

KLAS-GÖRAN KARLSSON & MICHAEL SCHOENHALS

Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer

Forskningsöversikt

Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer.
Forskningsöversikt.

Forum för levande historia 2008.

Författare: Klas-Göran Karlsson och Michael Shoenhals.

Grafisk form: Hampus Brynolf
Tryck: Edita, 2008

Forum för levande historia
Box 2123
103 13 Stockholm
info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se

ISBN: 978-91-977117-8-4

© Forum för levande historia 2008

INNEHÅLL

INNEHÅLL	3		
INLEDNING	4		
Begrepp	5		
Avgränsningar	6		
Forskningsförändring – tre analytiska perspektiv	8		
RYSSLAND OCH SOVJETUNIONEN	9		
Den sovjetkommunistiska brottshistorien	9		
Den röda terrorn	10		
Avkulakiseringen	12		
Terrorhungersnöden	13		
Gulag	14		
Den stora terrorn	15		
De "straffade" folken	17		
Antikosmopolitismen	18		
Källor och arkiv	19		
Fyra vägar till kunskap	20		
Conquest	22		
Käll- och arkivrevolutionen	23		
Forskningsdebatten	24		
De tre paradigmen	24		
Totalitarismen	25		
Forskningspraktiken	26		
Revisionismen	27		
Forskningspraktiken	29		
Postrevisionismen	31		
Motsägelser och paradoxer	33		
Offerstudier och mikrohistorier	35		
Den kulturella vändningen	38		
Minnet av terrorn – verkningshistoriska perspektiv	40		
Paradigmen och övergångarna	42		
Att jämföra kommunism och nazism	44		
Svåra frågor och få forskningsarbeten	45		
Ett gott och ett ont uppsåt?	46		
Tre komparativa perspektiv	50		
En historisk plattform	52		
En totalitär plattform		56	
En verkningshistorisk plattform		59	
FOLKREPUBLIKEN KINA	63		
Regimkonsolidering (1949–1953): "Kväsandet av kontrarevolutionen"		64	
Jakten på "inre fiender" och "högerelement" (1954–1958)		69	
Det "Stora Språnget Framåt" (1958– 1961)		72	
"Stora Proletära Kulturrevolutionen" (1966–1976)		77	
KAMBODJA	84		
Den kambodjanska brottshistorien		84	
Bakgrunden		85	
Massvåldet och dess mekanismer		86	
Det gamla mot det nya, landsbygd mot stad, utopi mot historia		88	
Etnicitet och ras		88	
Slutet – och början		89	
Källor och arkiv		90	
Forskningsdebatten		91	
En totalitär regim		91	
En bonderevolution		93	
Ett genocidalt samhälle		94	
Historia och kultur		95	
Verkningshistoria		97	
SAMMANFATTNING	99		
Den officiella historien och de vetenskapliga tolkningsmönstren		99	
Paradigmskiftena		102	
Framtida forskning		105	
BIBLIOGRAFI	107		
Inledning och Sovjetunionen		107	
Kina		117	
Kambodja		121	
Avslutning		123	

INLEDNING

KLAS-GÖRAN KARLSSON

Denna rapport är en analys av den forskning som har bedrivits om de brott mot mänskligheten som förövats av kommunistiska regimer. Michael Schoenhals bär ansvaret för avsnittet om forskning om den kinesiska regimens brott mot mänskligheten. Övriga avsnitt har Klas-Göran Karlsson skrivit. Rapporten är framtagen för Forum för levande historia, som i sin tur fått regeringens uppdrag att "belysa och informera om kommunismens brott mot mänskligheten". Den skall inte bara kartlägga forskningens utveckling och frontlinjer. Den skall också kunna fungera som en grund för en ökad utåtriktad informationsinsats från Forums sida. Därtill skall den, som noteras i uppdragsanvisningarna, "analysera behovet av kompletterande och fördjupande forskning, och, om det behövs, initiera sådan forskning". Vad forskningsbehovet beträffar kommer områden som är svagt utforskade och har potential att ge nya kunskaper och perspektiv att i ett avslutande avsnitt pekas ut. Att igångsätta sådan forskning ligger däremot rimligen utanför en rapportförfattares uppgift.

Översikten gör inget anspråk på att förteckna all forskning om de kommunistiska regimernas brott mot mänskligheten. Med tanke på den stora mängd böcker som har skrivits särskilt om sovjetkommunismen och terrorn under det senaste decenniet både i Väst och i det postsovjetiska Östeuropa är det en omöjlig uppgift. Syftet är snarare att identifiera och analysera denna forsknings huvudlinjer, såsom de framträtt och utvecklats framför allt i de senaste decenniernas ledande vetenskapliga verk. Dessa har huvudsakligen skrivits av historiker, men även av företrädare för andra humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner, och i några fall även av författare och andra intellektuella utan direkt koppling till det vetenskapliga samhället. Verk på de skandinaviska språken, engelska, franska, tyska, ryska och kinesiska kommer att ingå i kartläggningen. En forskningsöversikt som denna kommer med nödvändighet att apostrofera några av de stora vetenskaps- och historieteoretiska grundfrågorna om den vetenskapliga kunskapens natur och om historiens drivkrafter, men inte som självändamål, utan insatta i sitt historiografiska och analytiska sammanhang. En tanke är att dessa huvudlinjer empiriskt skall illustreras genom konkreta ana-

lyser av hur de manifesteras i framträdande vetenskapliga arbeten. Med tanke på forskningsrådets kontroversiella karaktär kan inte frågor av vetenskaps-sociologisk och -politisk natur utelämnas ur analyserna.

Forskningsöversikten är disponerad på följande sätt: Direkt efter denna inledning följer en analys av de begrepp som är tänkbara och i forskningen faktiskt har använts i rubriceringen av de kommunistiska regimernas brott: förutom brott mot mänskligheten också terror och folkmord. Därefter följer en diskussion av de avgränsningar som är både nödvändiga och önskvärda i en vetenskaplig studie av detta slag. En viktig sådan gäller frågan om vilka regimer och länder som skall ställas i den historiografiska analysens fokus. En andra avgränsning rör den kronologiska omfattningen, en tredje analysens tematiska omfång och den fjärde det komparativa perspektivet. Detta senare har hittills framför allt handlat om den ömtåliga frågan huruvida den nazistiska och den sovjetkommunistiska regimens brottshistorier kan och bör jämföras.

Därefter kommer tre kommunistiska regimers brott mot mänskligheten, i Sovjetunionen, Kina och Kambodja, att ställas i centrum. Varje land och varje brottshistoria behandlas för sig. I inledande avsnitt kommer de faktiska brotten att beskrivas, förövargrupper och -institutioner samt offerkategorier att identifieras, och brottens bakomliggande förutsättningar och mekanismer att analyseras. De viktigaste forskningsproblemen och konfliktområdena kommer i detta kronologiska sammanhang att pekas ut. Efter korta redovisningar av situationen i fråga om tillgången till relevant dokumentation och källmaterial följer utförliga analyser av den forskning som gjorts och görs om de brott mot mänskligheten som under 1900-talet förövats av de valda kommunistiska regimerna. Brottshistoriens mest centrala teman, såsom de framställs i den mest framträdande nationella och internationella forskningslitteraturen, friläggs och analyseras. Särskilt i fråga om sovjetterrorn, som tveklöst utgör det mest omfattande och elaborerade forskningsrådet, är det möjligt att identifiera tre väl avgränsade skolbildningar eller paradigmer, som svarar mot olika förhållanden i fråga om samhällsut-

veckling, vetenskapsteoretisk utveckling och tillgång till relevant källmaterial. Att den sovjetkommunistiska regimens brott ägnas speciell uppmärksamhet kan också motiveras av att den rysk-bolsjevikiska och sovjetkommunistiska regimens brott kom först och därmed var mest "ursprungliga". I fråga om Sovjetunionen kommer därtill att redovisas hur forskningen har hanterat frågor kopplade till förbindelsen mellan å ena sidan Stalin, den stalinistiska kommunismen och Gulag, å andra sidan Hitler, nazismen och Auschwitz. Den klassiska tvistefrågan om totalitarism kommer därmed att granskas, och nya forskningsansatser i fråga om totalitära samhällen presenteras. Även verkningshistoriska perspektiv kommer att anläggas: Hur har de samhällen som drabbades av storskaliga brott mot egna medborgargrupper påverkats av dem? Hur har de i minnets efterhandsperspektiv hanterat dem?

I ett avslutande kapitel samlas de analytiska trådarna ihop. Sammanfattningen bildar bakgrund till en reflektion över svagheter och brister i den hittills genomförda forskningen, och till ett antal personligt hållna önskemål om sådan forskning inom det definierade området som realistiskt skulle kunna utföras av det svenska forskarsamhället.

Begrepp

Allra först bör noteras att formuleringen "kommunismens brott" kan vara vilseledande och i den här forskningsöversikten har ersatts av "kommunistiska regimers brott". Ideologier är system av idéer som knappast i sig kan utföra brott. Däremot har individer, kollektiv och statsmakter som kallat sig kommunister och kommunistiska utfört brott i den kommunistiska ideologins namn, eller utan att åberopa kommunismen som direkt motivationsgrund för brotten. Den kommunistiska ideologin är således ingen aktör som kan föröva brott mot mänskligheten, men kan legitimera och har de facto legitimerat brottsutövningen genom att inplacera brotten i ett menings-sammanhang som för breda befolkningsgrupper gjort dem förstaeliga, acceptabla och till och med nödvändiga och goda. Även för den eftervärld som velat försvara eller mildra domen över begångna brott har den kommunistiska ideologin fungerat som ett redskap för att lägga brotthistorien tillrätta. Ur ideologin har anhängare kunnat hämta överskylande idéer om att det historiska skeendet har en "objektivt" lagbunden karaktär, vilket gör att "offer" på vägen

mot det kommunistiska idealsamhället kan te sig som både nödvändiga och legitima.

Begreppet "brott mot mänskligheten", som används i uppdragsformuleringen, har hundra år på nacken och användes i en internationell juridisk-politisk diskurs för att benämna den ungturkiska regeringens brutala behandling av sina armeniska undersåtar under första världskriget i det döende osmanska riket. Det kodifierades första gången trettio år senare, i den stadga som utgjorde den juridiska grunden för den internationella militära domstolen i Nürnberg efter andra världskriget, och definierades då mycket brett som "murder, extermination, enslavement, deportation, and other inhumane acts committed against civilian populations, before or during the war; or persecutions on political, racial or religious grounds...". Definitionen är mycket lik den som finns i 1998 års Romstadga, som reglerar den verksamhet som sedan 2002 bedrivs av *International Criminal Court* (ICC).¹

Denna breda definition har för detta ändamål fördelen att den kan fånga upp de högst skiftande uttryck som kommunistiska regimers inhumana aktioner mot egna befolkningsgrupper har tagit sig, och de skilda mekanismer och bevekelsegrunder som legat bakom. Särskilt "praktiskt" är att den politiska bevekelsegrunden explicit nämns, eftersom den är tillämpbar på kommunistiska regimers förföljelser av motståndargrupper. Att offerkategorier kan vara politiskt bestämda är som bekant inte förenligt med FN:s folk-mordskonvention, eftersom det kommunistiska Sovjetunionen och dess satellitstater i Östeuropa i den politiska process som ledde till att konventionen antogs motsatte sig detta.² Att "rasmässiga" offerattribut nämns också i Nürnbergstadgan ger intressanta möjligheter att anknyta till en modern forskningsdebatt kring offerkategorier, eller närmare bestämt om riktigheten i den hävdvunna föreställningen om att nazisternas förintelseoffer var rasmässigt bestämda, medan de kategorier som kommunisterna utrensade var klassbestämda. Nürnbergstadgans tidstypiska koppling av "brott mot mänskligheten" till civilbefolkningar och ett förestående eller pågående krig måste däremot tonas ned, eftersom kommunistiska

¹ För Romstadgans text och en analys av dess tillkomst-historia, se Bring 2002.

² Jfr Kuper 1981, s. 24–27.

regimers brott mot mänskligheten inte enbart har varit knutna till krigssituationer. Däremot torde det vara relevant att generellt beskriva de kommuniststyrda våldssamhällena som starkt militariserade och permanent krigsberedda.

I rapporten utgör ”brott mot mänskligheten” det övergripande analysinstrumentet. Detta kommer dock i den konkreta analysen att kompletteras och konkretiseras med andra tänkbara och använda brottsrubriceringar, främst folkmord och terror. I FN:s folkmordskonvention är intentionalitet, det vill säga det förhållande att det finns ett uppsåt att folkmörda, en nyckelförutsättning för att ett folkmord skall anses begånget om vara möjligt att i efterhand bestraffa. Vetenskapligt finns det dock ofta anledning att mjuka upp det intentionella perspektivet och vidga det till att också omfatta funktionella resonemang, i vilka folkmordet framställs som en ”kumulativ radikaliserings” av en samhällsutveckling präglad av exempelvis krigsmobilisering och asymmetriska styrkeförhållanden. En annan central poäng är att folkmord är ett kategorimord, förövat mot en kategori människor som i grunden valts ut bara på grund av att de – rasmässigt, etniskt, nationellt eller religiöst, enligt folkmordskonventionen – anses tillhöra denna kategori, och inte för att dess medlemmar anses vara politiskt oppositionella eller lämpliga för slavarbete. Terror står för ett bredare och mer oprecist våldsbegrepp, med särskild konnotation till terroristiska individers, grupper och statsmaktens ofta osystematiska och godtyckliga våldsanvändning i syfte att sätta skräck – jämför franskans *terreur*, skräck – i ett samhälle. Att terror kan användas ”didaktiskt” i avskräckande och fostrande syfte för att framtvunga en önskad samhällsförändring, är höggradigt tillämpligt på kommunistiska regimers agerande.

”Brott mot mänskligheten” är ett språkligt och logiskt otympligt begrepp när syftet är att analysera enskilda gruppers, institutioners och statsmaktens fysiska våld mot specifika offergrupper inom det egna landet, vilket det i allt väsentligt rör sig om när det gäller kommunistiska regimers brott mot mänskligheten. Därtill står det inte i samklang med de begrepp som forskarsamhället så här långt begagnat sig av. Det ingår givetvis i inventeringsarbetet att undersöka vilka begrepp forskarna de facto har använt sig av i sina analyser, och det är rimligt att tänka sig att varje tid, varje samhälle och varje paradigm har sitt begrepp för att benämna de kommunistiska regimernas brott.

Redan nu kan dock fastslås att forskarnas hävdvunna benämning på den sovjetkommunistiska regimens brott är terror, oavsett vilka övergripande tolkningsramar dessa forskare bekänner sig till. Det kan visserligen diskuteras huruvida de massoperationer och tvångsdeportationer som Stalin före och under andra världskriget lät genomföra mot specifika etniska grupper skulle kunna definieras som folkmord, men det råder ändå bland forskarna enighet om att terrorbegreppet bäst speglar våldsutvecklingen i det bolsjevikiska Ryssland och det kommunistiska Sovjetunionen under Lenin och Stalin. Därför kommer terror att vara det begrepp som oftast används här i den konkreta analysen av den sovjetkommunistiska brottshistorien.

Terrorbegreppet används däremot sällan för att benämna massmorden i Kambodja under åren 1975–1979, vilket möjligen kan sammanhånga med att de röda khmerernas faktiska intention och uppgivna motiv att skrämja till underkastelse är mindre tydliga. Däremot är folkmordsbegreppet tämligen accepterat och etablerat, om än långt ifrån oomstritt, för att benämna kommunistregimens systematiska och selektiva brott i Kambodja. I analysen av den kambodjanska brottshistorien kommer därför denna term att användas i sådana precisa sammanhang där kategorimord avhandlas, medan mer neutrala ord som massmord och massaker får benämna den allmänna våldsutövningen. Den begreppsliga och terminologiska sidan av den kinesiska brottshistorien behandlas utförligt och integrerat i avsnittet om Kina.

Avgränsningar

En viktig aspekt av ett kartläggningsarbete av detta slag är att göra kloka avgränsningar. Fyra avgränsningsproblem framstår som särskilt angelägna att lösa på ett bra sätt. Det första rör den geografiska utsträckningen, det vill säga frågan om vilka kommuniststyrda länder som skall omfattas av undersökningen. Historien uppvisar knappast några exempel på länder som styr(t)s av kommunistiska makthavare med bibehållen respekt för mänskliga rättigheter såsom dessa formuleras i FN:s människorättsdeklaration, men kan man påstå att det i länder som Nordkorea och Cuba har förövats eller i nuet förövas brott mot mänskligheten? Frågan är, mot bakgrund av eventuellt tillgänglig forskning, värd att översiktligt diskutera, men fokus kommer här mycket påtagligt att ligga på de tre kommuniststyrda länder där det står

utom allt tvivel att brott mot mänskligheten har begåtts av individer, partier och statsmakter som definierat sig som kommunistiska: Sovjetunionen, Kina och Kambodja.

Det andra avgränsningsproblemet är kronologiskt. Var och när tog den historia sin början som så småningom ledde fram till att kommunistiska regimer förövade brott mot mänskligheten? Började den med Marx och marxismen, eller när denna marxism slog rot i den ryska myllan och omgestaltades i enlighet med den ryska politiska kulturen, eller när Lenin och bolsjevikerna genomförde sin statskupp i Petrograd den 7 november 1917, eller när Stalin påbörjade den stora och genomgripande sovjetrevolutionen i slutet på 1920-talet? Om dessa brott är en integrerad del av det moderna projektet, vilket enligt modern forskning mycket talar för, när började då den obalanserade ryska moderniseringsprocess som fick så förfärliga konsekvenser? Frågorna är i ett avseende akademiska, eftersom kartläggningen avser forskningsutvecklingen, och det enkla svaret då blir att det beror på vad forskningen säger i frågan. Emellertid är det i realiteten inte så enkelt, eftersom allt avhänger av var vi med vår förståelse bestämmer oss för att leta. Det är ett problem som inte en gång för alla kan lösas. Det är uppenbart att frågan om hur den kommunistiska utopin förvandlades till dystopi inte helt kan och bör undvikas, särskilt som välargumenterade verk som François Furets *Le passé d'une illusion* (1995) har ägnats frågan, men fokus kommer, vad Ryssland/Sovjetunionen beträffar, att ligga på Lenins och Stalins regeringsperioder, präglade av en ödesdiger struktur av ideologisk kamp, revolutionärt patos, makthunger, totalt krig, modernistisk renhetsiver och brott mot mänskligheten.

Det finns ett kronologiskt avgränsningsproblem också i tidslinjens andra ända. Slutet på de perioder då de fysiska brotten mot mänskligheten upphörde går att fastställa med rimlig ackuratess, men forskningen har på senare tid ägnat mycket uppmärksamhet också åt dessa brottsverkningshistorier. Vilka öden har överlevande brottsoffer gått till mötes, och hur har de bearbetat sina minnen? Hur har eftervärlden, både brottsamhället och omvärlden, hanterat de brott som begåtts, i kollektiva minnen, monument och myter? Kan gamla ouppklarade brott mot mänskligheten lägga grunden för nya, som i fallet Tjetjenien, där historiska minnen fungerar som ammunition i sentida konflikter och brottsituationer? Sådana frågor går inte att sär-

skilja från brotten i sig utan är integrerade delar av den forskning som bedrivs om kommunistiska regimers brott mot mänskligheten, och kommer därmed att uppmärksammas i rapporten. Att de är integrerade delar framgår inte minst av att det föreliggande uppdraget just är av verkningshistorisk natur: att inventera hur forskningen under skilda förutsättningar och med skiftande resultat har tolkat och representerat kommunistiska regimers brotts historier. Därtill är de viktiga i informations- och utbildningsverksamheten, inte minst därför att de vittnar om varför frågor om kommunistregimers brott mot mänskligheten är relevanta och angelägna forsknings- och debattämnen också i dag.

Det tredje avgränsningsproblemet rör omfattningen. "Brott mot mänskligheten" i Nürnbergstadgans mening handlar om fysiska aktiviteter i syfte att skada och avhumanisera brottsoffren. Den forskning som rör denna aktivitet, dess mekanismer, intentioner och motiv, och dess aktörer, förövare och offer såväl som bredvidstående, kommer självklart att redovisas. Men var finns de yttre gränserna för det totala brotts sammanhanget i en kommunistisk statsbildning där olika institutioner och funktioner i samhället är förenade i ett övergripande planverk? Kan det innefatta frågor om utbildning, språk och kvinnors situation? Sådana aspekter kan tyckas långsökta, men modern forskning ägnar en betydande uppmärksamhet åt frågor om de sociala och kulturella förutsättningarna för de brott som har begåtts i kommunistiska samhällen. Frågor om vad man läser och sjunger i ett samhälle av detta slag rör dels hur kommunistiska makthavare har legitimerat sin brottsliga verksamhet, dels hur vanliga människor hanterat sin osäkerhet och rädsla. Även sådana aspekter, framdrivna av de språkliga och kulturella "vändningar" som ägt rum i human- och samhällsvetenskapen under de senaste två eller tre decennierna, framstår i dag som omistliga landvinningar i forskningen. Däremot är det av rent praktiska skäl nödvändigt att vara strikt restriktiv i fråga om de hundratals biografier som skrivits om de kommunistledare som varit ytterst ansvariga för de begångna brotten. Sak samma gäller de mycket omfattande och starkt ideologiskt färgade diskussionerna kring offrens numerär. Här kommer endast de övergripande tendenserna, kopplade till olika tolkningsramar och skolbildningar, att redovisas.

Det fjärde och sista större avgränsningsproblemet är relaterat till forskningen om olika brott förövade mot

mänskligheten. Ett sådant rör hur relationen mellan de kommunistiska systemen och brotten skall framställas, medan det andra, som sannolikt är det problem som kan väcka mest diskussion och upprördhet, avser förbindelsen mellan kommunistiska och ickekommunistiska brott mot mänskligheten. Flera faktorer talar för att forskning som rör relationen mellan de nazistiska och de sovjetkommunistiska brotten mot mänskligheten bör kommenteras. Dels publiceras i dag allt fler forskningsrapporter på det komparativa temat. Dels är det uppenbart att analyser av likheter mellan de nazistiska och de stalinistiska illdåd som utfördes i samma tidsperiod i samhällen med likartad karaktär och politiska styren som hade många gemensamma drag, men också olikheter mellan dem, kan öka våra kunskaper om kommunistiska regimers brott mot mänskligheten. Man skall inte jämföra sådant som är identiskt, inte heller sådant som är helt olikt, men allt däremellan kan framstå i skarpare konturer vid en jämförelse. Att jämföra är inte att jämställa, som det numera brukar heta. Däremot kommer verk som allmänt berör det moderna samhällets terror, folkmord och brott mot mänskligheten av nödvändighet att behandlas mycket restriktivt. Undantag kommer bara att göras för sådana arbeten som alldeles uppenbart har bäring på och av forskarvärlden relateras till den kommunistiska brottshistorien, såsom Zygmunt Baumans *Auschwitz och det moderna samhället* (1989).

Forskningsförändring – tre analytiska perspektiv

En forskningsutveckling kan analyseras på en mängd olika sätt, beroende på teoretisk utgångspunkt och intresse. Uppmärksamheten kan riktas på den inomvetenskapliga processen, eller på forskningens relation till yttre förändringsfaktorer, såsom ideologiska förskjutningar och politiska förvandlingar. Intresset kan riktas mot de forskare och de vetenskapliga verk som introducerar förändringsperspektiv, eller på den process i vilken dessa förändringar sprids och förankras i forskarsamhället. I det följande relateras till tre olika sätt att åskådliggöra och analysera vetenskaplig förändring som inrymmer dessa tidigare perspektiv.

Ett *kumulativt* perspektiv innebär att sten läggs på sten i additiv och kvantitativ bemärkelse. En äldre tids forskning om kommunistiska länder hade ofta

denna karaktär, beroende på att dessa samhällen och stater var slutna, och att forskarna fick hålla tillgodo med kunskapsfragment, inte sällan informationer av officiell natur, vilket gav forskningen ett drag av pussläggande. Under de senaste två decennierna har förutsättningarna för forskning om Sovjetunionen och dess satellitstater radikalt förändrats. Detta har inneburit att forskare kumulativt har kunnat fylla kunskapsluckor i fråga om de brott mot mänskligheten som förövades mot olika offergrupper och i olika regioner i Lenins och Stalins sovjetstat.

I ett *evolutionärt* perspektiv ligger att forskningen utvecklas genom att "föråldrade" och "obsoleta" vetenskapliga tolkningar mönstras ut till förmån för nya tolkningar som anses bättre överensstamma med den historiska "verkligheten" eller med vad som från auktoritativt håll beskrivs som relevanta tolkningsramar. Båda dessa aspekter är giltiga i fråga om forskningen om kommunistiska regimers brott; den förbättrade tillgången till relevanta arkiv har inneburit att det idag i viktiga avseenden finns långt bättre sakkunskap om brottshistorierna, samtidigt som de stora förskjutningarna i efterkrigstidens vetenskapsutveckling, på 1960- och 1970-talet från politisk händelsehistoria till socialhistorisk strukturhistoria, till vad som på senare tid har kallats forskningens "språkliga" och "kulturella" vändningar, tydligt återspeglats också i forskningen om kommunistiska regimer.

Ett tredje, *revolutionärt* perspektiv innebär att forskningen och dess förutsättningar radikalt och genomgripande förändras, ofta som ett resultat av ett "exemplariskt" vetenskapligt verk som leder till en synvända hos stora forskargrupper. Ett antal sådana verk kommer att identifieras, också i den äldre forskningen. I fråga om den sovjetkommunistiska regimens brott kommer särskilt den brittiske historikern Robert Conquests böcker om den stora terrorn 1936–1938 och vad han benämnt som terrorhungersnöden i Ukraina 1932–1933 att analyseras, inte bara för att de länge utgjort en auktoritativ tolkning av ett faktiskt händelseförlopp, utan också och framför allt för att Conquests tolkningar haft en sådan auktoritet att varje annan forskare inom samma område varit nära nog tvungen att förhålla sig till hans resultat. Forskarernas tillhörighet till olika "skolbildningar" har i hög grad bestämts av deras förhållningssätt till *The Great Terror*.

RYSSLAND OCH SOVJETUNIONEN

KLAS-GÖRAN KARLSSON

Den sovjetkommunistiska brotthistorien

Tidigt på morgonen den 19 januari 1918 lät Lenin med bolsjeviktrogna soldaters hjälp upplösa den konstituerande församling som hade samlats i Tauriska palatset i Petrograd för att välja ett parlament för det nya Ryssland som skulle ersätta det gamla tsardömet. Orsaken var att bolsjevikerna inte lyckades uppbåda tillräckligt folkligt stöd på demokratisk väg. Det spilldes inget blod under aktionen, men däremot i oroligheter före och efter mötets upplösning. Det fanns heller ingen sovjetunion och inte ens ett ryskt kommunistparti vid denna tid, eftersom bolsjevikerna inte tog detta namn förrän ett drygt år senare. Icke desto mindre finns det anledning att benämna detta datum det sovjetkommunistiska terrorsystemets födelsedag.

I Ryssland, som 1922 omdöptes till Sovjetunionen, skulle under de nästföljande trettiofem åren det allsmäktiga kommunistpartiet och den sovjetiska statsmakten föröva brott mot egna befolkningsgrupper i en skala som för en enskild stat har få historiska motsvarigheter. I ett utdraget och totalt inre krig miste miljontals människor livet inte bara i rena avrättningar och genom fängelse- och lägerlivets omänskliga villkor, utan också under tvångsdeportationer och i hungersnöd som framskapats eller förvärrats av en regim som ville bevara makten och omskapa samhället – och, inledningsvis, hela världen – bokstavligen till varje pris. Ändamålet ansågs helga medlen, eller, som det uttrycktes 1919 i den ukrainska säkerhetspolisens egen tidning: "För oss är allt tillåtet, ty vi är de första i världen som reser svärdet inte för att förtrycka och förslava utan för att befria mänskligheten från dess bojar".³

De som stod eller ansågs stå i vägen för denna dubbla målsättning att erövra makten och radikalt förändra samhället kallades för *bysjje ljudi*, förflutna människor. Det var en allmänt spridd term som skulle indikera att dessa människor var knutna till den gamla regimen och stod i vägen för det kommunistiska

samhället, vilket innebar att de kunde karakteriseras som i avsaknad av existensberättigande. Förvånande många "förflutna" människor av adligt ursprung tvingades och lyckades dock skapa sig en existens också efter revolutionen i gränsområdet mellan minnen av det förflutna och den stigmatisering och de krav de mötte i det kommunistiska samhället, medan andra emigrerade eller arresterades.⁴ Den ideologiska termen var tillräckligt elastisk för att också kunna användas för alla dem som utan att vara rotade i det tsaristiska systemet upptäckte att sovjetstaten inte var den utopi man inledningsvis hoppats på och gjorde motstånd.⁵

En sådan avsiktsförklaring betyder inte att den sovjetkommunistiska regimens ledande gestalter Lenin och Stalin bokstavligen undertecknade alla brottsoffers dödsdomar, utan snarare att de genom sitt politiska styre lade grunden för en våldsutövning som kom att penetrera alla nivåer i det ryska och sovjetiska samhället. Många av våldsaktionerna beordrades emellertid direkt av de kommunistiska härskarna och genomfördes av de terrorinstitutioner som Lenin hade skapat i samband med bolsjevikernas maktövertagande i november 1917: säkerhetspolisen, Röda armén, ett system av koncentrationsläger och ett juridiskt system som byggde på strafflagens paragraf 58 avseende olika slags antisovjetisk verksamhet,⁶ revolutionära domstolar som dömde utifrån en "proletär" rättvisedefinition, samt uppvisningsrättegångar. Det betyder heller inte att den sovjetkommunistiska brotthistorien var ensartad under denna långa period. Våldsyttringarnas karaktär, offerkategorier och bakomliggande mekanismer skiftade i takt med att den inre och yttre situationen i Ryssland och Sovjetunionen undergick stora förändringar från de första årens "röda" terror till Stalinerans "stora" terror, och till världskrigsårens tvångsdeportationer av "straffade folk".

³ Citerat från Werth 1999, s. 116.

⁴ Tjukina 2006.

⁵ Termen utreds närmare i Viola 1993, s. 65–98.

⁶ Denna strafflag upphävdes först i december 1958. Den finns återgiven och översatt till svenska i Conquest 1971, s. 486–490.

Huvuddragen i denna mångfasetterade historia skall tecknas i det följande. Tanken är inte att presentera nya informationer om och tolkningar av den sovjetkommunistiska terrorn, utan att erbjuda en kortfattad kronologisk framställning av de viktigaste händelserna, processerna och mönstren i brotthistorien och en grundläggande analys av dess drivkrafter och orsaker, som förhoppningsvis kan tjäna som en bakgrund eller kontext till den forskningsgenomgång som är denna rapportens huvudsak.

Den sovjetkommunistiska brotthistoriens slutdatum sätts här till den 5 mars 1953, Stalins dödsdag. Det är inget oproblemiskt datum. Sovjetregimen styrde inte heller därefter sitt land och sina medborgare med respekt för mänskliga rättigheter såsom dessa kom till uttryck i Förenta Nationernas deklaration från december 1948. Kommunistmakten förövalde emellertid i det poststalinska Sovjetunionen inte heller några brott som man entydigt kan beskriva som begångna mot mänskligheten. I de satellitstater i vilka sovjetstyrda kommunistpartier efter andra världskriget tog makten ägde utrensningar rum, och massvåld riktades mot såväl de gamla makthavarna som specifika etniska grupper och andra faktiskt eller föregivet oppositionella grupperingar, om än inte i den omfattning som i Sovjetunionen under åren 1918–1953. Samtidigt som Stalin på hösten 1952 nyss hade satt punkt för vad som blev hans sista stora brott, avrättningen i Moskva av de 13 judiska läkare som enligt sovjetledaren svurit sig samman för att mörda honom, startade i Prag rättegången mot den judiske förre partichefen Rudolf Slánský och 13 andra ledande kommunister, av vilka tio var judar. Elva av de anklagade dömdes till döden. Anklagelsen var att de dömda velat mörda det kommunistiska Tjeckoslovakiens förste president Klement Gottwald med hjälp av ”läkare från fiendekretsar och med dubiösa bakgrunder”.⁷ Det var dock inte läkare av judisk bakgrund utan den tjeckoslovakiska säkerhetspolisens sovjetiska rådgivare som såg till att terrorn inte skulle begränsas till Lenins och Stalins sovjetunion. I denna forskningsöversikt kommer fokus emellertid att ligga på de brott mot mänskligheten som förövades av sovjetregimen i sovjetstaten.

Den röda terrorn

Under loppet av 1918 trappades massvåldet upp i det av krig, revolution, hungersnöd och sönderfall drabbade Ryssland som Lenin och hans parti föregående år tagit makten över. Bolsjevikernas maktposition var vid denna tid långt ifrån säker. Deras fiender, representanter för tsarmakten och konkurrerande partier, kyrkans män och kvinnor och de mer välmående bönder som kallades kulaker stigmatiserades som ”klassfiender” eller ”socialt farliga personer” och utsattes i ökad utsträckning för förföljelser. Hårt drabbades företrädare för socialistiska idéer och partier som inte ansågs bolsjevikiska. Uppror på landsbygden och demonstrationer och strejker i städerna möttes med våld. Dödsstraffet återinfördes, efter att på bolsjevikiskt initiativ ha avskaffats redan i samband med att tsardömet störtades i början av 1917, och samhället militariserades både organisatoriskt och språkligt. Försörjningsproblemen skulle hävas genom en ”krigskommunistisk” politik, vilket vid denna tid framför allt innebar att bönder som vägrade lämna ifrån sig livsmedel till de svältande fattigbönder på landsbygden och arbetare och soldater i städerna hos vilka bolsjevikerna hade sin främsta maktbas drabbades av repressalier av utkommenderade ”livsmedelspatruller”.

Med terror, som för Lenin och hans medhjälpare vid denna tid framstod som en både legitim och nödvändig politik, skulle revolutionens fiender tvingas underkasta sig den revolutionära makten. Metoderna var avrättningar, arresteringar och gisslantaganden. Det existerar en omfattande dokumentation som påvisar att bolsjevikpartiets ledare var redo att förinta alla som ansågs hota deras maktposition, och att terror öppet propagerades som ett verksamt maktmedel.⁸ Att massvåldet samtidigt sågs som ett övergående och revolutionärt fenomen omvittnas av att den första kommunistiska terrororganisationen, med akronymen Tjeka, var en ”utomordentlig” eller ”extraordinär” kommission med uppgift att motverka kontrarevolution, spekulation och sabotage. I det ”extraordinära” låg emellertid också att den terror mot revolutionens fiender som organisationen skulle bedriva och faktiskt bedrev förövades helt utan laglig grund och kontroll av andra än de högsta bolsjevikledarna. På sommaren 1918 gav Lenin lokala tjekamedlemmar i Jekaterin-

⁷ Jfr Brent & Naumov 2003, s. 191.

⁸ Jfr Pipes 1992, s. 789ff, Pipes 1996.

burg order om att avrätta tsaren och hans familj. Bara några dagar senare utsattes han själv för ett mordförsök, efter att flera andra ledande bolsjeviker mördats. Då höll den samhälleliga oron och våldet i Ryssland redan på att övergå i ett tillstånd av inbördeskrig mellan "röda" revolutionsanhängare och "vita" försvarare av den avsuttna tsarmakten.

Försöket att mörda Lenin blev också startskottet för ett mer organiserat och systematiskt bruk av massavrättningar, fängslanden i nyupprättade koncentrationsläger och andra terroraktiviteter mot "kontrarevolutionära" krafter. Denna röda terror, som skulle inkludera en förstärkning av tjekans verksamhet, isolering av klassfienderna i koncentrationsläger, arkebusering av alla med "vita" relationer och publicering av alla avrättades namn, beordrades av sovjetregeringen i ett dekret från den 5 september 1918.⁹ Båda sidor i det ryska inbördeskriget hemföll åt den yttersta grymhet i sin kamp om makten. Medan de "vita" jagade individer och grupper med "judisk-bolsjevikiska" sympatier i pogromliknande aktioner, såg de "röda" bolsjevikerna folkfiender och antirevolutionära element i nära nog alla politiska och religiösa grupper och sociala kategorier. Det postrevolutionära Ryssland var ett samhälle i krig med sig självt.

Vissa kollektiv drabbades särskilt hårt och oförsonligt av den röda terrorn, utan att de entydigt kan sägas ha tillhört den "vita" sidan. Upproriska "gröna" bönder, som protesterade mot både tvångsrekvisitioner av säd och tvångsutskrivningar till Röda armén, möttes under hela den krigskommunistiska perioden av extremt våld.¹⁰ Detsamma gällde kosackerna i Don- och Kubanregionerna, vilkas samhällen förintades, medan invånarna dödades eller deporterades. Denna medvetna plan för att "avkosackisera" den ryska landsbygden – begreppet för, som historikern Bent Jensen påpekat, tankarna till "avlusning" och andra mekaniska förintelseprocesser¹¹ – skördade enligt uppgift mellan 300 000 och 500 000 offer.¹² Den pekar därtill fram mot de större operationer för att "avkulakisera" sam-

ma landsbygd som kommunistmakten genomförde ett knappt decennium senare, inte minst genom att dela upp offerkategorin i "rika kosacker", som skulle utrotas totalt, och "medelkosacker", som bara skulle avskräckas med lämpliga medel.¹³ En tredje utsatt grupp i det ateistiska Ryssland var prästerskap, munkar och nunnor, som mördades eller fängslades i många tusental under de kampanjer mot kyrka och religion som regimen lät genomföra.¹⁴

Det finns inga tillförlitliga siffror på antalet offer för den röda terrorn i dess totala omfattning. Det beror inte minst på svårigheten att urskilja terroroffer bland de flera miljoner människor som dödades i det ryska inbördeskriget eller dukade under i den svåra hungersnöd som drabbade Ryssland under åren 1920–1921. Sistnämnda år slutade det ryska inbördeskriget med kommunisternas seger, och terrorn mildrades, dock utan att upphöra.

Den följande, mera kompromissinriktade perioden fram till 1928, som i historieböckerna går under beteckningen Den nya politiken, NEP, skulle dock bara visa sig vara ett tillfälligt vapenstillestånd i en fortgående konflikt mellan regimen och samhället. Många kommunister, särskilt unga Komsomolmedlemmar, var djupt indignerade över att inbördeskrigsperiodens konfrontationspolitik övergivits, och krävde en återgång till vad de uppfattade som kärnan i en kommunistisk politik.¹⁵ Lenin vidtog före den hjärnblödning som avslutade hans aktiva liv flera åtgärder som underlättade den storskaliga terrorns återkomst. Med sovjetledaren som motor trädde 1922 en ny brottsbalk i kraft, i vilken "kontrarevolutionära brott" gavs en långt vidare och mer utarbetad betydelse än tidigare. Tjekan ersattes samma år av den permanenta säkerhetspolisen GPU, Statens politiska förvaltning, som ställdes under folkkommissariatet för inrikes ärenden, men utan stora personförändringar. Åtgärden var ett uttryck för en avsikt att göra det politiska våldet till ett permanent instrument för kommunistregimens diktatoriska styre av sovjetsamhället. Också de efter GPU följande sovjetiska terrorinstitutionerna, med akronymerna OGPU, NKVD, MVD, MGB och

⁹ "Postanovlenie SNK RSFSR o 'krasnom terrore'", publicerat i Kokurin & Petrov (red.) 2002, s. 15.

¹⁰ De "gröna" fick sitt namn för att de gömde sig i skogen. Se Osipova 1997, s. 167.

¹¹ Jensen 2002, s. 63.

¹² Werth 1999, s. 116.

¹³ Se Centralkommitténs order från den 24 januari 1919, publicerad i Danilov & Shanin (red.) 1997, s. 137–138.

¹⁴ Figes 1998, s. 745–751.

¹⁵ Gorsuch 1997, s. 564–580.

KGB, hade samma funktion. Flera utforskare av det tidigsovjetiska samhället har understrukit att det land som i december 1922 utropades som Sovjetunionen redan från början var starkt präglad av en politisk våldskultur med rötter i den bolsjevikiska maktutövningen och det ryska inbördeskriget. Mer omtvistad har varit frågan huruvida NEP var en väg som kunde ha lett bort från terrorsamhället, eller om inbördeskriget och den bolsjevikiska politiken hade begränsat vägvalet till vad Donald Raleigh i sin studie av den sydvästryska industristaden Saratov under inbördeskriget har beskrivit som "no real alternatives to a Stalinist-like system".¹⁶

Avkulakiseringen

Våldsmaktens kontinuitet blev också uppenbar när böndernas livsmedelsleveranser till staten 1928 började minska, trots en god skörd. För Lenins arvtogare Stalin, som stärkt sin makt på andra ledarpretendenter bekostnad och dessutom kunde dra nytta av en långt mera stabil ekonomisk och politisk situation än under inbördeskrigsåren, blev detta en anledning att åter förklara krig mot bondeklassen. Denna gång var det inte nog med att konfiskera spannmål och att ställa rika bönder mot fattiga. I stället genomdrev Stalin en social och ekonomisk revolution som ställde Lenins krigskommunism i skuggan. En aspekt av den var en statlig planering av ekonomin, en andra en accelererad industrialisering. Den tredje aspekten rörde just förändringarna på landsbygden: de enskilda jordbruken skulle upplösas till förmån för jättelika kolchoser och sovchoser för att ge staten direkt kontroll över jordbruksproduktionen. En integrerad del av denna jordbrukspolitik var vad Stalin 1929 beskrev som en strävan att "likvidera kulakerna som klass".

I själva verket var alla dessa aspekter av Stalins revolution intimt sammanlänkade: Marknadsmekanismerna skulle sättas ur spel genom att planhushållning introducerades, böndernas jord exproprieras och deporterade bönder tvingas till hårt manuellt tvångsarbete i perifera och otillgängliga delar av sovjetterritoriet

¹⁶ Jfr Raleigh 2002, s. 409. Richard Pipes kallar i 1994, kap. 8, NEP för en falsk Thermidor för att understryka att perioden, till skillnad från i Frankrike efter revolutionen, för ryskt och sovjetiskt vidkommande inte i något annat avseende än det ekonomiska kan beskrivas i termer av modernisation och liberalisering.

enligt på förhand uppgjorda planer och fastlagda kvoter. Den sovjetiska planekonomin byggdes följaktligen i hög grad kring tvångsarbetskraft och krävde regelbunden tillförsel av nya slavar. Samhället skulle mobiliseras och disciplineras ekonomiskt, oberoende av mänskliga kostnader. En lag från den 7 augusti 1932 gjorde all kolchoseegendom, inklusive boskapen och säden på åkrarna, till statlig egendom. Tillgrepp av denna skulle straffas med döden, eller, om förmildrande omständigheter förelåg, tio års fängelse och förlust av all personlig egendom.¹⁷

Kollektiviseringen av jordbruket och avkulakiseringen, som hade sin största omfattning åren 1929–1933, skördade miljoner dödsoffer bland bönderna. I enlighet med en förordning, utarbetad av en kommission inom centralkommittén i början av 1930, skulle kulakerna indelas i olika kategorier, beroende på graden av motstånd de ansågs ha gjort mot kollektiviseringen.¹⁸ En del av dem avrättades omedelbart, medan långt fler tvångsdeporterades, ofta till speciella kulakbosättningar i ogästvänliga, dittills obebodda områden. Även brist på samordning mellan deportationskedjans olika länkar ledde till svåra umbäranden, inte minst för kulakernas familjer och barn. Under avkulakiseringens mest intensiva period, åren 1930–1931, tvångsförflyttades enligt den ryske forskaren Zemskov 381 026 kulakfamiljer eller 1 803 392 personer. När myndigheterna den 1 januari 1932 räknade de avkulakerade, blev siffran 1 317 022.¹⁹ Det betyder inte att en halv miljon människor dog under deportationerna eller vid ankomsten till deportationsorterna under tvåårsperioden, eftersom ett betydande antal av de friska och starka sannolikt lyckades fly. En annan rysk forskare, Ivnitiskij, hävdar att det i så kallade specialbosättningar, dit många kulaker skickades, dog mer än 100 000 människor bara under året 1930.²⁰ Depor-

¹⁷ "Postanovlenie TsIK i SNK SSSR 'Ob ochrane imusjtjstva gosudarstvennych predprijatij, kolchozov i kooperatsii i ukreplenija obsjtjstvennoj (sotsialistitjeskoj) sobstvennosti'", publicerad i Danilov et al. (red.) 2001, s. 453–454.

¹⁸ "Projekt postanovlenija Politbjuro TSK VKP(b) o likvidatsii kulatjestva kak klassa, podgotovlennoj komissiej Ja.A. Jakovleva", publicerad i Ivnitiskij (red.) 2000, s. 123–126.

¹⁹ Zemskov 1991, s. 3–20.

²⁰ Ivnitiskij 2000, s. 27. Enligt Ivnitiskij 1994, s. 257, deporterades drygt 2 miljoner människor till specialbosättningar under åren 1930–1933. I denna siffra är inte bönder som

tationerna var som nämnts delar av en centralt organiserad kampanj, men det konkreta ansvaret för att kulakerna greps och deporterades låg på lokala tre-mannakommittéer, så kallade trojkor, som visserligen hade att svara upp mot centrala kvotkrav, men också stundtals kunde utagera konflikter i lokalsamhället eller rentav utnyttja situationen för egen vinning.

Det var inte bara bönderna som under åren kring 1930 drabbades av den återupptagna terrorn. *Spetsy*, grupper av "borgerliga" specialister med rötter i tsartidens administration och näringsliv, fick klä skott för inte bara hatet mot sovjetsamhällets "förflutna människor", utan också för den utbredda rädslan för ett krig mot väst. I maj 1928 ställdes ett drygt femtiotal gruvingenjörer från Sjachtyregionen i Donbass inför rätta i Moskva för att ha saboterat utrustning och gått i sold hos västmakerna. Det var den första i en lång rad uppvisningsrättegångar mot välutbildade grupper inom industri och vetenskap. Samtidigt gjorde kommunistregimen stora ansträngningar att genom att satsa på utbildning och medvetet främja socialt avancemang skapa en ny "röd" teknokratisk intelligentsia som kunde utföra de gamla specialistgruppernas funktioner i industrialiseringsdriven.

Terrorhungersnöden

Åren 1932–1933 drabbades Sovjetunionen av svår hungersnöd som skördade mer än sex miljoner döds-offer. Den skilde sig från den hungersnöd som drabbade det bolsjevikiska Ryssland 1920 genom att den inte erkändes av myndigheterna, och att ingen internationell hjälp tilläts. I stället fortsatte Sovjetunionen under hungeråren att exportera spannmål. Ukraina var den sovjetrepublik som den slog hårdast mot, men bördiga jordbruksområden på andra håll i Sovjetunionen var också utsatta, eftersom dessa pressades hårdast av uppbörds-kampanjer riktade mot kolchoserna. En liten skörd åren 1931 och 1932 gjorde kraven från staten orealistiska, och brutala metoder fick användas för att komma tillrätta med "kampen mot sabotage". När hungersnöden stod för dörren sänkades därtill ett alternativ till räddning som använts i stor skala 1920: att söka sin tillflykt till städerna. Sovjetmakten hade

nämligen i december 1932 infört inrikespass och krav på registrering av alla stadsinvånare, en åtgärd för att begränsa flykten från kolchoserna som i praktiken innebar ett stort steg tillbaka mot den livegenskap som tsarens Ryssland hade avskaffat sjuttio år tidigare.

Den kausala kopplingen mellan de stora omvälvningarna på landsbygden och missväxten och hungersnöden är således uppenbar: sovjetregimens medvetna arbete med att förinta den traditionella agrara strukturen, att upplösa de kulakhushåll som varit de mest produktiva och att konfiskera kolchosernas skörd ledde till svår brist på livsmedel. Mindre uppenbar är den slutsats som drogs i den amerikanska kongressens kommission om den ukrainska hungersnöden från 1988 som, med stark uppbackning från ukrainsk-amerikanska organisationer, fastslog att hungersnöden var "man-made" och att Stalin och hans närmaste män hade gjort sig skyldiga till folkmord på ukrainarna.²¹ Uppfattningen överensstämde väsentligen med den tolkning som Robert Conquest ett par år tidigare givit uttryck för, även om denne starkare betonade Stalins skuld för att inte ha ingripit för att eliminera eller lindra svälten.²² En tvistefråga är om det faktiskt rörde sig om en planerad och medvetet framskapad "terrorhungersnöd", eller om en oavsiktlig och "naturgiven" hungersnöd, parad med en politik som hänsynslöst prioriterade andra områden, särskilt utbyggnaden av den tunga industrin.²³ En annan fråga är huruvida offren i så fall i första hand skall definieras etnonationellt, som de ukrainare vilkas påstådda nationalism Stalin hade ett ont öga till, eller i klasstermer, som de bönder som länge utgjort kommunisternas utsedda huvudfiender. Conquest tar inte entydigt ställning i frågan, men åberopar bland annat Stalins egen enkla lösning på problemet: "The nationality problem is, in its very essence, a problem of the peasantry."²⁴

tvångsförflyttades inom den egna regionen inkluderade. Se även Davies, Harrison & Wheatcroft (eds) 1994, s. 68.

²¹ Commission on the Ukrainian Famine: Report to Congress 1988, s. VII.

²² Conquest 1988.

²³ För den senare uppfattningen, se Davies & Wheatcroft 2004.

²⁴ Conquest 1988, s. 219.

Gulag

Det system av koncentrationsläger som bolsjevikerna började bygga ut redan under 1918 var inte bara avsett för regimens politiska motståndare. Under det första dryga decenniet gick tanken på straffarbete hand i hand med en didaktisk idé om att individer genom hårt lägerarbete skulle fostras till att bli goda kommunister. När ett alltmer omfattande lägersystem på 1930-talet fylldes med kulaker, regimens politiska motståndare, präster, kriminella element och alldeles ”vanliga” medborgare som fallit offer för en alltmer svepande repression, var det dock inte den omskolande utan den ekonomiska aspekten av lägerverksamheten som var framträdande. I väldiga lägerkomplex, ofta men inte alltid belägna långt från tätbefolkade områden, skulle lägerfångar bidra till Sovjetunionens modernisering genom att under primitiva förhållanden bygga kanaler och järnvägar, utvinna guld, avverka skog eller bryta jungfrulig mark och stenkol. Även teknologiskt och vetenskapligt avancerade verksamheter ägde dock särskilt under och efter krigsåren rum i specialläger. Moskvauniversitetet och tunnelbanan i huvudstaden var också lägerfångars verk.

Politbyråns beslut den 5 maj 1930 att börja bygga en kanal med 19 slussar mellan Vita havet och Östersjön med hjälp av tvångsarbetskraft blev ett gigantiskt pilotprojekt, utfört under OGPU:s ledning av mer än 100 000 fångar på rekordtiden 20 månader. Projektet fick en mönsterbildande och påskyndade verkan på lägeruppbyggnaden, eftersom det visade att tvångsarbete kunde ge goda resultat.²⁵ Bygget av Vitahavskanalen kostade tiotusentals människor livet men gav begränsade ekonomiska fördelar på grund av kanalens enkla och bristfälliga konstruktion.

Gulag, egentligen ett initialord för Huvudstyrelsen för korrektions- och arbetslägren, *Glavnoe Upravlenie Ispravitelno-Trudovych Lagerej*, har blivit det ord som kommit att användas om själva lägersystemet. Den som gjorde Gulag-begreppet känt över världen var författaren Aleksandr Solzjenitsyn, som på grundval av egen erfarenhet – han hade spärrats in i åtta år efter att ha kallat Stalin för en tjuvarnas ledare – på 1960- och 1970-talet gav ut flera avslöjande böcker om

lägerlivet, däribland *En dag i Ivan Denisovitjs liv* (1962) och *Gulagarkipelagen* (1973–1975). Idag är vi inte längre enbart hänvisade till personliga, delvis litterärt utformade hägkomster som Solzjenitsyns eller Varlam Shalamovs, eftersom stora delar av Gulags omfattande arkiv är tillgängliga.

Gulag bestod av olika slags tvångsarbetsplatser: fångelser, kolonier och specialbosättningar, samlade i större lägerorganisationer. Omsättningen bland fångarna och fångkategorierna var stor. Lägersystemet hade olika omfattning under olika historiska skeden, och graden av regimens politisk-ekonomiska intresse för lägren skiftade över tid. Under andra världskriget med dess ökande behov av militära förnödenheter stärkte NKVD sitt grepp om lägersystemet, som därtill fick stora tillskott av krigsfångar. Nya fångar strömmade också till åren 1939–1941 och efter krigsslutet som en följd av att nya territorier i väster infogades i sovjetstaten och ”sovjetiserades”.

Gulags övärld hade sin största omfattning i början av 1950-talet, då mer än 2,5 miljoner människor levde sina liv i baracker, oftast innanför taggtrådsstängsel.²⁶ Att antalet lägerfångar då var störst sammanhänger med dels att bristande disciplin i arbetslivet ledde till hårdare straff, dels att kriget hade givit upphov till att nya grupper spärrades in: krigsfångar, desertörer och kollaboratörer. Bara några få år senare började lägersystemet upplösas, och människor kunde successivt lämna lägren. Upplösningen berodde inte bara på diktatorns död, utan även på ökade problem med övervakning, disciplin och ekonomisk lönsamhet. Många som bott länge i lägren stannade emellertid kvar, eftersom de efter alla år i lägerfångenskap inte hade något att återvända till. Att en lång rad ryska städer växte fram ur lägren är bara ett av många vittnesbörd om hur Gulag var en grundval i och därmed blev en integrerad del, en *malaja zona* eller liten zon av det sovjetiska samhällets *bolsjaja zona*, stora zon, långt efter att lägersystemet formellt gått i graven. I sin väldokumenterade Gulaghistoria sammanfattar Khlevniuk på liknande sätt lägersystemets roll:

Thus the Gulag spread beyond the barbed wire. Society absorbed the criminal mindset, the reliance on violence, and the prison culture. This

²⁵ Jfr Khlevniuk 2003, s. 46–47. Dokumentationen av de politiska och administrativa besluten kring kanalbygget finns samlad i Dmitriev 2003.

²⁶ Ivanova 2000, s. 187.

spread of the Gulag is a real problem – as real as the monstrous price paid by millions for the establishment and expansion of Stalinism.²⁷

Den stora terrorn

På samma sätt som den röda terrorn och hungersnöden 1920–1921 följdes av NEP-periodens liberalisering innan Stalins stora revolution åter förde upp terrorn på huvudagendan, kom efter kriget mot bönderna och hungersnöden 1932–1933 en kortvarig liberaliseringsperiod, följt av den enorma upptrappning av våldet som efter Robert Conquests bok brukar betecknas som den stora terrorn. Mönstret antyder ett system som regelbundet krävde faktiska eller imaginära fiender som destabiliserade den sociala och politiska situationen, vilket fick till följd att makten ständigt måste erövrats och återerövrats. Den politiska stabiliteten i Sovjetunionen hade med andra ord gjorts beroende av kriser och krishantering genom terror.

Historien upprepade sig i ännu ett avseende; medan mordförsöket på Lenin 1918 var en pådrivande kraft bakom den röda terrorns igångsättande, innebar mordet på Leningrads partichef Sergej Kirov den 1 december 1934 att Stalin fick en förevändning att påbörja den stora terrorn. Frågan huruvida Stalin var inblandad har varit föremål för mycket spekulation. Två uppfattningar står mot varandra. Enligt den ena utmanade Kirov genom sin popularitet i partiet Stalins ledarskap, vilket fick denne att i hemlighet beordra mordet. Den andra uppfattningen är att det inte finns några bevis för Stalins inblandning. Två officiella undersökningskommissioner, under Chrusjtjov och Gorbatjov, stödde den senare uppfattningen att mördaren agerat på egen hand.²⁸

I ett annat avseende innebar emellertid den stora terrorn från hösten 1936 till slutet av 1938 något kvalitativt nytt: många offer för terrorn var nämligen aktiva kommunister. Det gällde förvisso för de drygt sjuttio höga partifunktioner och konkurrenter till Stalin på vänster- och högerkanten som i tre stora skådeprocesser i Moskva ställdes inför rätta, anklagade för att ha velat underminera och störta den sovjetiska regimen, och avrättades. Det gällde för de höga officerare som, med marskalken och biträdande folk-

kommissarien för försvaret Michail Tuchatjevskij i spetsen, ställdes inför rätta och avrättades 1937 efter anklagelser om spionage för tyska *Wehrmacht* och planering för statskupp.²⁹ Det gäller också på alla nivåer i de militära och civila kadrerna. På vissa håll, som i Ukraina och i Leningrad, rensades partiorganisationen ut särskilt effektivt. I ytterligare ett avseende fanns en förbindelse mellan den röda och den stora terrorn: det var den första leninistiska generation av bolsjeviker som under åren efter 1917 stått i spetsen för sovjetmaktens etablering som var en av den stora stalinistiska terrorns huvudsakliga offergrupper. De få oppositionella röster som fanns kvar inom partiet försvann med den stora terrorn, och en ny Stalintrogen generation tog definitivt över ett allt mer monolitiskt parti.

Den stora terrorn brukar på ryska gå under beteckningen *Ježjovsjtjina*, eftersom massvåldet sammanföll med NKVD-chefen Nikolaj Ježjovs ämbetsperiod. Det innebär inte att Stalin och Politbyrån stod utanför våldsspiralen; sovjetledarens marginalanteckningar och underskrift finns tillsammans med hantlangarna Lazar Kaganovitjs, Vjatjeslav Molotovs och Klement Vorosjilovs på ett anmärkningsvärt stort antal dekret om utrensningar och massmord under dessa år. Ježjov blev själv en av den stora terrorns sista offer, som en kulmen på den process som Stalin och den nye chefen för säkerhetspolisen Lavrentij Berija satte igång efter den stora terrorn för att straffa de NKVD-officerare som lytt order 1937. Efter terrorn skulle spåren av terrorn uppenbart sopas igen genom att mördarna mördades.

Under dessa skräckfyllda år grep terrorn omkring sig på alla politiska nivåer, i alla sociala skikt och i alla geografiska rum i sovjetsamhället, från militärledning till författarförbund, från unionsrepublikernas partiorganisationer till industri och kolchoser. Av de 139 medlemmarna och kandidatmedlemmarna av partiets centralkommitté som valdes vid den sjuttonde partikongressen 1934 – segrarnas kongress, syftande på Stalins ”segerrika” kollektiviseringsprocess – arresterades 110 före artonde partikongressen, som ägde rum 1939.³⁰ Av de 1 966 delegater som deltog på sjuttonde

²⁷ Khlevniuk 2004, s. 344.

²⁸ Knight 1999, s. 19.

²⁹ Jfr Samuelson 2000, kap. 8. Se även Samuelson 1999, s. 216–225.

³⁰ Medvedev 1973, s. 93.

kongressen arresterades 1 108.³¹ Endast 59 var med igen fem år senare. I Ukraina, där Nikita Chrusjtjov blev partichef 1938, överlevde tre av 86 centralkommittéledamöter den stora terrorn, alla tre opolitiska honorärdelegater.³² Sammanlagt var kontinuiteten i fråga om ledamöter mellan partikongresserna mindre än två procent.³³ Knappt någon som någonsin tillhört en "opposition" eller "fraktion" inom partiet eller statsapparaten undgick att dras med i utrensningarna.

Ändå är forskarna, numera med tillgång till ett större och bredare källmaterial, överens om att huvuddelen av offren för den stora terrorns så kallade massoperationer var mer eller mindre godtyckligt valda "vanliga" medborgare som av olika skäl inte ansågs höra hemma i det stalinistiska samhällssystemet. Inte ens under 1937 straffades mer än en bråkdel av närmare en miljon människor i dessa massoperationer för kontrarevolutionära förbrytelser; långt större grupper fälldes för "vanliga" brott som stöld, överfall och huliganism. Relationen i 1938 års siffror är inte anorlunda.³⁴ Relativt många tillhörde etniska grupper som betraktades som suspekta eller som immigrerat till sovjetstaten under den kommunistiska perioden. De deporterades till en osäker framtid eller avrättades och slängdes i massgravar i städernas utkanter och i skogsområden runt hela Sovjetunionen. Det faktum att den stora terrorn drabbade så många "vanliga" människor, sannolikt bristfälligt utbildade och socialt marginaliserade, vittnar om att Gulags koppling till rent politisk repression inte skall överbetonas.³⁵

Den extrema utvidgningen av terrorn krävde att våldsapparaten utvidgades och att dess praktik rationaliserades. Kvoter för olika regioner upprättades för människor som skulle dödas eller deporteras; den beryktade order 00447 från den 30 juli 1937, under tecknad av Jezjov, stadfäste i hundra-, tusen- och tiotusental antalet människor från olika regioner i Sovjetunionen som antingen tillhörde en första kategori, vilka omedelbart skulle arkebuseras, eller en andra kategori av "mindre aktiva men icke desto

mindre fientliga element" som skulle fängslas och ställas inför trojkor. Sammanlagt skulle 268 950 människor arresteras, 75 950 av dem mördas och 193 000 spärras in i läger.³⁶ I order 00486, utfärdad bara några veckor senare, skrevs därutöver in hur fosterlandsförädrarnas fruar och barn skulle hanteras.³⁷ Rättsinstansernas arbete reducerades ofta till förkortningar: KRD stod för kontrarevolutionär verksamhet, TjSIR för medlemmar av landsförrädares familj, medan ASA(b) innebar att den dömde gjort sig skyldig till antisovjetisk agitation och salufört Nikolaj Bucharins förbjudna "höger"-idéer. Listor på inblandade lämnades av NKVD till Politbyrån, och Stalin och hans närmaste män avgjorde fallen genom att skriva *za*, för (avrättning), efter namnen, och signatur.³⁸ De offentliga skådeprocesserna bevarades emellertid också, sannolikt av avskräckande skäl. Solzjenitsyn redovisar i början av *Gulagarkipelagen* hur även det praktiska fängslandet automatiserades och blev till en förventenskapligad "arrestologi".³⁹ Utanför de redan nämnda massoperationerna mot hela kollektiv arresterades knappt 1,6 miljoner människor av NKVD under åren 1937–1938, 87,1 procent av dem för kontrarevolutionära brott. Av dem miste nästan hälften eller 681 692 människor livet. Ytterligare hundratusentals människor dog i läger på grund av sjukdomar, kyla, hunger och olyckor.⁴⁰

Terrorns mekanismer genomsyrade naturligt nog fullständigt samhället under dessa dramatiska år. Ingen kände sig säker. Till och med Politbyråns medlemmar gick beväpnade. Angiveri och förnekande av socialt ursprung florerade. Ett mycket stort antal

³¹ Siffrorna presenterades i Nikita Chrusjtjovs hemliga tal 1956. Se not 67.

³² Conquest 1992, s. 233.

³³ Conquest 1992, s. 446.

³⁴ Mironov & Werth 2004, s. 632–633.

³⁵ Detta understryks också av Brown 2007, s. 76.

³⁶ "Operativnyj prikaz NKVD SSSR No 00447 'Ob operatsii po repressovaniju byvsjich kulakov, ugovolnikov i drugich antisovetskich elementov'", publicerat i Kokurin & Petrov (red.) 2002, s. 96–104. Dokumentet finns i engelsk översättning i Getty & Naumov 1999, s. 473–480. "Massoperationerna" analyseras utförligt i Jansen & Petrov 2002, s. 79–102.

³⁷ "Operativnyj prikaz Narodnogo Komissara Vnutrennych del SSSR No 00486 'Ob operatsii po repressirovaniju zjen i detej izmennikov Rodiny'", publicerat i Vilenskij, Kokurin, Atmasjkina & Novitjenko 2002, s. 234–238. Dokumentet finns översatt till engelska i Yakovlev 2002, s. 29–31.

³⁸ Jansen & Petrov 2006, s. 591.

³⁹ Solzjenitsyn 1974, s. 15–30. Se även Applebaum 2003, kap. 7.

⁴⁰ Getty, Rittersporn & Zemskov 1993, s. 1022–1024.

seksoty, hemliga medarbetare, försåg NKVD med "negativa" informationer om sina arbetskamrater och partichefer. Som framgår inte minst av språkliga konstruktioner och olika slags kulturprodukter sågs syndabockar och spioner överallt.⁴¹ 1936 års skördeutfall hade varit dåligt, och Stalin försatt inga tillfällen att påtala det kommunistiska Sovjetunionens internationella utsatthet, omgivet av fiendliga makter. Traditionella ryska föreställningar att terror är något som förövas av "dem" mot "oss" blev svåra att upprätthålla i ett samhälle där makthavarna plötsligt hade blivit offer för utrensningarna och det godtyckliga våldet tycktes ha tagit överhanden över det våld som utövades mot den klassfiende som man lärt sig känna igen och hata. Vilka var i denna situation "folket", och hur förhöll sig detta till den nydefinierade kategorin "folkfiende", som de forna sovjetledarna uppenbart tillhörde? Stalin anknöt i oktober 1937, i sitt skåltal till revolutionens ära, till denna distinktion: "Ledare kommer och går, men folket förblir. Endast folket är evigt."⁴²

De "straffade" folken

Den del av andra världskriget som utkämpades på sovjetisk mark, på ryska kallad Stora fosterländska kriget, förändrade terrorns karaktär. I själva verket inträffade denna förändring redan åren före krigsutbrottet. Den beskrivs bäst som en ökad etnisk definiering av sovjetregimens terror och illustreras av att det nyssnämnda begreppet "folkfiender" allt oftare användes för att stigmatisera inte bara allmänna motståndare till regimen, utan också specifika etnonationella grupper inom sovjetstaten. Den andra sidan av samma mynt var att de etniska ryssarna allt oftare lyftes fram som statens fundament, som "de främsta bland jämlikar", och att sambandet mellan Sovjetunionen och den ryska historien och den ortodoxa religionen, i diametral kontrast till under det första sovjetdecenniet, framställdes i positivt ljus.

Det terrorvapen som redan använts mot kulakerna men som i detta skede gjordes mera effektivt och systematiskt, och som kom att involvera inte bara stora offergrupper utan också betydande NKVD-

trupper, var tvångsdeportationer.⁴³ Först drabbade de ett antal etniska grupper som ansågs vara eller kunna bli opålitliga i händelse av att Sovjetunionen skulle hamna i krig mot sina aggressiva grannar i väster och öster, Tyskland respektive Japan. Bland de första offren i den process av massoperationer som med en modern term skulle kunna kallas etnisk rensning var polacker och sovjetkoreaner.⁴⁴ De senare deporterades till ett antal av drygt 170 000 från sitt traditionella hemområde runt Vladivostok till Centralasien. Efter välförrättat värv lät Jezjov meddela Kreml att transporterna gått bra men att mottagarna varit oförberedda, vilket hade försatt de deporterade i "en utsatt situation".⁴⁵

Redan under den stora terrorns år 1937–1938 pekades tyskar i Sovjetunionen ut som potentiella fosterlandsförrädare och utsattes för massoperationer: 55 000 straffades, 42 000 med döden.⁴⁶ När kriget mot Tyskland startade sommaren 1941, lastades nästan en halv miljon sovjettyskar från Volgaområdet i järnvägsvagnar för vidare transport till Sibirien, kollektivt anklagade för att vara tyska spioner. Minst lika många tyskar från andra områden i Sovjetunionen gick mitt under brinnande krig samma öde till mötes under det följande året.⁴⁷ Den tyska folkgruppen hade bott i Ryssland sedan 1700-talet.

Molotov-Ribbentroppakten från augusti 1939, som ledde till att de baltiska republikerna och de västra delarna av Ukraina och Vitryssland hamnade inom sovjetstatens gränser, medförde också stora folkomflyttningar. Alldeles före kriget tvångsflyttades cirka 400 000 polacker och judar österut från Ukraina och Vitryssland. Genom en historiens ironi räddades de därmed undan nazisternas förintelsemaskineri. I Katyn med omnejd mördades under 1940 på Stalins order 15 000 polska officerare som tagits till fånga när Sovjetunionen i enlighet med den tysk-sovjetiska pakten angrep Polen i september 1939. I Baltikum

⁴¹ Se Davis 1997, Rittersporn 1992, s. 101–120.

⁴² Citerat ur Fitzpatrick 2000, s. 195.

⁴³ Den sovjetiska deportationshistorien beskrivs översiktligt i Poljan 2001.

⁴⁴ Jfr Martin 1998, s. 813–861.

⁴⁵ Dokumentet finns publicerat i Bugaj & Vada 1992, s. 220–221. För deportationerna av den sovjetkoreanska befolkningen, se även Gelb 1995, s. 389–412.

⁴⁶ Ochotin & Roginskij 1999, s. 63–66.

⁴⁷ Totalt deporterades 1 209 430 sovjettyskar. Se Bugaj 1991, s. 172–180.

drabbade deportationer främst människor som haft framträdande positioner i mellankrigstidens fria baltiska stater och sågs som nationalister. Endast nazisternas framryckning på östfronten satte tillfälligt stopp för ytterligare deportationer. Sedan kommunisterna säkrat makten över Baltikum, följde dock nya och mer omfattande deportationsvågor från 1944. Som ett resultat av det sovjetiska ministerrådets dekret från den 29 januari 1949 om ”deportation från de litauiska, lettiska och estniska sovjetrepublikernas territorier av kulaker med familjer samt banditer och nationalister med familjer”, miste de baltiska områdena under den största deportationen i mars 1949 sammanlagt 94 779 människor, den största gruppen, 42 129 individer, från Lettland. Slutstation för dessa deportationer var Sibirien, för de allra flesta Irkutsk- och Omskområdena.⁴⁸

Dessa deportationshistorier är i hög grad levande historia. I februari 1944 deporterades hela det tjetjenska folket, 362 282 individer, från sitt nordkaukasiska hemområde till Centralasien, som ett av åtta ”straffade folk” från Krim och Kaukasus som Stalin ville förintä för deras långvariga motstånd mot sovjetmakten och bristande lojalitet i krigets stund.⁴⁹ Tjetjenerna anklagades för kollaboration med tyskarna, trots att den tyska armén under dess ockupation av Sovjetunionen aldrig någonsin nådde det tjetjenska territoriet.⁵⁰ Ungefär en fjärdedel av nordkaukaserna dog under deportationerna eller kort därefter i läger.⁵¹ Men hundratusentals tjetjener växte också upp i exil och lärde sig att hata de ryssar i Moskva som förstört deras egna och det tjetjenska folkets liv och samhälle. För generationer av balter och tjetjener har berättelserna om hänsynslösa deportationer av deras folk stärkt deras nationella identiteter och deras hat mot vad de uppfattar som den eviga förtryckarregimen i Moskva.

⁴⁸ Kokurin 2004. Se också Köll 2005, s. 218–255.

⁴⁹ Siffrorna är hämtade från Bugaj 1989, s. 135–144. Begreppet ”de straffade folken” lanserades av Nekrich 1978. Jfr även Conquest 1970 samt Burds 2007, s. 267–314.

⁵⁰ Avtorkhanov 1992, s. 147.

⁵¹ Enligt Bugaj 1990, s. 33, dog under åren 1944–1948 144 704 eller 23,7 procent av samtliga nordkaukasier i lägren.

Antikosmopolitismen

Den etniska dimensionen är också framträdande i de förföljelser mot judar som kom att prägla efterkrigsårens sovjetiska terrorsamhälle. Det rörde sig inte om storskaliga massmord av det slag som ovan redovisats, utan om en rad mord på och arresteringar av individer och mindre grupper samt en antijudisk politik inom främst kultur- och medicinområdet, men har ändå blivit omdebatterade i forskningen.⁵² Orsaken är framför allt att förföljelserna mot judar i Sovjetunionen väckt frågor om relationen mellan sovjetkommunism och nazism, och om den traditionella ryska antisemitismens plats i en sovjetisk historisk kontext.

Under 1948 inträffade två händelser som inledde en sovjetisk terrorpolitik med antisemitiska förtecken. I regimens diskurs hette det dock att politikens dikterades av ”antikosmopolitiska” och ”antisionistiska” avväganden, vilket skulle indikera att repressionen var en legitim reaktion på de sovjetiska judarnas allmänna rotlöshet respektive preferenser för staten Israel, grundad just 1948 och erkänd också av Sovjetunionen. Detta år arresterades medlemmarna i Judiska antifascistiska kommittén, bildad 1942 för att underlätta amerikanskt bistånd till Sovjetunionen och att främja antinazistisk propaganda under kriget mot Nazityskland. Detta framgångsrika arbete togs sex år senare som intäkt för att kommittén velat sprida den amerikanska imperialismens onda budskap i Sovjetunionen. Kommittén, som blivit ett centrum för de sovjetiska judarna och bland annat verkat för att Förintelsen skulle erkännas, tilläts inte längre verka, och dess ledamöter arkebuserades 1952. I början av 1948 hade redan kommitténs ledare, den judiske skådespelaren Solomon Mikhoels, dödats på öppen gata i Minsk av säkerhetspolisens agenter.

En kort tid efter att kommittéledamöterna avrättades ”avslöjade” TASS och *Pravda* en sammansvärjning bland de judiska läkare som vårdade Stalin och flera andra politiska och militära ledare, men som i själva verket var ”mördare i vita rockar”. Liksom de anklagade i Moskvarättegångarna erkände de judiska läkarna under tortyr att de varit del av en världsomspännande konspiration för att med hjälp av läkemedel mörda sovjetledarna. Listor på judar började samman-

⁵² För dokumentation av judarnas ”fångenskap hos den röde faraon”, se Kostrychenko 1994.

ställas på sovjetiska arbetsplatser, och planer på massdeportationer utarbetades. Det är mycket, inte minst de historiska mönster som etablerats i denna bakgrundsteckning, som tyder på att terroroperationerna mot judarna hade verkställts, om inte Stalin, aktiv med att iscensätta "läkarnas komplot" in i det sista, hade dött dessförinnan. Som forskare påpekar hade marken beretts åtminstone sedan 1948. Den sovjetiska pressen hade i början av 1953 startat en stor kampanj för att stigmatisera judarna, och det finns tecken på att MVD hade förberett för deportation och byggt nya arbetsläger.⁵³

Källor och arkiv

Redan under den trettiofemåriga period då sovjetregimen utövade fysiskt massvåld mot den egna befolkningen var det möjligt att i Sverige skaffa information och kunskap om händelserna på andra sidan Östersjön. Det var en kunskapsprocess präglad av starka ideologiska raster: Sovjetunionen var en förebild eller en skräckvision, ett löfte eller ett hot.⁵⁴ Tidningarna innehöll notiser och artiklar om terrorn, men förutom i fråga om de spektakulära Moskvarättegångarna var rapporteringen inte särskilt frekvent.⁵⁵ Historieläroböcker beskrev – på 20- och 30-talen ofta i drastiska och avståndstagande ordalag – den bolsjevikiska revolutionen och dess brutala verkningar,⁵⁶ och sovjetresenärer och andra redovisade i skrift sina intryck från Lenins och Stalins samhällen. En hel del av dem, på blyxtvisit och inte sällan utan kunskap i ryska, var utlämnade till propagandans "sanningar" och de Potemkinkulisser som rests enbart för dem, och lämnade alltigenom ljusa rapporter från "framtidens" samhälle. Andra var väl förberedda och hade skaffat sig personliga erfarenheter av de bolsjevikiska terrorinstitutionerna. Redan 1925 kunde man på svenska läsa utrikeskorrespondenten George Popoffs inifrånskildring av tjekan, den bolsjevikiska säkerhetspolisen, som han framställde som en blandprodukt av östlig grymhet

⁵³ Brent & Naumov 2003. Se även Vaksberg 1994, s. 241ff. För en diskussion om kunskapsläget i fråga om Stalins planer att tvångsdeportera de sovjetiska judarna, se Brandenberger 2005, s. 198–202.

⁵⁴ Jfr t.ex. Gerner 1996, s. 307–333, Olsson & Åker 2002, Blomqvist & Ekdahl 2003, och Alm 2005, s. 19–49.

⁵⁵ Jfr Pollack 2005, s. 50–84, och Leth 2005, s. 85–140.

⁵⁶ Karlsson 1985/1986, s. 44–59. Se även Johansson 2004.

och västlig systematisk effektivitet, som "bäraren av den asiatiska andan, som förenad med marxismens västliga lära till en märkvärdig helhet i dag bildar verkligheten i Sovjetryssland".⁵⁷

Andra ögonvittnesskildringar skrevs av människor som hade rest av ideologisk övertygelse och med positiva förväntningar och som vistats länge i landet, men som återvände med brustna illusioner. 1924 kunde svenska bokläsare ta del av revolutionären Emma Goldmans insikt om "att den ryska revolutionen hade dränkts i blod och var död". Goldman, som 1919 såsom politisk fånge deporterades från USA till Ryssland, var inte främmande för tanken att en revolution måste få rymma övergående våldsinslag, men det betydde inte att hon accepterade Lenins politik "att göra terrorismen till en princip eller upphöja den till institutionell funktion och låta den få största betydelsen i den sociala striden".⁵⁸ Mer än ett decennium senare vittnade den finlandssvenske ingenjören Hjalmar Andersson bittert om sina tre år i den nyligen genomförda tvångskollektiviseringens sovjetsamhälle:

Innanför taggträdsstängslet kring de provisoriska koncentrationslägren i Sibirien sitta fordom fria bönder. Det egna jaget är här försvunnet – jämte boskap, åkrar och ängar. Utanför stå soldater med påskruvade bajonetter: det kommunistiska partiets, den regerande minoritetens tvångsrekryterade soldatesk. Är det detta, som är målet för 'varje idealists djärvaste förhoppningar?'"⁵⁹

Det var under 1920- och första hälften av 1930-talet inte heller svårt att finna uppgifter om och uttryck för terrorn i själva sovjetsamhället. Informationen var öppen och lättåtkomlig, men avsåg inte våldsanvändningen som sådan. Många samtida kommentatorer uppfattade därför inte tillgängliga "källor" som relaterade till massvåldet. Det sammanhang som terroraktiviteten ofta inplacerades i var socialhygieniskt och didaktiskt, vilket innebar att syftet med lägerfångenskap och tvångsarbete framställdes som både progressivt och nödvändigt: att fostra människor till goda kommunister och sovjetmedborgare, och att hos dessa befrämja positiva egenskaper som renhet, hög moral

⁵⁷ Popoff 1925, s. 7.

⁵⁸ Goldman 1924, s. 5, 14.

⁵⁹ Andersson 1935, s. 125.

och god hälsa. Ett vanligt namn på denna verksamhet var *tjistska*, rening eller utrensning, ett administrativt ord som rörde kontroll av partimedlemskapet men som fick en vidare både överförd och faktisk betydelse av massvåld.⁶⁰ Den didaktiska avsikten var till exempel starkt framträdande i den lägerlitteratur som skrevs under 20-talet och som kulminerade 1934 med kollektivverket *Belomorkanal*, i vilket Maksim Gorkij och drygt hundra medförfattare berättade historien om hur Vitahavskanalen byggdes av lägerfångar som genom den humanitära ansträngningen lyckligt ansågs ha transformerats från folkfiender till välintegrerade medlemmar av sovjetkollektivet.⁶¹ Den terrorrelaterade didaktiska litteraturens störste hjälte var Pavel Morozov, en ung pojke från Västsibirien som 1932 mördades av släktingar efter att ha angivit sin far som kulakvän. Lille Pavel hann dock visa att en sovjetmänniskas viktigaste lojalitet inte gällde den egna familjen och fadern utan den stora sovjetfamiljen, ledd av ”lillefar” Stalin.⁶²

Öppna domstolsprocesser, *pokazatelnye protsessy*, hade inte enbart eller ens i första hand en juridisk funktion, utan syftade till att i en åskådlig didaktisk process visa vägen mot den kommunistiska framtiden. *Agitsudy*, agitationsrättegångar, spelades inte bara upp i domstolen utan också på teater och film i 1920-talets sovjetunion för att inskräpa inte bara att sovjetsamhället hade många fiender, utan också att det fanns möjlighet för dessa att bli nya människor, om de i rituell stadieform bekände sina synder, gjorde bot och bad om återintegration i samhället.⁶³ Det behöver väl knappast sägas att denna didaktik i realiteten inte handlade om att göra ”förflutna människor” till fungerande sovjetmänniskor, utan att rättfärdiga terrorn mot sovjetmaktens fiender inför samhället och omvärlden, och möjligen också inför brottsoffren. Därtill undergick lagar och förordningar ständig förändring, i takt med att ”partilinjen” förändrades, vilket ökade behovet av att åskådligt förmedla dessa till bredare befolkningsgrupper.⁶⁴

I takt med att den didaktiska diskursen fick allt mindre utrymme, blev öppenheten från mitten av 1930-talet allt mindre. Tvångsdeportationer av bondemasor och massmord på politiska fiender blev svåra att klä i didaktisk dräkt. Efter den stora terrorn följde i Sovjetunionen den stora tystnaden, vilket innebar att regimens våldsutövning inte längre tilläts göra avtryck i medier, kultur och vetenskap. Ett drastiskt uttryck för denna nya tystnads politik var Stalins ingrepp i befolkningsstatistiken. När han på partikongressen 1934 deklarerade att den sovjetiska befolkningsutvecklingen visade starkt positiva resultat, saknade hans deklaration helt täckning i statistikernas demografiska resultat.⁶⁵ Den sovjetiska folkräkningen som genomfördes 1937 visade föga förvånande att befolkningen alls inte hade ökat så som Stalin deklarerat. Den förra folkräkningen, från år 1926, hade visat på 147 miljoner sovjetmänniskor. Tillväxtberäkningarna gav vid handen att den nya totalsiffran skulle bli 170 miljoner, men den blev bara 163 miljoner. Då arresterades folkräknarna, flera av dem arkebuserades, och deras arbete undanröjdes för att först offentliggöras under glasnostperioden.⁶⁶ Två år senare räknades sovjetbefolkningen åter, med helt andra och föga trovärdiga resultat. Tystnaden var visserligen inte total, eftersom omdaning av landsbygden och uppgörelserna med inre opponenter kortfattat omnämndes i historieverk av olika slag, men bara som uttryck för onda anslag hos inre folkfiender och deras uppbackare i väst, och alltid som legitima och ”objektivt” nödvändiga åtgärder till nytta för den sovjetiska framtiden. Bevisen var Sovjetunionens seger mot Nazityskland i kriget och dess förvandling till en ekonomisk och politisk supermakt.

Fyra vägar till kunskap

Under efterkrigstiden stod för forskare med intresse för den sovjetkommunistiska regimens brott mot mänskligheten under Lenin och Stalin fyra olika typer av källmaterial till buds. Flera av dem kunde utnyttjas parallellt. Den första var de sparsamma och starkt vinklade informationer som de sovjetiska myndigheterna gav, och de dokument som de gjorde tillgängliga i tidningsartiklar, politiska tal och referat av parti-

⁶⁰ Jfr Karlsson 2003, s. 218–222.

⁶¹ Tolczyk 1999.

⁶² Jfr Kelly 2005.

⁶³ Cassiday 2000.

⁶⁴ Argenbright 2002, s. 252.

⁶⁵ Blum 1994, s. 39–40.

⁶⁶ Poljakov, Zjtomirskaja & Kiselev, no. 6, 1990, s. 3–21, no 7, 1990, s. 50–70, no 8, 1990, s. 30–52.

kongresser, ekonomiska planmål och demografisk statistik. De offentliga protokollen från Moskvarättegångarna var en sådan källa, som spelade en viktig roll i den tidiga historieskrivningen. Viktigast var Nikita Chrusjtjovs tal vid en sluten session på tjugonde partikongressen i februari 1956, då han som en del av en kritik av "personkulten" kring Stalin gick till storms mot den massrepression som först hade riktats mot de politiska huvudopponenterna, och därefter

också mot många hederliga kommunister, mot partikadrer som hade stått i främsta ledet under inbördeskriget och de första svåra åren av industrialisering och kollektivisering, och som aktivt hade kämpat mot Trotskijanhängare och högeropposition för Lenins partilinje".

Även krigsårens massdeportationer och efterkrigsårens förföljelser av judarna i Sovjetunionen berördes av Chrusjtjov, däremot inte massvåldet som ägt rum före den stora terrorn. Till ensamt ansvarig gjordes den moralisk-politiskt deformerade och brutale Stalin. Lenin, däremot, framställdes som efterträdarens motsats och skrevs på så sätt ut ur terrorhistorien.⁶⁷ Den ensidiga fokuseringen på Stalin gjorde att sökarljuset inte heller hamnade på Chrusjtjov själv, partichef i Moskva under den stora terrorns tid. I den sovjetiske dissidenthistorikern Roy Medvedevs *Let History Judge* från 1968, som ledde till att författaren uteslöts ur kommunistpartiet, utvidgades terrorkontexten till att också omfatta tvångskollektivisering och avkulakisering, men tolkningen var fortsatt snäv och psykologiserande. Vårdspolitiken reducerades till Stalins "allvarliga misstag", och Lenin involverades aldrig i den.⁶⁸

Det betydelsefulla i Chrusjtjovs tal låg också i att det inledde den töväderspolitik som gav författare som Jevgenija Ginzburg och Aleksandr Solzjenitsyn möjlighet att vittna om egna upplevelser av lägerlivets terror. Den senare trädde dock i *Gulagarkipelagen* (1973–1975) långt över tröskeln för det politiska tillåtna genom att leda tillbaka den sovjetkommunistiska brottshistorien till Lenin. Resultatet blev att han utvisades ur Sovjetunionen.

Den andra möjligheten att skaffa information var att intervjua människor som hade haft personliga erfarenheter av sovjetregimens våldspolitik, företrädesvis sådana som emigrerat till väst.⁶⁹ Några av dem skrev också egna redogörelser för sin tid i Sovjetunionen. Mest berömd blev avhopparen Viktor Kravtjenkos *Jag valde friheten* från 1946, som bland annat innehöll ett berömt avsnitt om hur författaren som en del av en partiexpedition skickades ut på landsbygden för att samla spannmål och påskynda kollektiviseringen, uppgifter som genomfördes med exempellös grymhet och likgiltighet för mänskligt lidande.⁷⁰

Den tredje möjligheten låg i att studera partiarkivet i den västryska staden Smolensk. Hela arkivbeståndet för perioden 1917–1938 togs i beslag av den tyska armén när den 1941 ryckte fram genom Ryssland, för att efter kriget komma i amerikansk ägo och bli flitigt använt av de första efterkrigsdecenniernas sovjetforskning för att illustrera utrensningarnas och kollektiviseringens historia på lokal nivå. Inte minst tjekans, GPU:s och NKVD:s arbete i Smolensk, relaterat till beslutsfattande, organisation och verkställande, visade sig vara väl dokumenterat, medan befolkningens respons på terrorn av naturliga skäl framträdde mer indirekt.⁷¹

Den fjärde och sista forskningsstrategin var att med utgångspunkt i totalitarismteorin hypotetiskt eller deduktivt förutsätta betydande likheter i samhällsstruktur och -funktion mellan det sovjetkommunistiska samhället och det mer utforskade nazistiska samhället. Här handlade det sålunda inte om att utvinna nya faktakunskaper, utan att blottlägga drivkrafter och mekanismer bakom massvåldet genom att anta att de brott som förövats av Hitler och nazisterna hade drivits fram av samma strukturella förhållanden som de missgärningar som Stalin och kommunistpartiet hade låtit utsätta sovjetmedborgarna för. En alternativ eller kompletterande totalitarismteoretisk strategi var att förutsätta en långtgående kontinuitet mellan den ryske tsarens våldsregemente och Lenins och Stalins terrorapparat, så att det säkrare vetande som forskarvärlden hade om till exempel praktiken att utsätta domstolarna för politiska påtryckningar i det autokra-

⁶⁷ Khrushchev 1956.

⁶⁸ Medvedev 1973, kap. 3.

⁶⁹ Se t.ex. Inkeles 1950 och Inkeles & Bauer 1959.

⁷⁰ Kravtjenko 1947, kap. 8ff.

⁷¹ Huvudverket är Fainsod 1958, ss. kap. 11 och 12.

tiska Ryssland skulle kunna kasta ljus också över den sovjetiska brotthistorien och dess praktiker.⁷²

Conquest

Det vetenskapliga arbete som mer än något annat kom att bli standardverket om den sovjetkommunistiska regimens brott mot mänskligheten var den brittiske historikern Robert Conquests *The Great Terror* från 1968. Med 'standardverk' menas här att boken under flera decennier hade en sådan central plats i forskningsdebatten att alla uttolkare av den sovjetiska terrorhistorien helt enkelt måste förhålla sig till dess uppgifter och tolkningar, och att den också var känd i akademiska och politiska kretsar i Sovjetunionen. Conquest utnyttjade i sin bok om terrorperiodens absoluta kulmen under åren 1936–1938 alla de nämnda källtyperna och kunskapsstrategierna, och dessutom den forskning som ändock hade gjorts om sovjetssystemet och dess ledarskap.⁷³

Conquests terrorhistoria handlar om politik förvandlad till massvåld, och om de historiska aktörer med Lenin som idégivare och Stalin i spetsen som med terror krossar allt faktiskt och tänkt motstånd mot parti och sovjetstat. Perspektivet, uppifrån och ned, är därför naturligt och självklart, och förstärks ytterligare av det tillgängliga källmaterialets natur. Brytpunkten är mordet på Kirov, "grundvalen för hela den byggnad av terror och lidande med vars hjälp Stalin säkrade sitt grepp om de sovjetiska folken".⁷⁴ Conquest gör troligt att Stalin låg bakom mordet. Dessutom bygger han upp en större politisk motivbakgrund genom att påpeka att sovjetledaren under åren före den stora terrorn mötte opposition inte bara på vänster- och högerflyglarna i partitoppen, utan också på lägre nivå, där en lokal partisekreterare, Martemjan Rjutin, fick stöd för ett upprop mot Stalins revolution och mot Stalin själv, "den ryska revolutionens onda genius". När Stalin ville döma Rjutin till döden, fick denne enligt Conquest skydd av Politbyrån i allmänhet, och

av Kirov i synnerhet. I ett kapitel om lägersystemet antyder Conquest att det bakom terrorn även fanns ett ekonomiskt intresse, men detta betecknar han som sekundärt, underordnat den maktpolitiska målsättningen att skapa ett system byggt på tystnad och lydnad, fruktan och underkastelse. I den bedömningen skilde han sig från flera andra tidiga västliga utforskare av den sovjetkommunistiska brotthistorien, vilka fäste stor uppmärksamhet vid tvångs- och slavarbetet och dess mekanismer.⁷⁵

Som ytterligare en tolkningsram återoppar Conquest jämförelsen med Hitler och nazistpartiet. Han konstaterar att Stalin verkade ha inspirerats av de mord som Hitler 1934 lät beordra på den komplottanklagade Ernst Röhm och övriga ledningen inom SA under "de långa knivarnas natt", särskilt när han 1937 lät mörda valda delar av den sovjetiska försvarsledningen, anklagade för subversivt samarbete med Tyskland. Conquest är emellertid också angelägen om att inom ramen för ett totalitarismteoretiskt tänkande påvisa skillnader mellan den tyska nazi- och den sovjetiska kommunistmakten:

Den enda djupt rotade principen i nazistpartiet – den att ledarens vilja är den högsta lagen – hade ingen motsvarighet i kommunistpartiet. Också längre fram, när Stalin kunde undanröja sina kritiker minst lika enkelt som Hitler, skedde det alltid antingen i form av någon sorts rättegång som gav ett sken av laglighet åt händelsen eller i absolut hemlighet.⁷⁶

Detta betyder inte att Conquest skrivit en historia enbart om de stora rättegångarna. Han tar ett bredare grepp på *jezjovsjtjinan* när han beskriver hur den slog hårt mot försvarsmakten, partiet, sovjetrepublikerna, kulturlivet, diplomatkåren och det ungtkommunistiska Komsomol. Liksom i fråga om det allmänna ovanifrånsperspektivet är hans offersiffror som mest exakta när det gäller de drabbade organisationernas toppskikt; i försvarsmakten försvann under den stora terrorn tre av fem marskalkar, 14 av 16 arméchefer, 8 av 8 amiraler, 60 av 67 kårchefer, 136 av 199 divisionschefer, 221 av 397 brigadchefer, 11 av 11 vice försvarskommissarier och 75 av 80 ledamöter i Högsta

⁷² Se Brzezinski 1962, s. 23–24.

⁷³ Conquest gör själv en indelning av sitt källmaterial i följande kategorier: samtida officiella meddelanden, senare officiella redogörelser, "officiellt" material som inte varit avsett för publicering, skildringar författade av fängslade personer, och memoarer skrivna av avhoppare och andra med tillgång till politiska och polisiära informationer. Se Conquest 1971, s. 491–497.

⁷⁴ Conquest 1971, s. 54.

⁷⁵ Se t.ex. Dallin & Nicolaevsky 1947 och Swianiewicz 1965.

⁷⁶ Conquest 1971, s. 55.

militärsovjeten, uppger han. Ungefär halva officerskåren sköts eller fängslades.⁷⁷ Det sammanlagda antalet dödsoffer för de brott mot mänskligheten som förövades under de 23 år som Stalinregimen varade anger Conquest till 20 miljoner människor. Han tillägger dock att detta är en siffra som "ganska säkert är för låg och kan behöva höjas med kanske 50 procent för att ge det sanna förlustkontot".⁷⁸

Käll- och arkivrevolutionen

Den siste sovjetledaren Michail Gorbatjovs glasnostpolitik förändrade under loppet av några få år från hans makttilträde 1985 radikalt villkoren för forskningen om sovjetregimens terror. Politiken ledde snabbt till att offentlighetens intresse kom att riktas mot sovjethistoriens mest dramatiska och dittills minst analyserade sidor. Det rörde sig långt ifrån om någon fullständig öppenhet, vilket exempelvis omvittnas av att Gorbatjovs glasnostdiskurs knappast kan sägas ha gällt den baltiska sovjethistoriens stora trauman: Molotov-Ribbentroppakten, sovjetiseringen av de baltiska republikerna och deportationsvägorna under och efter kriget. Att dessa historier i händerna på radikaliserade baltiska folkfronter blev till skarpeggade vapen mot sovjetmakten var ur Gorbatjovs perspektiv snarast att betrakta som en oavsiktlig konsekvens av reformverket.

Däremot följde i en anda av stark sanningslidelse slag i slag nya avslöjanden om tvångskollektiviseringens och utrensningarnas historia. Detta kan möjligen förklaras av att Gorbatjov ville förklara att de akuta jordbruksproblem som perestrojkan gav upphov till gick tillbaka på Stalin och inte på hans egen politik, och av att han ville rota sin reformpolitik i vad han uppfattade som leninistiska idéer som krossats av Stalins utrensningar av sina politiska konkurrenter. I reformistiska tidningar och tidskrifter publicerades memoartexter, reportage om lägersystemet och nya dokument om terrorverksamheten, och forskare med intresse för den levande sovjethistorien kunde iakttä hur Stalins terrorhantlangare en efter en försvann från monumentsocklar och städers och industrianläggningars namnskyltar. Hundratusentals brottsoffer

rehabiliterades. Organisationen *Memorial*, grundad 1987 för att hedra och levandegöra minnet av alla dem som gick under i sovjetregimens krig mot den egna befolkningen, bidrog starkt till den moraliska indignation som kännetecknade uppgörelsen med terrorhistorien. Tanken bakom Memorials arbete, såsom den uttrycktes i organisationens programförklaringar, var inte att inplacera terrorn i dess stora historiska, filosofiska och sociologiska kontexter, inte att bekämpa gamla myter med nya antimyter, utan att låta fakta tala för sig själva, byggda på arkivdokument, muntliga och skriftliga vittnesbörd, statistiska uppgifter och annat.⁷⁹

De som bar upp glasnostpolitiken var en liberal intelligentsia, författare och journalister, inte historiker, som med få undantag ansågs komprometterade av den nära kopplingen till sovjetideologin och regimen. Icke desto mindre kunde sovjetiska forskare med tillgång till tidigare oåtkomligt källmaterial under öppenhetsåren publicera statistik som kastade ljus över offerantal i fråga om jordbrukets kollektivisering, lägersystemets utbyggnad och tvångsdeportationerna.⁸⁰ Det rörde sig, såsom i fråga om Memorials verksamhet, om faktaförmedlande artiklar som saknade en explicit tolkningsram och anknytning till en större forskningsdebatt. Eftersom de offersiffror som publicerades var betydligt lägre än dem som tagits fram av Conquest och andra västforskare som anslöt sig till hans tolkningsram, fanns det emellertid inledningsvis en misstänksamhet att författarna på klassiskt sovjetmanér ville förringa terrorns omfattning, och en förvirring kring den terminologi som användes för olika lägertyper och offerkategorier.⁸¹ Konfronterade med ytterligare nyframtagna data har emellertid de siffror som då presenterades visat sig om inte slutgiltiga, så åtminstone nära det som numera kan sägas vara

⁷⁷ Conquest 1971, s. 422. I sin redigerade nyutgåva Conquest 1992, s. 450, har han något modifierat sina siffror, men inte storleksordningen.

⁷⁸ Conquest 1971, s. 464.

⁷⁹ "Ot sostavitelej", *Zvenja* 1991, s. 7. Jfr Karlsson 1999, s. 161–168.

⁸⁰ De texter som forskare som Viktor Zemskov, A.N. Dugin och Nikolaj Bugaj publicerade efter att ha fått tillgång till tidigare stängda arkiv hos NKVD/MVD kunde dock användas för att bättre än tidigare belysa processer och strukturella förhållanden i sovjetsamhället. Se t.ex. Karlsson 1993, s. 70ff. Både Dugin och Zemskov har sedermera samlat sina huvudsakligen statistiska forskningsresultat i monografisk framställning: Dugin 2003 och Zemskov 2003.

⁸¹ Jfr Bacon 1992, s. 1069–1086.

en brett accepterad uppfattning bland forskarna om Gulagsystemets mänskliga omfattning.

Under åren efter Sovjetunionens fall 1991 gjordes ytterligare nya arkiv tillgängliga för forskning. Särskilt åren 1991–1994 präglades av en mycket liberal arkivpolitik. Det togs initiativ till flera samarbetsprojekt som involverade såväl ryska som västliga forskare, och kommissioner tillsattes på politisk nivå för att utreda den sovjetkommunistiska brotthistorien och göra dess kvarlevor tillgängliga för en bredare publik. Resultaten av dessa samarbeten har blivit en rad flerbandsvolymerna som dokumenterar regimens brott mot mänskligheten, som *Istorija stalinskogo Gulaga* (Historien om stalinismens Gulag), *Tragedija Sovjetskoj derevni. Kollektivizatsija i raskulatjivovanie* (Den ryska landsbygdens tragedi: kollektivisering och avkulakisering), samt de volymer som publicerats av en rysk officiell rehabiliteringskommission tillsatt av president Jeltsin och ledd av perestrojkans huvudideolog Aleksandr Jakovlev under samlingsrubriken *Rossija. XX vek* (Ryssland under tjugonde århundradet).⁸² Ett likartat samarbete, med huvudbas i USA, är det engelsk- och ryskspråkiga projektet *Annals of Communism*.⁸³ Inte minst dessa samarbeten har fört med sig att ryska forskare förvandlats från glasnostperiodens statistik- och dokumentleverantörer till integrerade delar av en alltmer internationell forskningsdiskussion, om än som alltid med amerikanska universitet och forskare i centrum.

Även regionala och lokala arkiv har öppnats för forskarna, vilket har fått till följd att en rad både ryska och västliga forskare har kunnat bidra till att kunskaperna om hur terrorn drabbade individer, olika slags kollektiv och hela samhällen utanför Moskvas och Leningrads maktcentra ökat högst påtagligt. Verksamheten inom *Memorial* har ytterligare bidragit till att öka kunskaperna om terrorns verkningar och kvarlevor, genom publiceringar av listor av avrättade och dokumentsamlingar samt undersökningar av platser där människor avrättades och begravdes. Så kallade martyrologer eller minnesböcker, *knigi pamjati*, har sammanställts och givits ut bland annat av Memorial-

organisationen i mycket stor omfattning, med oändliga listor på offer med foton, födelsedata, yrke, nationalitet, bostadsort, samt datum för arrestering, åtalpunkter, dom, avrättning och i förekommande fall även rehabilitering.⁸⁴ Numera finns det därför anledning att tala om en både kumulativ och evolutionär forskningsutveckling.

Det betyder inte att vi inom den närmaste framtiden automatiskt kan räkna med en ytterligare breddning av forskningsmöjligheterna och ett tilltagande internationellt samarbete. Det finns dokumentation som rör partiapparaten och säkerhetspolisens arbete, förvarat i Presidentarkivet och den nuvarande säkerhetstjänsten FSB:s arkiv som ännu inte är tillgänglig eller bara selektivt öppen för forskning, och tillgänglighetsförändringen av arkiven har allmänt varit mindre fullständigt i Ryska Federationen än i övriga postkommunistiska stater i Öst- och Centraleuropa. Som en aspekt av president Vladimir Putins alltmer inåtvänt "patriotiska" politik har icke-ryska forskare därtill mött ökade svårigheter att få tillträde till "känsliga" arkiv.⁸⁵ Det är uppenbart en orsak till varför den empiriska forskningen om den sovjetkommunistiska regimens brotthistoria i skrivande stund alltmer bedrivs av inhemska historiker.

Den följande analysen kommer i allt väsentligt att koncentreras till den forskning om den sovjetkommunistiska regimens brott mot mänskligheten som bedrivits sedan mitten av 1980-talet och glasnostpolitikens genomslag.

Forskningsdebatten

De tre paradigmen

Det går en etablerad skiljelinje mellan olika sätt att anlägga vetenskapliga perspektiv på den sovjetkommunistiska regimens brotthistoria. Det är få forskare som bestrider att den stora terrorn hade sin omedelbara utgångspunkt i att Kirov mördades i december 1934 och slutade med att Jezjov undanröjdes i november 1938. Bakom dessa "fakta" finns emellertid frågor som det inte finns samma allmänna uppslut-

⁸² Afanasev 2004–2005, Jakovlev 1997–2003, Danilov 1999–2004. Den senare finns också i en kortversion på engelska, Viola et al. (eds) 2005.

⁸³ Brent 1995ff.

⁸⁴ Se t.ex. *Rasstrelnye spiski* 2000. För en förteckning över minnesböcker, se www.memo.ru.

⁸⁵ Se vittnesbörd i t.ex. Fitzpatrick & Gellately 1997, s. 7–9, McLoughlin & McDermott 2003, s. 3.

ning kring i forskarvärlden, frågor om vilka orsakerna och verkningarna var, var terrorprocessen startade och hur den utvecklades, och vem som bar ansvaret för den. Frågan huruvida det var sociala konflikter, mer eller mindre välgrundad rädsla för främmande hot, ekonomiska problem, Stalins personlighet eller masshysteri som drev fram brotten har varit föremål för långvarig debatt.

Man kan tala om tre olika paradigmer, om man med detta begrepp förstår rimligt väl avgränsade och sammanhållna uttolkningar av den sovjetkommunistiska brotthistoriens ursprung och drivkrafter, aktörer och strukturella förutsättningar, kopplade till olika teoretiska och – särskilt i fråga om ett ”känsligt” ämne som detta – ideologiska grundperspektiv. Skiftena mellan dessa paradigmer återspeglar följaktligen mer omfattande vetenskapsteoretiska och ideologiska skiften, men också, på en mer konkret nivå, de olika förutsättningar som under olika tider och i olika samhällen stått forskarna till buds i fråga om tillgång till relevant källmaterial och publiceringsmöjligheter. De tre paradigmen kan analytiskt beskrivas som reaktioner på varandra och följer på så sätt i tid på varandra, även om detta inte innebär att det tidiga paradigmet saknar nutida förespråkare. Mot denna bakgrund förefaller det lämpligt att först på ett övergripande plan belysa dem kronologiskt, för att därefter övergå till ett mer tematiskt perspektiv för att söka belysa hur några centrala konfliktfrågor och problemkomplex har uttolkats och utvecklats.

Totalitarismen

Det första paradigmet är det totalitarismteoretiska. Det är en teoribildning som har en större analytisk räckvidd än den som gäller det sovjetiska samhälls- och terrorsystemet. I ett senare skede i denna text kommer ambitionen att jämföra kommunism och nazism under denna samlingsbeteckning att granskas, men ”totalitarism” har också i forskningen ställts bredvid ”auktoritarism” för att benämna två typer av mellankrigstida diktaturer, den ena ”totalitär” framåtorienterad mot att radikalt och permanent omskapa det gamla samhället, den andra ”auktoritär” bakåtriktad mot att återupprätta en närmast feodal samhällsordning. Under det kalla kriget var det dock parallellerna mellan Stalins och Hitlers regimer som stod i fokus, med Sovjetunionen som huvudobjekt.

Utgångspunkten för den totalitaristiska tolkningsram som upprättats för att förklara och förstå den brotts-

historia som här analyseras är att det bolsjevikiska Ryssland och det kommunistiska Sovjetunionen från dess tillkomst 1917 var en terrorstat vars ledargestalter från början valde och lyckades med att totalt kontrollera och styra befolkningen med öppet och brutalt våld. De stora sovjetkommunistiska projekten var ”revolutioner från ovan”. Mellan stat och samhälle fanns vattentäta skott. Som de ansvariga aktörerna bakom våldsprocessen utpekades de högsta sovjetledarna och deras närmaste män, medan samhällsmedborgarna framställs som passiva brottsoffer och ansiktslösa kuggar i det totalitära samhällsmaskineriet. Totalitarismteorins förklaringsmodell är okomplicerat intentionalistisk, det vill säga utgår från att förövarna inom den sovjetiska statsapparaten och kommunistpartiet redan före terrorns utbrott hade en avsikt att förintä varje form av opposition. En särskild viktig roll tillskrivs NKVD, som i samband med de partiutrensningar som Stalin beordrade i början av den stora terrorn lyckades tillskansa sig makten över partiet.⁸⁶ De lyckades i detta uppsåt att utrota allt motstånd beroende på dels det starka maktbegäret och hänsynslösheten hos dem själva, dels bristen på motstånd från undersåtarna och samhället. Terrorperspektivet är entydigt politiskt såtillvida att kommunistregimen i sin brottsliga verksamhet anses ha drivits av en primär strävan att erövra, konsolidera och förstärka den egna maktpositionen i stat och parti. En sekundär målsättning att bygga upp en stark sovjetisk ekonomi med hjälp av tvångsarbete går väl att förena med en betoning av den politiska drivkraftens primat. Totalitarismteorins anhängare har däremot inte mycket till övers för forskare som pekar på att brottshistorien var ett resultat av goda och progressiva ideologiska ambitioner som av olika skäl kom på skam, lika lite som de har förståelse för en funktionalistisk tolkning, med terrorn som en mer eller mindre oavsiktlig konsekvens av olika slags sociala processer.

Stalin placeras i den totalitarismteoretiska tolkningen i rak succession efter Lenin, som framstår som partidiktaturens och terrorns grundare. Totalitarismteorins anhängare härleder stundtals den rysk-sovjetiska symbios av makt och våld som kulminerade under Stalins ledarskap ännu längre tillbaka i historien, till den ryska tsarmakten eller socialismens fäder. Leni-

⁸⁶ Se t.ex. Khlevniuk 2003, s. 21–33.

nismen är den fullföljda marxismen, och stalinismen är inget annat än den fullbordade leninismen. Betoningen av kontinuitet hindrar emellertid inte att en stark gränslinje ofta dras mellan den förrevolutionära eran och tiden efter bolsjevikpartiets maktövertagande, då våldsspiralen drastiskt trappas upp, terrorns omfattning radikalt ökar och ledarnas ambition att totalt och till varje pris omdana samhället i revolutionär riktning blir en avgörande historisk brytpunkt. Med detta perspektiv framstår parallellerna till den delvis samtidiga naziregimen i Tyskland som mer relevanta än den historiska kontinuiteten. De brott som dessa besläktade totalitära regimer har förövat är 1900-talets mest katastrofala händelser, som skördat oräkneliga dödsoffer.

Denna totalitarism, som hade sin motsvarighet i den stalinistiska historieskrivningen i Sovjetunionen, om än med omvända värdeföreställningar, kan delvis knytas till en statsidealistisk historieskrivning i vilken ”stora” gestalter och idéer anses skapa och driva fram historien. Den kan delvis och framför allt relateras till en maktrealistisk historieskrivning, med fokus på politiska händelser och processer som ger uttryck för kamp mellan maktpolitiska och i viss mån även ekonomiska intressen. Den är också väl anpassad till – eller framtvungad av, om man så vill – en specifik källsituation där historiska individer, politisk dramatik, mål- och avsiktsformuleringar och ovanifrånperspektiv i allmänhet framträder långt skarpare än underliggande sociala och kulturella processer och strukturer. I ett kritiskt perspektiv, som meningsmotståndarna ofta anlagt, kan det hävdas att totalitarismteoriens förespråkare på grundval av en ganska tunn och obetydlig dokumentation närmast aprioriskt förutsatt en långtgående överensstämmelse mellan vad sovjetmakten ville åstadkomma med sin politik, och det genomslag som denna politik faktiskt fick i samhällslivet. Sist och slutligen skall nämnas ytterligare ett centralt kännetecken på en totalitarismteoretisk tolkning, nämligen föreställningen om att terrorn länge officiellt mörklades, inte bara i Sovjetunionen utan också av supportergrupper i Väst som inte ansågs vilja låta brotthistorien kompromettera sovjetregimen och kommunismen.

Forskningspraktiken

Robert Conquests uttolkning av den sovjetkommunistiska brotthistorien såsom den framträder i hans ovan presenterade pionjärverk om den stora terrorn är starkt präglad av ett totalitarismteoretiskt perspektiv,

liksom hans övriga böcker om terrorn.⁸⁷ Perspektivet genomsyrar på samma sätt Aleksandr Solzjenitsyns *Gulag-arkipelagen*. I Merle Fainsods *Smolensk under Soviet Rule* från 1958, som bygger på dokument från det nämnda partiarkivet i Smolensk, framställs partiorganisationen enligt totalitär modell som en strängt hierarkisk struktur, där ledningens återkommande beslut om utrensningar, som i sin tur emanerar från Moskva, rätlinjigt förs ned till och effektueras av lydiga företrädare för partiet på lägre nivå. Analysen av kollektiviseringen av jordbruket i den agrart dominerade Smolenskregionen, däremot, avviker från den gängse totalitarismtolkningen genom att peka på landsbygdsbefolkningens ovilja och stundtals direkta motstånd mot kollektiviseringen och behandlingen av kulakerna. Vad partiet inte räknat med, påpekar Fainsod, var det faktum att många kulaker var respekterade och inflytelserika bondeledare. Till yttermera visso kunde de dra nytta av en betydande solidaritet mellan olika bondegrupper, vilket yttrade sig i ett gemensamt, ibland fysiskt motstånd mot spannmålskonfiskationer. Fainsod visar att det också på lägre nivåer i parti- och sovjetorganisationen uttrycktes sympati för kulakernas sak.⁸⁸

Totalitarismteorin är emellertid ingen historisk tolkningsram i den meningen att den övergivits av forskarvärlden. Den används ännu av forskarna och väcker ännu debattlusta hos motståndarna, och har under senare år genomgått en förnyelse, vilket kommer att visas senare i denna översikt. 1991 utkom en uppdaterad upplaga av *The Great Terror*, i vilken Robert Conquest i allt väsentligt håller fast vid sina tolkningar från 1968.⁸⁹ Bland nutida forskare som kan anses ansluta till denna tolkning för att förklara den sovjetkommunistiska terrorn finns Nicolas Werth, som författat avsnittet om sovjetterrorern i *Kommunismens svarta bok*, och den ledande ryske forskaren Oleg Khlevniuk, som i sin bok om Gulags historia entydigt fastslår att terrorn var ”a centrally organized punitive action, planned in Moscow, against a potential fifth column perceived as capable of stabbing the country

⁸⁷ Bland dessa kan nämnas Conquest 1960, 1970, 1978, 1985, 1986, 1989 och 1992. Jfr även Karlsson 2008.

⁸⁸ Fainsod 1958, s. 228–251.

⁸⁹ Conquest 1992, s. 484–489.

in the back in the case of war”.⁹⁰ I några fall, när forskningens syfte har varit att belysa terrorns huvudpersoner, som cheferna för säkerhetspolisen Nikolaj Jezjov, Semjon Zjukovskij (en av Jezjovs ställföreträdare) och Lavrentij Berija eller Stalins hantlangare Sergo Ordzjonikidze, kan perspektivet möjligen sägas vara mer i enlighet med den biografiska metoden.⁹¹ I *Gulag og glemsel* från 2002 presenterar Bent Jensen en tolkning av brotthistorien som mycket nära följer den totalitarismteoretiska ramen redan från bokens inledande syftesbeskrivning: ”Denna bok kommer att koncentreras på Lenins och bolsjevikernas utopisk-mordiska föreställningar om att ödelägga, bryta ned och likvidera hela sociala klasser som den nödvändiga förutsättningen för att kunna konstruera en socialistisk utopi.”⁹² Avslutningsvis, efter att ha presenterat en mycket sakkunnig och detaljerad analys av terrorn, en starkt kritisk vidräkning med danska och västerländska medlöpare, och återkommande relaterat sovjetkommunismen till nazismen, är han inte mindre tydlig om karaktären av det totala civilisationssammanbrott som han beskriver Sovjetunionen under Lenins och Stalins regimer som:

”Kommunism” blev i dess form av förverkligad marxism ett system som samlade alla resurser och potentialer i händerna på en hänsynslös statsmakt, som styrdes av ett monolitiskt och ”vetenskapligt” ideologiserat och fanatiskt parti, som var berett att använda gränslös terror för att kunna kontrollera inte blott politiken och staten, utan också hela den ekonomiska processen och därmed samhällets liv ända in till individernas privata existens. Det var i verkligheten något helt nytt, och det överskred alla hittillsvarande föreställningar om politisk makt.⁹³

Revisionismen

På 1980-talet växte sig kritiken mot totalitarismteorin allt starkare.⁹⁴ Den kom från en ny radikal och revisionistisk forskargeneration som, utan att ha ett lika sammanhållet tolkningsperspektiv som företrädarna för totalitarismteorin, ville ersätta den traditionella inriktningen på politisk historia och ovanifrånperspektiv mot ett socialhistoriskt intresse för ”vanliga” människors historia och perspektiv underifrån. Några var historiematerialister, andra bara allmänt upptagna av den historia som fanns i de sociala rörelser och vardagsstrukturer som inte nödvändigtvis på ett enkelt och rätlinjigt sätt speglade den politiska makten. Alla var kritiska mot vad de uppfattade som en traditionell konservativ och antikommunistisk historieskrivning, sedan länge snedvriden av ett västligt kallakrigsperspektiv.

I motsats till totalitarismteorins homogena bild av terrorn som den monolitiska kommunistregimens skoningslösa repression mot medborgarna och de senares absoluta underkastelse under denna regim, har revisionisterna velat fokusera på brottytor, förändringar och motsättningar av olika slag: skiften och inkonsekvenser i den kommunistiska politiken, konflikter mellan myndigheter och grupper inblandade i terrorverksamheten, och frågor om hur yttre hot och hotbilder påverkade den inre terrorutvecklingen. I stället för att i fråga om den ukrainska hungersnöden betona ”the *perception* of the situation by the *vozhd* himself”, och likheterna med den jordbrukspolitik som tidigare förts av Lenin,⁹⁵ har forskare med revisionistisk tolkning hellre valt att tala om ”the major misperceptions of agriculture that influenced Soviet policy”, och betonat att sovjetledarna, när de blev varse jordbrukskrisens omfattning, försökte göra något, om än inte tillräckligt, för att lindra svälten.⁹⁶

Revisionismen har tillfört ett perspektiv av social respons på den terror som utövades, och på de oavsiktliga konsekvenser som då kunde uppstå och som stundtals tvingade förövarna att byta eller modifiera

⁹⁰ Werth 1999, s. 40–277, Khlevniuk 1992, och Khlevniuk 2004. Citatet finns i sistnämnda bok på s. 148.

⁹¹ Jansen & Petrov 2002, Zjukovskij 2001, Knight 1993, och Khlevniuk 1996.

⁹² Jensen 2002, s. 14.

⁹³ Jensen 2002, s. 410.

⁹⁴ Revisionismen kan tidfästas tämligen exakt till mitten av 1980-talet och till den debatt som utlöstes av Fitzpatrick 1986, s. 357–373.

⁹⁵ Elman 2005, s. 823–841. Citatet finns på s. 824. Kursiveringarna är Ellmans. *Vozhd* är det ryska ordet för Ledaren.

⁹⁶ Davies & Wheatcroft 2006, s. 626–627.

sina terrorstrategier. En sådan social respons kunde utgöras av rent fysiska uppror, som när bönder mötte kollektiviseringen med våld, men kunde också vara av retorisk eller symbolisk art, som när bönder och arbetare protesterade genom att ange sina chefer för maktmissbruk. Det kunde vara en byråkrati eller *nomenklatura* som i och genom terrorn främjade sina egna kollektiva eller individuella intressen i konkurrens med andra byråkratiska grupper. Det kunde också vara panik och hysteri som gav terrorn i lokalsamhällena ett slags eskalerande egendynamik.⁹⁷

Terrorprocessen fick inte samma definitiva och rätlinjiga karaktär när det visats att de order och dekret som utfärdades ovanifrån mötte och förändrades av olika intresseyttringar underifrån. De utrensningar ur partiet, industrier och andra organ som den stora terrorn gav upphov till var naturligtvis katastrofal för de drabbade, och i det korta perspektivet för verksamheten. Men samtidigt skapade de många vakanser, som kunde fyllas av *vydvizjentsy*, de unga och tekniskt välutbildade människor på jakt efter socialt och professionellt avancemang som blev en ryggrad i den stalinistiska staten.⁹⁸ Praktiken att till myndigheterna ange en person, det vill säga att frivilligt och medvetet i skrift inrapportera "felaktiga" gärningar, ett "felaktigt" tänkande eller en "felaktig" bakgrund hos en person eller ett kollektiv, var därför inte bara dikterad av medborgarens moraliska plikt gentemot staten, utan har ofta också haft långt mer egoistiska och manipulativa syften.⁹⁹ Denna typ av informationsverksamhet underifrån i det sovjetiska terrorsamhället har i forskningen kallats "intresserat" angiveri.¹⁰⁰

Det dominerande revisionistiska perspektivet på terrorn är funktionalistiskt, vilket innebär att terrorn, i stället för att framställas som ett resultat av ett medvetet och ont uppsåt, analyseras som en respons på olika stimuli, intressen och processer i en samtid, vilka i sig kunde vara vällovliga och till och med "progressiva". En särskilt framträdande faktor i denna tolkning är det tilltagande internationella hotet från kapitalistiska och så småningom fascistiska stater, och den hotbild som följde av detta, vilket i någon mån för-

skjuter ansvaret för brotten från den sovjetkommunistiska regimen till en till denna regim fientlig omvärld. En annan förskjutning i fokus är den som sker från sovjetideologin, som i totalitarismteorin tillskrivs en avgörande roll som ett bakomliggande kontinuum, till långt mer kortvariga intressen hos olika grupper av terrorprocessens förmänstagare. En tredje förskjutning rör det tilltagande intresset för konsekvenserna av terrorn, som jezjovstjinnans utmönstring av teknologiskt och ekonomiskt viktig personal, vilket särskilt drabbade den teknologi och industri som inte direkt var föremål för statsmaktens aktiva intresse. Den ringa autonomi som gavs åt politiskt och ekonomiskt betydelsefulla grupper inverkar menligt på den modernisering i allmänhet och den industriella utveckling i synnerhet som det politiska systemet på andra sätt försökte främja.¹⁰¹

Detta större perspektivskifte har också oundvikligen fått betydelse för bilden av sovjetledarna. I den ledande revisionisten John Arch Gettys karakteristisk förvandlas Stalin från den allsmäktige och allvetande onda genius som med järnhand styrde Sovjetunionen mot den stora terrorn, till en representant för vad Hannah Arendt på 60-talet hade kallat för den banala ondskan:

Stalin was a cruel but ordinary mortal unable to see the future and with a limited ability to create and control it. He was not a master planner, and studies of all of his other policies before and after the 1930s have shown that he stumbled into everything from collectivization to foreign policy. Stalin's colossal felonies, like most violent crimes everywhere, were of the unplanned erratic kind.¹⁰²

De mest radikala revisionisterna har inte tvekat att helt avskriva Stalin och hans närmaste omgivning från 30-talets terrorsammanhang. För dem var 1930-talets första hälft en period av positiv samhällsutveckling, när "progress was being made toward a fairer, more consistent, and less political application of law".¹⁰³ Det som därefter följde beskrivs som en samhällelig mobilisering, där den faktiska politiska oppositionen

⁹⁷ Se t.ex. Getty 2002, s. 113–138.

⁹⁸ Jfr Hoffman 1993, s. 167.

⁹⁹ Fitzpatrick 1997, s. 107–110.

¹⁰⁰ Kozlov 1997, s. 133ff.

¹⁰¹ Se Davies 2006, s. 80–82.

¹⁰² Getty 1993, s. 62.

¹⁰³ Thurston 1996, s. 15.

mot Stalin tilltog, men där det också ägde rum en betydande uppslutning kring ledaren och regimen. I bakgrunden fanns en massrådsla eller masshysteri som bemäktigade sig sovjetsamhället som en följd av ett faktiskt ökade krigshot. I den mobiliseringsprocess som terrorn från revisionistiskt håll framställs som blir Stalin och hans närmaste män inte aktörer utan objekt som passivt reagerar på, drivs med av och stundtals drabbas av panik inför en utveckling som de varken planerat eller förutsett. Det är ett mönster som denna forskning vill applicera också på den tidigare processen av tvångskollektivisering. När de till sist får stopp på den stora terrorn, är det nödvändigt att slå in på en politik av stor tystnad, eftersom det vore alltför skadligt för den egna politiska legitimiteten att vidgå de misstag som skett genom att ledningen tappade kontrollen över terrorutvecklingen och tillät den att få en egendynamik.¹⁰⁴

I förlängningen av samma argumentationskedja, men inte alltid uttalat, ligger inte sällan en föreställning om att Sovjetunionen även under Stalins regim uppvisade mycket större likheter med andra länder än vad totalitarismteorin antyder, en föreställning som gick hand i hand med den i samtiden populära tanken på att det västliga kapitalistiska samhället och det östliga kommunistiska samhället var på väg att konvergera. Båda systemet karakteriserades av industrialiserings- och moderniseringsprocesser, som visserligen hade särdrag i olika länder, men också och huvudsakligen likartade drag. Länkar i samma kedja är också ett ifrågasättande av Stalins och de honom närstående sovjetledarnas huvudsakliga ansvar för terrorn, och av de höga offersiffror för den sovjetkommunistiska terrorn som Conquest och andra hade anfört.

Forskningspraktiken

Sitt mest utrerade uttryck fick hela den revisionistiska argumentationskedjan redan i slutet av 1970-talet, när Jerry Hough radikalt reviderade Merle Fainsods klassiskt totalitarismteoretiska verk *How Russia Is Ruled* (1953) och döpte om det till *How the Soviet Union Is Governed*. I den senare universaliserar den sovjetkommunistiska terrorn genom att förvandlas till ett generationsskifte som förvisso var av det drastiska slaget, eftersom Stalin var en brutal ledare, men den

skördade "bara" tiotusentals eller högst något hundratusental offer, medan långt fler blir "utrensningarnas förmånstagare". Viktiga faktorer bakom den stora terrorn blir på så sätt "the desire to utilize the newly trained products of the engineering institutes in administrative posts and a fear that a peaceful purge would leave far too large a pool of discontents with organizational experience".¹⁰⁵

I Arch Gettys *Origins of the Great Purges* från 1985, som brukar betraktas som det revisionistiska paradigmet grundläggande och "exemplariska" verk, riktade författaren skarp kritik mot det dittillsvarande "journalistiska" och "anekdotiska" sättet att skriva Sovjetunionens 30-talshistoria. Särskilt nagelfors den traditionella uppfattningen om ett monolitiskt kommunistparti, präglad av en hierarkisk beslutsgång. Mot detta ställde Getty en ostrukturerad, motsägelsefull och stundtals kaotisk politisk process, präglad av konflikt mellan centrum och periferier och motstånd mot centrala politiska beslut. Detta fick till följd att inte heller den stora terrorn i Gettys ögon var den sammanhängande och ensartade process som tidigare forskning frammanat. 30-talets sovjetsamhälle var för honom visserligen diktatoriskt men inte totalitärt, eftersom det senare skulle förutsätta en teknologisk och administrativ effektivitet som helt enkelt inte var förhanden.¹⁰⁶ Det hade han redan något år tidigare visat i en reviderad analys av Smolenskarkivet. Till skillnad från Fainsod såg Getty inga spår av det massvåld som totalitärt hade påtvingats Smolensks partiorganisation uppifrån. I stället gjorde han en tydlig boskillnad mellan en process av tämligen ineffektiva och opolitiska utrensningar inom partiet under åren 1933 och 1936. Först därefter, från sommaren 1937, drabbades Smolensk med full kraft av jezjovsjtjanan.¹⁰⁷

En annan ledande revisionist, Lynne Viola, har i flera analyser av det sovjetiska jordbrukets dramatiska omdaning under åren kring 1930 under perioden från det tidiga 1990-talet dragit nytta av den ökande tillgången på relevant källmaterial för att anlägga likar-

¹⁰⁴ Thurston 1996, s. 57, 132.

¹⁰⁵ Hough & Fainsod 1979, s. 177. Begreppet "utrensningarnas förmånstagare" används i en liknande argumentation av den Hough närstående Sheila Fitzpatrick i Fitzpatrick 1992, s. 177ff.

¹⁰⁶ Getty 1987, s. 198.

¹⁰⁷ Getty 1983, s. 60–79.

tade perspektiv av bondemotstånd och vad hon beskriver som universella agrara konfliktstrategier eller motståndskulturer i det pågående kriget mellan sovjetstaten och bönderna. Perspektivet kan visserligen även föras tillbaka till Fainsods ovannämnda analys av jordbrukets kollektivisering i Smolenskkregionen, men Viola visar att böndernas motstånd var så brett och så medvetet och artikulert att man bör tala om en specifik bondepolitik, byggd på starka kulturella föreställningar om bondesamhället som präglad av sammanhållning och solidaritet, och om Stalins politik som ett dödligt hot mot detta som måste mötas med högljudd protest och aktivt motstånd.¹⁰⁸

Det revisionistiska paradigmet, med dess tonvikt på bredare sociala och kulturella processer, fick till följd att brotthistoriens gränser kraftigt utvidgades och multidisciplinära perspektiv började anläggas. Utifrån ett mer kritiskt perspektiv kan man konstatera att precisionen i forskningsområdet minskade, när terrorn sammanfördes med vad Sheila Fitzpatrick har kallat vardagsstalinismen. Denna fick omfatta analyser av allt från angiveri, förnekande av det sociala ursprunget och andra "skräckens mekanismer", vilka otvivelaktigt var delar av terrorhistorien, till sådant som konsumtionsmönster och familjeproblem, som inte alltid var så tydligt relaterade till den samtidiga terrorn.¹⁰⁹ Uppvisningsrättegångarna på den sovjetiska landsbygden under 1937 förändrades från manifestationer av politisk makt till karnevaler i vilka bönder kunde uppleva hur deras före detta överordnade förödmjukades och de forna maktförhållandena ställdes på huvudet.¹¹⁰ Denna revisionistiska utvidgning av terrorns synkrona sociala rum står i bjärt kontrast till det diakrona tidsrummet, som i stället kraftigt insnävades i förhållande till totalitarismteorin. Det är sällan

revisionistiska framställningar för terrorhistorien tillbaka till den förryska perioden, och minst lika ovanligt är det att Lenin involveras i denna historia. Däremot har Viola, Fitzpatrick och deras efterföljare ofta påpekat att den nya forskningen om Stalins regim rör "stalinismen" som en specifik kultur eller "way of life", ett diskursivt system inneslutet i sig självt, eller, med Violas ord,

an entire world within the Stalinist dictatorship, a semiautonomous world of many layers, cultures, and languages of existence, experience, and survival that coexisted with, evolved within, interacted with, and at times bypassed the larger and seemingly omnipresent reality of Stalinism.¹¹¹

Detta innebär att 1930-talets terror, i vilken också inkluderas dess förelöpare i det sena 1920-talets agrara revolution, mer eller mindre frikopplas från det större historiska sammanhang som är en av totalitarismteorins kärnpunkter. Det handlar inte så mycket om att aktivt skriva ut Lenin ur brotthistoriens kontext som att helt enkelt välja att inte beröra frågan om hans eventuella medverkan. Det har fått till följd att inte heller dem som den röda terrorn riktades mot, icke-kommunistiska eller antikommunistiska kollektiv och institutioner, har fått någon vidare uppmärksamhet i forskningen.¹¹² Överhuvudtaget finns, vilket kommer att framgå av den fortsatta forskningsredovisningen, en påfallande skillnad i omfattning mellan den forskning som avser den leninistiska perioden och studierna kring den stalinistiska eran som kvarstår till dags dato.

I detta sammanhang finns det anledning att något problematisera begreppet "revisionism", som i princip kan användas om varje strävan att revidera en tidigare etablerad tolkningsram inte genom att modifiera den utan genom att ersätta den med en paradigmiskt ny sådan. Även i fråga om uttolkningen av Hitler, nazi-regimen och Förintelsen finns det, utöver en revisionism som brukar kopplas samman med förnekande av Förintelsen, en revisionistisk skolbildning som växt fram som en protest mot ett äldre tolkningsparadigm.

¹⁰⁸ Viola 1996. Intressant nog skiljer sig Violas perspektiv radikalt från revisionistkollegan Sheila Fitzpatricks, som i Fitzpatrick 1994, s. 48, har en helt annan syn på hur de sovjetiska bönderna mötte kollektiviseringshotet: "The peasants, on their part, responded with wailing and lamentations and all manner of passive and furtive resistance, but on the whole they bore it fatalistically, signed up for the kolkhoz when they saw no other choice, and did not erupt into outright rebellion."

¹⁰⁹ Fitzpatrick 1999.

¹¹⁰ Fitzpatrick 1993, s. 299–320. För en annan uppfattning, se Ellman 2001, s. 1221–1233, och Ellman 2003, s. 1308ff.

¹¹¹ Viola 2002, s. 1. Se även Fitzpatrick 2000b, s. 3, Getty 1999, s. 15–24, och Siegelbaum & Sokolov 2000.

¹¹² Jfr Brovkin 1997, s. 3.

De två revisionismerna skiljer sig dock diametralt åt. Den tyska, en reaktion på en äldre strävan att förvandla Hitlers regim till en avvikelse eller parentes i den tyska historien, bygger på en idé om en tysk *Sonderweg*, en särväg som kan leda tillbaka till grunddrag i 1800-talets wilhelminska, imperiala Tyskland och som utmynnade i den nazistiska regimen. Revisionismen i fråga om Stalin, kommunismen och sovjetregimens brott har utvecklats som en reaktion på en strävan att påvisa Stalins regims djupa förankring i den sovjetiska, i viss mån även romanovska, imperiala historien. Den reviderade uppfattningen har då blivit att i görligaste mån lyfta ut "stalinismens" massvåld ur den sovjetiska historien, att visa detta våld som en avvikelse i stället för en normalitet, eller som något väsensskilt från den "egentliga" kommunismen.¹¹³

Huruvida det bakom det revisionistiska projektet i första hand har dolt sig en ideologiskt betingad önskan att "ärrädda" Lenin, hans leninistiska kommunism och de sovjetprojektets positiva grundvalar som anses härröra från honom, eller om det i huvudsak har handlat om att etablera en vetenskaplig motvikt till den fundamentala sovjetkritik som präglar det totalitarismteoretiska paradigmet, eller bådadera, är svårt att säga. Revisionisternas svar är uppenbart att det har handlat om ett revolutionärt vetenskapligt paradigmskifte. För Aleksandr Solzjenitsyn, en av dem som personligen drabbades av "stalinismen" och därefter har använt resten av sitt liv för att beskriva, analysera och kritisera den utifrån ett totalitarismteoretiskt perspektiv, var det redan i mitten av 1970-talet lika uppenbart att detta stalinismbegrepp var användbart i revisionistiska vänsterkretsar för att "they shift onto it the whole bloody burden of the past to make their present position easier".¹¹⁴

Postrevisionismen

Under 1990-talets lopp började motsättningarna mellan totalitarismteoretiker och revisionister att

tonas ned och lösas upp. Det var ett resultat av dels att nytt källmaterial gjorde en del av de klassiska tvistefrågorna obsoleta, dels att nya vetenskapsteoretiska perspektiv riktade forskarnas uppmärksamhet mot frågor som varken anhängare av totalitarismteorin eller av revisionismen gjort till huvudproblem, dels att en ny generation av forskare som inte grävt ned sig i det kalla krigets intellektuella och vetenskapliga skyttegravar kunde bryta upp de låsta positioner som gjort en hel del av forskningen om den sovjetkommunistiska terrorn både förutsägbar och ofruktbar. I denna nya generation ingick även forskare från Ryssland och övriga postsovjetiska stater, som ofta helt saknade anknytning till de två stora tolkningsparadigmen. Med några lysande undantag är det emellertid fortfarande som dokumentpresentatörer och deskriptivt, rent empiriskt orienterade forskare som breddar den sociala och geografiska ramen för terrorn som ryska och postsovjetiska historiker deltar i forskningsutvecklingen.¹¹⁵

Detta nya paradigm kan kallas postrevisionistiskt. Begreppet skall emellertid inte uppfattas som att det är en vidareutveckling enbart av det revisionistiska paradigmet. Snarare kan det beskrivas som en evolutionär utveckling av de båda tidigare paradigmen, eller en syntes som för vidare och integrerar sådant i de tidigare idéerna som ännu anses som fruktbara och värdefulla tolkningsperspektiv. Det hindrar inte att flera huvuddrag i det revisionistiska paradigmet har överlevt postrevisionismen, och att flera av det revisionistiska paradigmet mest framstående företrädare på senare år framträtt med hållningar som bäst kan etiketteras som postrevisionistiska. Föreställningen om den sovjetkommunistiska regimens brott som enkelriktade och hierarkiska processer i vilken en maktfullkomlig ledning våldför sig på ett försvarslöst och passivt folk har för gott förkastats till förmån för den revisionistiska tolkningsram som tillskriver breda-

¹¹³ En av de revisionistiska forskare som tydligast har ifrågasatt kommunismbegreppets tillämpbarhet på sovjetiska förhållanden, genom att konstatera att begreppet snarast fick fungera som en täckmantel för en nationalistisk, agrardespotisk, étatistisk eller statskapitalistisk ideologi, eller bara "en grymt repressiv polisstat", är Moshe Lewin. Se Lewin 1995, kap. 8. Citatet finns i Lewin 1985, s. 311.

¹¹⁴ Solzhenitsyn 1975, s. 12.

¹¹⁵ Det är en uppfattning som, trots en i grunden mycket positiv bedömning av den ryska forskningsutvecklingen, delas av Lennart Samuelson i de översikter över den ryska forskningen som han presenterat i "Gammal och ny historieskrivning om den sovjetiska landsbygden – 'Arkivrevolutionens' betydelse sedan 1990-talet" och (tillsammans med Andrej Sokolov) "'Arkivrevolutionen' och historieskrivningen om den ryska landsbygden", båda i Samuelson (red.) 2007, s. 27–41 resp. 241–255.

re samhällsgrupper egen vilja och motståndskraft, och byråkratiska och professionella grupper en viss autonomi i förhållande till sovjetmaktens centrum. Få opponerar numera mot Getty när han sammanfattar sin hållning:

Powerful as he was, Stalin had to function within a matrix of competing interests and powers. Local leaders had to obey him, of course, but they were also able to press their cases with him; and to some extent, he had to listen. He was not stupid; he needed them to run the country, and they were closer to the ground than he was.¹¹⁶

Samtidigt har det nya källmaterialet med all önskvärd tydlighet klargjort att det inte går att utelämna politiken och de högsta politiska ledarna ur terrorhistorien, och att individen Josef Stalin och hans närmaste medhjälpare, som totalitarismförespråkarna hävdade, hade ett stort inflytande över både beslutet att igångsätta utrensningar och det verkställande av dem som utfördes av inrikesministerium och säkerhetspolis. Det var ett inflytande som sträckte sig ända ned på regional och lokal nivå, men det hindrar inte att regionala NKVD-avdelningar under den stora terrorns år inom vissa ramar kunde ta egna initiativ, vilka exempelvis kunde yttra sig i en "socialistisk tävlan" om vilka avdelningar som mest effektivt kunde uppfylla och överuppfylla centralt bestämda kvotmål.¹¹⁷ En konsekvens av dessa nya insikter är att politiska historiker allt oftare vidgar sin tolkningsram till att också omfatta de sociala mekanismer som gjorde att terror kunde gripa omkring sig i sovjetsamhället, medan socialhistoriker är mer benägna att väga in också de politiska beslut som togs i parti- och statsapparatus topp i sin analys.

Det finns i forskarvärlden på samma sätt en tilltagande enighet om att den stalinistiska terrorperioden i hög grad betingades av mellankrigstidens och andra världskrigets specifika förutsättningar, som revisionisterna hävdade, men att den leninistiska perioden samtidigt gav Stalintidens terror många av dess institutionella och politisk-kulturella förutsättningar, som totalitarismteoretikerna länge understrukt. Samtidigt finns det också en betydande uppslutning bakom

tanken att de strukturella förutsättningarna för Lenins röda och Stalins stora terror var fundamentalt olika: medan den röda terrorn bedrevs i ett revolutions- och krigsdrabbat samhälle där maktförhållandena länge var oklara och bolsjevikerna mötte starkt motstånd mot sin politik, kännetecknades Stalins samhälle vid tiden för den stora terrorn av en långt större stabilitet i samhällsutveckling och maktförhållanden, även om Stalin gärna utmålade det på ett annat sätt.

När det gäller ansvaret för de första efterrevolutionära årens röda terror finns dock inte samma konsensus, och frågan är om det finns förutsättningar för att en sådan skall uppstå och att ansvarsfrågan entydigt skall kunna avgöras, givet att både den "röda" och den "vita" krigföringen mot olika befolkningsgrupper under åren 1918–1921 skördade stora offer. Bakom ligger den historiska grundfrågan huruvida oktoberrevolutionen var ett maktövertagande från ovan som redan från början förutsatte diktatur och repression, eftersom bolsjevikernas anhängare var få, eller om det rörde sig om en bred social omdaningsprocess som bolsjevikerna närdes av och kunde gå i spetsen för. Till detta kommer den ideologiska grundfrågan huruvida det kan vara försvarligt att ta till massvåld för att störta en autokrati som den ryska tsarmakten. Under det att flertalet av de forskare som undersökt den första efterrevolutionära perioden pekat på den röda regimens oproportionerliga och institutionella våld mot grupper som inte entydigt tillhörde de vita motståndarméerna, som bönder, kosacker och präster, har företrädare för revisionistiska idéer ställt en radikalt annorlunda tes, byggd på en omvänd kausalitet: "the civil war was an attempt by the old order to restore its reign, an attempt that was supported by Western intervention".¹¹⁸ Se hur det gick i Finland, där de vita representanterna för den gamla ordningen lyckades i sitt uppsåt och blod flöt under 1918 när revolutionärerna krossades av kontrarevolutionära styrkor!¹¹⁹ Denna revisionistiska tolkning, med "vita"

¹¹⁶ Getty 2004, s. 234.

¹¹⁷ Jfr Jansen & Petrov 2002, s. 92–93.

¹¹⁸ Haynes & Husan 2003, s. 52. Se också Mayer 2002, som inte riktigt lika entydigt påpekar: "The Furies of revolution are fueled above all by the resistance of the forces and ideas opposed to it. This confrontation turns singularly fierce once it becomes clear that revolution entails and promises – or threatens – a thoroughly new beginning or foundation of polity and society." (s. 23).

¹¹⁹ Haynes & Husan 2003, s. 48.

och utländska trupper som våldsvverkare och de ”röda” och de breda folkmassorna i legitimt försvar för revolutionen, är identisk med den traditionella sovjetiska uttolknningen. Om det existerar en överbyggande postrevisionistisk tolkning, representeras den av historiker som Vladimir Brovkin, som understryker det öppna och kaotiska läge som rådde i Ryssland efter bolsjevikernas maktövertagande och därför i sin bokrubrik väljer pluralform på det ryska inbördeskriget:

It is time to move beyond the assumption that because the Bolsheviks won they had social support. We must abandon the assumption that during the civil war there was the Party, the State, and Society in Russia. In fact, there were many parties and movements; there was no state, only pieces of the old state warring with one another; and there certainly was no one society during the civil war, but at best a society torn to pieces.¹²⁰

En annan fråga som ännu skapar missämja mellan paradigmen företrädare, om än med en mindre grad av polarisering och på grundval av mer dokumenterad kunskap än tidigare, är offerantalet. Som framgått har stora differenser funnits mellan de resultat som radikala talesmän för de båda paradigmen presenterat. Mot Jerry Houghs nämnda tiotusentals offer för Stalins terror har R.J. Rummel ställt 61 911 000 offer för den sovjetkommunistiska terrorn mellan åren 1917 och 1987.¹²¹ Siffrorna är i båda fallen byggda på en ideologisk förståelse och spekulativa och svepande beräkningar. Däremot tycks de avsevärt lägre siffror som ryska forskare redan under glasnostperioden presenterade över antalet invånare i Gulag blivit tämligen brett accepterade.¹²² En del av dessa siffror har nämnts i det historiska avsnittet av denna rapport och skall inte upprepas här.

I fråga om totalsiffror över antalet offer för den sovjetkommunistiska regimens brott varierar siffrorna dock fortfarande starkt. Det finns två huvudkällor: sovjetmyndigheternas och säkerhetspolisens dokumentation och folkräkningsstatistiken. Ingendera

erbjuder precisa uppgifter för hela terrorperioden och för samtliga terrorinstitutioner och -processer, och gränsdragningen mellan vad som är vanliga dödsfall och ”excess deaths” är notoriskt svår.¹²³ På grundval av den sistnämnda har några kvalificerade demografer och ekonomhistoriker med revisionistisk tolkningsram angivit cirka 10 miljoner ”excess deaths” för perioden 1927–1938.¹²⁴ Robert Conquests bud för samma period är 16–18 miljoner.¹²⁵ Med stöd i sitt arbete i den ryska rehabiliteringskommissionen under president Jeltsin har Alexander Jakovlev kalkylerat med att 20 till 25 miljoner människor dog av politiska motiv och i fångelser och läger under Lenins och Stalins regimer. Till detta lägger han alla dem som dog svältdöden, mer än 5,5 miljoner under inbördeskriget och ytterligare mer än 5 miljoner under 1930-talet.¹²⁶

Motsägelser och paradoxer

Det finns aspekter av det postrevisionistiska paradigmet som tydligt pekar tillbaka mot totalitarismteorin. En sådan är det nyväckta intresset för den kommunistiska ideologin i dess relation till brott mot mänskligheten. Denna nygamla aspekt kommer utförligt att belysas i det följande avsnittet, som rör jämförelser mellan kommunism och nazism. Här kommer endast en sådan frågeställning att beröras, eftersom den inte i sig – men förvisso i sina konsekvenser – har en koppling till nazismen, utan snarare rör sovjetideologins struktur och är relaterad till den sovjetkommunistiska regimens brotts historia.

I sin bok *A Century of Genocide* konstaterar Eric Weitz att sovjetmedborgarna kategoriserades enligt två totalt motsatta och i grunden oförenliga ideologiska principer: å ena sidan utifrån föreställningen att alla individer kan förändras och bli goda sovjetmedborgare, oavsett klass- och etnisk bakgrund, å andra sidan utifrån en förståelse att denna bakgrund för evigt bestämde individens och gruppens relation till sovjetprojektet. Under perioden 1937–1953 vägde den senare principen över när sovjetregimen ”defined certain nations as suspect and dangerous, and those

¹²⁰ Brovkin 2004, s. 3.

¹²¹ Rummel 1996, s. 1.

¹²² De återkommer bl.a. i en ofta återopad artikel om Gulag-systemets omfattning under förkrigsperioden, Getty, Rittersporn & Zemskov 2003, s. 1017–1049.

¹²³ En del av dessa problem utreds konstruktivt i Ellman 2002, s. 1151–1172.

¹²⁴ Davies, Harrison & Wheatcroft 1994, s. 77.

¹²⁵ Conquest 1991, s. 951.

¹²⁶ Yakovlev 2002, s. 234.

characteristics were seen to inhere in each and every member of the group".¹²⁷ Denna ideologiska förändring bidrar enligt Weitz till att begripliggöra behandlingen av de "straffade folken" under andra världskriget och av judarna under Stalins sista halva decennium vid makten. I sovjetssystemet fanns följaktligen, trots en sovjetideologi som explicit avfärdade rasbegreppet, "spår av raspolitik", sammanfattar han.¹²⁸

I en efterföljande debatt kritiserades han av flera forskarkollegor. En av dem hävdade att den mot etnionationella grupper diskriminerande och exkluderande sovjetiska politiken under den senare Stalin-epoken inte var byggd på rasbiologiska utan på sociohistoriska argument. Samtidigt underströk hon emellertid att det sovjetiska exemplet visar att det inte nödvändigtvis behöver finnas skillnader mellan dessa två argumentationslinjer när det gäller respekten för mänskligt liv.¹²⁹ En annan hänvisade, något lättvindligt men i tydligt postrevisionistisk anda, till att spänningen mellan socialt och biologiskt baserade kategoriseringar aldrig fick sin lösning i Sovjetunionen, och att terrorn var mångsidig, ambivalent och godtycklig.¹³⁰

Det finns också flera aspekter av postrevisionismen som tydligt kan ses som utveckling ur det revisionistiska paradigmet. En sådan är betoningen av den sovjetiska brotthistorien som en aspekt av ett i grunden modernt projekt, men ett projekt med störande "förmoderna" eller "ryska" inslag. Marxistisk, modernistisk teori kunde inte bringas i samklang med sovjetisk praktik.¹³¹ Detta leder till att Stalinperiodens sovjetiska historia inte sällan beskrivs i sådana analytiskt och moraliskt motsägelsefulla eller paradoxala termer som vi just mött i fråga om den eventuella rasismen i Stalins sovjetunion: en våldsamt påskyndad industrialisering ställs mot koncentrationsläger, tvångsarbete och en förintad agrarekonomi, socialt avancemang för "nya" grupper mot likvidering av "gamla", ökad läskunnighet mot minskad frihet, och en kulturrevolution som gick hand i hand med sammanbrott för kulturella värden. I fråga om sovjeteko-

nomin, som också innefattade Gulagsystemet, målas upp en spänning mellan å ena sidan en strävan mot ekonomisk rationalitet och effektivitet, å andra sidan olika slags politiska och sociala målsättningar, som tog sig uttryck i klasskrig och terror mot "oppositionella" grupper. Systemet innehöll både "morötter" och "piska", men med den senare som det alltmer dominerande instrumentet under 1930-talet.¹³² Redan nämnd, och numera väl analyserad i forskningen, är den motsägelsefulla övergången från "klassfiender" till "folkfiender", och dess fortsättning i specifika "fien-denationer".¹³³

Att i en boktitel ställa samman terror och demokrati under Stalins regim blir mot den bakgrunden inte så anmärkningsvärt som det i förstone kan te sig. Under 1930-talets första hälft höjdes allt fler röster inom parti- och fackföreningsledningarna för ökad demokrati inom organisationerna. Med demokratisering menades hemliga val mellan flera partikandidater och ökade möjligheter för arbetare på verkstadsgolvet att kritisera arbets- och industriledningar och fackföreningarnas högre makthierarkier. Efter att NKVD och partiledningen under 1936 och början av 1937 iscensatt ett antal rättegångar mot påstått försumliga och maktfullkomliga ledargrupper inom industrisektorn, utbröt en veritabel "demokratisk" orgie av öppen kritik och utpekanden av fackets och industrins mellannivåer från missnöjda arbetares sida. För Stalin tjänade denna process det dubbla syftet att motivera att "oppositionella" grupper kunde undanröjas, och att en mobiliserad arbetarklass gjordes mer delaktig i industrialiseringen:

Democracy was not peripheral, not a smoke screen, not a collection of meaningless slogans designed to mask the "real" meaning of events. It was the very means by which repression spread to every union, factory committee, and primary party organization. It the hunt for oppositionists ignited a fire within the Party and the unions, the campaign for "democracy" served as the gasoline.¹³⁴

¹²⁷ Weitz 2003, s. 64, 83.

¹²⁸ Weitz 2003, s. 97. Se också Weitz 2002, s. 3.

¹²⁹ Hirsch 2002, s. 30–43.

¹³⁰ Weiner 2002, s. 52–53.

¹³¹ Jfr Hanson 1997, Brandenberger 2002.

¹³² Jfr Shearer 1996, och flera kapitel i Gregory & Lazarev 2003. Jfr även Baron 2004, s. 439–462.

¹³³ Weiner 1999, s. 1114–1155, Weiner 2001, Martin 2001.

¹³⁴ Goldman 2007, s. 130.

I förlängningen av denna forskningsansats ligger ett förnyat och diversifierat postrevisionistiskt intresse för både terrorns förövargrupper och offerkategorier. I båda fallen står intresset i direkt relation till att ny dokumentation har gjorts tillgänglig för forskning. Det nytända intresset för förövarperspektivet har i hög grad knutits till att protokollen till Centralkommitténs plenarmöten från december 1936, februari-mars 1937 och juni 1937 har blivit kända och publicerade. Särskilt innehållet i det första kommittémötet från 1937, publicerat över flera år i den historievetenskapliga tidskriften *Voprosy istorii*, har blivit diskuterat, eftersom det anses innehålla viktiga ledtrådar till den stora terrorns omedelbara förhistoria, särskilt till NKVD-chefen Nikolaj Jezjovs centrala roll.¹³⁵ Vid mötet gick denne, som tillsammans med Stalin presiderade, hårt åt sin företrädare Genrich Jagoda, som kort därefter arresterades, ställdes inför rätta vid den sista Moskvaprocessen 1938 och avrättades. Huvudanklagelsen var att NKVD försummat den politiska vaksamheten till förmån för en vanlig polisverksamhet, inriktad på att bekämpa kriminalitet och social oro.¹³⁶ Med utgångspunkt i detta plenarmöte tycker sig Oleg Khlevniuk också kunna identifiera en förändring i maktbalansen mellan parti och säkerhetstjänst, såtillvida att NKVD, i en upptrappad och paranoid stämning, under ett par år lyckades tillskansa sig allt större inflytande över utnämningar och utrensningar av nomenklaturen inom partiet och statsapparaten.¹³⁷ Även nya brevmaterial har bidragit till att sprida ljus över den politiska processen. I en samling av Stalins brev till en av hans mest närstående medarbetare, Vjatjeslav Molotov, framträder hans konspiratoriska läggning i full belysning: överallt bedrivs samhällsundergrävande aktiviteter, ledda av subversiva individer och grupper. I breven förutskickar Stalin de rättegångar vid vilka han skall låta tortera fram sanningen om dessa aktiviteter och arkebusera de skyldiga.¹³⁸

När man läser den snabbt ökande postrevisionistiska forskningslitteratur som i bred bemärkelse rör terrorns

aktörer, är det ofta svårt att veta om individerna eller grupperna i fråga tillhör förövar- eller offerkategorin. Ett exempel får illustrera detta analytiska problem. Stalintidens stora terror drabbade också Komintern, den kommunistiska international som grundades 1919 för att leda världens arbetare mot kommunismen och som hade sitt högkvarter i Moskva. Dess huvudmotståndare var socialdemokraterna eller "socialfascisterna", "imperialismens lakejer", och organisationen stod stabilt bakom Stalins uppgörelser med vänster- och högeroppositionen inom det sovjetiska kommunistpartiet. Stalin satt själv med i Kominterns exekutivkommitté. I förspelet till den stora terrorn deltog organisationen villigt i och legitimerade sökandet efter "fiendliga" och "misstänkta" element, inte minst bland de grupper av främlingar och emigranter som många i Kominterns ledning och byråkrati själva tillhörde. Under den stora terrorn raderades organisationens ledning ut, och därtill många i dess stora byråkrati. Därmed fullbordades den terrorprocess i vilken Komintern spelade tre roller: som förövar, instrument och offer.¹³⁹

Offerstudier och mikrohistorier

Det senaste dryga decenniets postrevisionistiska forskning har också betydligt ökat vår kunskap om de brott som förövades mot grupper som mera entydigt kan kallas terroroffer. Det handlar då inte längre så mycket om det mer eller mindre artikulerade motståndet underifrån mot terrorregimen, även om några forskare med rötter i det revisionistiska paradigmet ännu under 2000-talet starkt betonar det folkliga motståndet och dess strategier.¹⁴⁰ Postrevisionismens "victim studies" tar läsaren med till historiens mikro-nivå, där terrorns godtycklighet, motsägelsefullhet och absurditet kanske framträder som allra tydligast. Det är en forskning som kan sägas svara mot vad Sheila Fitzpatrick har beskrivit som "sovjetisk subjektivitet", en skolbildning som i hennes beskrivning vänt sig från de stora, totaliserande teoribildningarna med fokus på klass, ideologi och diskurs, och mot mer småskaliga frågor kring människors identitet och självförståelse i vardagsliv och social praktik.¹⁴¹ I forskningspraktiken blir det dock snarare en fråga om

¹³⁵ Se "Materialy fevralsko-martovskogo plenuma TsK VKP(b) 1937 goda", nr 2–12, 1992, nr 2 och 5–10, 1993, nr 2, 6, 8, 10 och 12, 1994, och nr 1–8 och 10, 1995.

¹³⁶ Shearer 2001, s. 507–509, Hedeler 2003, s. 34–55.

¹³⁷ Khlevniuk 2003, s. 21–33.

¹³⁸ Lih, Naumov & Khlevniuk 1995.

¹³⁹ Chase 2001.

¹⁴⁰ Se t.ex. Viola 2002.

¹⁴¹ Fitzpatrick 2005, s. 8.

prioritering eller tonvikt, där Fitzpatricks revisionistiska bakgrund ändå blir framträdande. Hon konstaterar till exempel att människor i Sovjetunionen visserligen hade bestämda "fil"-identiteter, kopplade till de administrativa filer och internpass som myndigheterna använde för övervakning och befolkningskontroll, men att sovjetmedborgarna ändå kunde manipulera dessa och skapa sig en egen självbild genom att förfälska och köpa nya identitetsdokument, aktivt byta gruppstillhörighet via giftermål eller utbildning, eller protestera till domstolarna mot en tilldelad men inte önskvärd identitet.¹⁴²

Sådan identitetsorienterad forskning har exempelvis riktat uppmärksamheten mot släktskapsbandens betydelse för terrorns utveckling. Oavsett om den riktades mot "klassfiender" eller mot "folkfiender" som definierades i etniska eller politiskt kontrarevolutionära termer, sågs släktskapsförbindelser som högst relevanta. Detta förde inte minst med sig att ett genusmönster kan iakttas: "fienderna" var familjernas överhuvud och i allt väsentligt män, medan kvinnor och barn stigmatiserades utifrån familjebanden. Med Pavel Morozov som mönster skulle barn och kvinnor lockas att ange familjens överhuvud och ta avstånd från sina familjer.¹⁴³ Särskilt barn drabbades svårt av denna specialtyp av kollektiv bestraffning, eftersom det var nödvändigt att, som det hette, "angripa det onda vid roten".¹⁴⁴ Inte ens de högsta sovjetledarna undkom detta terrormönster; till och med utrikesminister Vjatjeslav Molotovs hustru, av judiskt ursprung, arresterades i december 1948, anklagad för förräderi. Molotov själv erkände sitt "politiska misstag" att inte från början ha stött arresteringen och fastslog att den "låg i partiets och statens intresse".¹⁴⁵ Denna släktskapsfokusering gick hand i hand med en kulturell och social uppvärdering av familj och släktrrelation, från den "lilla" kärnfamiljen till den "stora" sovjetfamiljen.

Denna typ av studier har också uppmärksammat de "massoperationer" som under den stora terrorn genomfördes mot socialt och etniskt definierade grupper som ansågs störa den sociala ordningen i

sovjetsamhället eller potentiellt hota sovjetstatens territoriella integritet.¹⁴⁶ De många tyskar som fanns i Sovjetunionen, antingen sådana vilkas släkt funnits i landet i århundraden eller övertygade kommunister som nyligen flytt undan naziregimen i hemlandet, drabbades särskilt hårt, inte minst sedan NKVD 1938 avslöjat en "Hitler Jugend"-sammansvärjning i huvudstaden.¹⁴⁷ Likheten med släktskapsaspekten ligger i att också etniska grupper ansågs ha ett slags primordial och prioriterad relation till en rot och ett ursprung som inte var Stalin och det kommunistiska Sovjetunionen.

Scenen för en rad studier av detta slag är också enskilda sovjetiska industrier och deras verkstadsgolv. Verksamheten på Petersburgsföretaget Ostechbjuro var inriktad på att tillfredsställa Röda arméns och de sovjetiska sjöstridskrafternas vapenbehov i en för sovjetmakten viktig bransch som formulerades i termer av vetenskap, experiment och uppfinningar. Efter att partiet 1936 hade upptäckt att Ostechbjuro bland sina medarbetare hade representanter som tillhörde ett "terroristcentrum" med förbindelser till både utlandet och Stalins stora opponenter Trotskij och Zinovjev, anklagades många av medarbetarna på fabriken för att tillhöra "folkfienderna". I sin uppgörelse med dem skrädde den lokale partisekreteraren inte orden:

Vägleda bara av törsten efter personliga och karriäriska maktambitioner har denna ömkansvärda och föraktade klick av fascistiska missfoster och odjur i sitt djuriska hat till socialismens land febrilt förberett sitt attentat mot partiets och statens ledare. De har härmed, som rovdjur, väntat på ögonblicket då de skulle kunna undanröja allt det som det arbetande folket i hela världen har mest kärt – vår egen Stalins, vår älskade ledares och alla arbetares väns, liv. Dessa gemena fiender har siktat mot själva partiets hjärta. Genom sin politiska bankrutt, som helt saknat stöd hos massorna, har de gjort terrorn till sitt mål. Dubbelspel och bedrägeri har blivit återkommande metoder i kampen mot partiet och folket. Sina förgiftade vapen, hyrda från det fascistiska Gestapos arsenaler, har de riktat mot

¹⁴² Fitzpatrick 2005, s. 14–18.

¹⁴³ Alexopoulos 2008, s. 91–117.

¹⁴⁴ Jfr Viola 2000, s. 34–72.

¹⁴⁵ Gorlizki & Khlevniuk 2004, s. 75–79.

¹⁴⁶ Jfr McLoughlin 2003, s. 118–152.

¹⁴⁷ Schafranek & Musienko 2003, s. 208–224.

den mäktige Stalin och hans närmaste lärjungar och medarbetare, partiets älsklingar kamraterna Vorosjilov, Zjdanov, Kaganovitj, Ordzjonikidze, Kosior och Postysjev.¹⁴⁸

De utpekade försvann ur historien på samma sätt som företagets arkiv. Först 1990 gjordes detta åter tillgängligt. I boken om Ostechbjuro, utgiven av Memorial i Sankt Petersburg, presenteras offren med foton och personuppgifter.

Till "offerhistorierna" hör också några verk som tar sin utgångspunkt i "glömda", i den hittillsvarande forskningen föga uppmärksammade kategorier och delprocesser i den sovjetkommunistiska brotthistorien. Dessa böcker har ofta ett starkare biografiskt och narrativt anslag än i den revisionistiska historieskrivningen, vilket delvis har med tillgången på konkret källmaterial som ger vardagliga perspektiv på terrorn att göra, men delvis också är en respons på större perspektivskiften i sättet att skriva historia. Det kan handla om att identifiera grupper som tidigare fått stå tillbaka för de politiska grupper som stod i fokus för totalitarismteorin, eller för de bonde- och arbetargrupper som var revisionisternas huvudintresse. En sådan är en yrkesgrupp som musikerna,¹⁴⁹ en annan *lisjentsy*, sådana "borgerliga" element som kommunistregimen, som ett led i en medveten och brutal klasspolitik, frantog (begreppet betyder just "människors som berövas") medborgerliga och sociala rättigheter, och i ökad utsträckning också deras frihet.¹⁵⁰

Ett annan tydligt exempel på denna postrevisionistiska genre är Nicolas Werths skildring av "Kannibalön", belägen i floden Ob i den västsibiriska lägervärlden. När sovjetmyndigheterna 1933 rensade Moskva och Leningrad från nästa hundra tusen "deklarerade" och "socialt skadliga" människor, hamnade flertalet av dem i sibiriska läger, men tiotusen dumpades på den obebodda och otillgängliga ön Nazino utan föda och utan husrum. Därtill var de sibiriska myndigheterna ovilliga att ta emot denna kontingent, eftersom de krävde materiella resurser som inte fanns och befäradades skapa social oro. I ett läge av tilltagande anarki och kaos lämnades de deporterade att svälta ihjäl eller

att äta av varandra. Werth understryker att hans väl sammanhållna berättelse, om total desorganisation och avsaknad av koordination, och brist på förberedelser för mottagande av stora grupper utblottade människor, skulle kunna reproducera många gånger om för att beskriva det tidiga 1930-talets kulakdeportationer.¹⁵¹

En "reproduktion", med ett bredare analytiskt perspektiv med samtidigt med blick för individuella människoöden, är Lynne Violas bok om Stalintidens *spetspereselentsy*, de hundratusentals kulakfamiljer som under deportationernas höjdpunkt "likviderades som klass" och samtidigt bidrog till den sovjetiska koloniseringsprocessen genom att placeras i "specialbosättningar" i Ishavsområdet, Ural, Sibirien eller Kazachstan. Situationen under transportererna dit och vid ankomsten till de ofta helt obebodda områden som tilldelats de forna kulakfamiljerna var inte mycket annorlunda än på Nazino. Bara i Ishavsområdet rapporterades OGPU 21 213 döda år 1930. Högst var mortaliteten bland barnen.¹⁵²

Denna postrevisionistiska dragning bort från den "stora" terrorhistoriens politiska gestalter och händelser såsom de ensidigt prioriterades av totalitarismteorins förespråkare, och de övergripande socioekonomiska processer och strukturer som många revisionister knöt sitt huvudintresse till, mot mikrohistoriska och småskaliga historier, har tagit sig ytterligare två uttryck. Ett har varit en inriktning på geografiskt lokala och regionala terrorutvecklingar. Frågan om terrorns orsaker, yttringar och verkningar i enskilda sovjetiska samhällen och städer har belysts både i den lokala kontexten och i relation till det kommunistiska maktcentrat Moskva. Om Merle Fainsods studie av Smolensk var ett framträdande totalitarismteoretiskt verk, är det postrevisionistiska paradigmatets exemplariska verk Steven Kotkins stadsbiografi om Magnitogorsk i södra Ural, byggd i rekordfart – på tre och ett halvt år ökade befolkningen från 25 till 250 000 personer – kring ett gigantiskt stålverk som stod färdigt i början på 30-talet. Likt flera revisionister vill Kotkin beskriva stalinismen som en civilisation, men han är noga med att understryka att han inte delar företrädarnas syn på stalinismens destruktiva slutenhet i

¹⁴⁸ Sjosjkov 1995, s. 49.

¹⁴⁹ Brooke 2002, s. 397–413.

¹⁵⁰ Alexopoulos 2003.

¹⁵¹ Werth 2007.

¹⁵² Viola 2007, s. 87.

förhållande till och brott med en mer progressiv och öppen utveckling under Lenin, leninismen och det första decenniets sovjetregim. Inte heller tror på vad han beskriver som den gemensamma förutsättningen hos totalitarismteoretiker och revisionister att den stalinistiska staten var maktfullkomlig. Mot detta perspektiv vill Kotkin ställa Michel Foucaults tanke att "individuals are made, and also make themselves, into subjects under the aegis of the state".¹⁵³ Han föresätter sig därför att skildra den stalinistiska civilisationen under- och inifrån, och att via samtida tidningar, nutida intervjuer och andra "människonära" källor ta på allvar språket, erfarenheterna och ideologin hos de vanliga människor som fanns i Magnitogorsk och "byggde socialismen" under terrorns tid. Det betyder att även terrorn i hög grad konstruerades av medborgarna och "brought out both the basest and the noblest instincts in the population".¹⁵⁴ I själva verket blir den i Kotkins framställning ett resultat av såväl vanliga människors – manipulerade – deltagande, byggt på ett slags revolutionär rationalitet och logik att terrorn förövades för deras bästa, som Stalins starka vilja att disciplinera befolkningen och förintala all opposition.

Ett annat och långtgående uttryck för den "lilla" och "subjektiva" historiens primat är intresset för "life stories" från terrorperioden såsom sådana framträder i dagböcker, privata arkiv och sentida intervjuer med dem som på ett eller annat sätt var med.¹⁵⁵ Det har visserligen påpekats att gränsen mellan offentligt och privat i Sovjetunionen inte alltid var klar och entydig, eftersom sovjetmakten i sin strävan att bemästra människors medvetande också utnyttjade dagböcker eller så kallade autobiografier för att fostra medborgarna till deltagande i samhällslivet, och med en sådan "subjektiveringsteknik" undanröja avståndet mellan

individ och det större samhället, men det fanns uppenbart också en privatsfär.¹⁵⁶ Orlando Figes har med hjälp av djupintervjuer och privatarkiv tecknat bilder av privatlivets lilla mentala universum i Stalins sovjetunion, i relation till den "stora" historia som ofta och brutalt trängde sig på. Bokens titel, *The Whisperers*, har i sin ryska form en dubbel betydelse: *sjeptusjtjij* är den som viskar av rädsla för att andra skall höra, medan *sjeptun* är den som viskande och bakom ryggen anger sina medmänniskor för myndigheterna. Distinktionen är central för Figes bok, som har ett helt annat huvudbudskap än vad företrädare för det revisionistiska paradigmet länge hävdade: att en bestående konsekvens av Stalins regeringstid har blivit en tyst och konformistisk befolkning.¹⁵⁷ En mera positiv slutsats om terrorns verkningar har Kate Brown, som har visat att etniska polacker som deporterades från Sovjetunionens västliga gränsområden till Kazachstan, åtminstone i ett individuellt efterhandsperspektiv, såg sig som koloniserare med en mission att introducera en europeisk civilisation, en hållning som inte var väsensskild från den officiella sovjetiska.¹⁵⁸

Den kulturella vändningen

Det är knappast att förvåna, och det har redan indirekt framgått av denna översikt, att också forskningen om den sovjetkommunistiska regimens brottshistoria tagit intryck av de senaste decenniernas vetenskapsteoretiska "vändningar" i riktning mot fenomen relaterade till språk, kultur och minne. Perspektivet kan i detta sammanhang beskrivas som dubbelt, och väl i linje med den allmänna postrevisionistiska tolkningsramen: språk- och kulturfenomen kan å ena sidan ge makt-havarna legitimitet i deras styre och brottsverksamhet, å andra sidan skapa trygghet, mening och identitet åt vanliga människor som lever under vad de upplever som osäkra villkor i ett terrorsamhälle.

En i den nutida forskarvärlden utbredd uppfattning är att kulturfenomen kan illustreras diskursivt, i maktanknutna samtalsordningar och förhandlingar om samhällets grundvärden som äger rum i en självständig kulturell dimension, där historiens aktörer är nedtonade, men där forskaren i hög grad är medskapande.

¹⁵³ Kotkin 1997. Andra verk som tillhör samma genre men helt saknar Kotkins teoretiska och analytiska sofistiker, är Boterbloem 1999 och Samuelson 2007. På ryska finns numera ett stort antal skildringar av hur terrorn drabbade människor på lokal och regional nivå. Den stora terrorns brottshistoria i Karelen är t.ex. noggrant analyserad i Tjuchin 1999. Se även Baron 2001, s. 615–648, och Baron 2002, s. 139–180.

¹⁵⁴ Kotkin 1997, s. 348.

¹⁵⁵ Se t.ex. Garros, Korenevskaya & Lahusen (eds) 1995, Sokolov 1998, Hellbeck 2000, s. 77–116, Siegelbaum & Sokolov 2000, Hellbeck 2006.

¹⁵⁶ Jfr Hellbeck 2001, s. 340–359.

¹⁵⁷ Figes 2007, s. XXXI–XXXII.

¹⁵⁸ Brown 2003, s. 301–303. Se även Kaznelson 2007, s. 1163–1177.

Språk och kultur kommer analytiskt före och konstruerar med ett sådant betraktelsesätt historien, vilket inte är samma sak som den totalitarismteoretiska och revisionistiska hållningen att politiker respektive sociala kategorier använder språk och kultur som redskap för att tillfredsställa sina behov och intressen. I radikal form har detta synsätt dock inte vunnit burskap inom den forskning som här redovisas. Detta hänger möjligen samman med ämnets "känsliga" natur: att reducera svåra brott mot mänskligheten till rent språkliga konstruktioner, och att göra reella förövare och offer till konstruerade "förövare" och "offer", förefaller sannolikt för många forskare, utom för den lilla grupp som medvetet vill förneka eller trivialisera dessa brott, som både moraliskt förkastligt och intellektuellt tivelaktigt.¹⁵⁹ Detta hindrar inte att den leninistiska och stalinistiska ideologin, såsom den gestaltades i sång, teater, litteratur, film, affischkonst och ritual i Ryssland och Sovjetunionen, av flertalet forskare framställs som ett skarpeggat och flitigt använt vapen i syfte att påverka samhället i önskad riktning. Men detta perspektiv *von oben* måste i postrevisionismens paradigm kompletteras med ett underifrån. Stephen Kotkins stalinistiska civilisation, såsom den tog sig uttryck i stälstaden Magnitogorsk, hölls samman av att det där "talades bolsjevikiska". I detta språk, som i postrevisionistisk förståelse måste tas på allvar av forskarna och inte reduceras till en blek återspeglning av "reella" politiska och sociala förhållanden, möttes ledare och ledda:

Stalin's speeches, his catechizing, his reduction of complexities to almost absurd simplicities and slogans, his logical mistakes, are easy to ridicule. But Stalin, who lived relatively modestly and dressed simply, like a "proletarian", employed a direct, accessible style and showed uncanny insight into the beliefs and hopes – the psychology – of his audience.--- Stalin was transformed into a warm and personal figure of father, teacher, and friend.¹⁶⁰

I en rad verk om sovjetiska språkliga och kulturella uttrycksformer i terrorns tidevarv har postrevisionis-

tiska forskare analyserat hur identiteter definierats och symbolisk mening skapats i skärningspunkten mellan maktens ambitioner och människors individuella och kollektiva orienteringsbehov och meningsskapande. Språk och kultur har blivit, som det har uttryckts, "a code of communication, whose signals served to sanction and legitimize the actions of the crowd, to define the revolution's common enemies, to uphold principles and generate authority for certain leaders".¹⁶¹

Det har i många fall varit fråga om samtidsorienterade studier som förstärkt bilden av Stalins sovjetsamhälle som en specifik kultur eller civilisation, men det kulturella perspektivet har också förnyat diskussionen om kontinuitet och förändring över tid. Det senare har gällt både relationen mellan det bolsjevikiska och det förrevolutionära Ryssland, och förbindelsen mellan Lenins och Stalins sovjetunion, den senare länge präglad av Nicholas Timasheffs numera mer än 60 år gamla idé om "den stora reträtten". Enligt denna insåg sovjetledarna vid mitten av 30-talet att kommunismen inte slagit rot i bredare befolkningslager. Inför ett tilltagande yttre hot beslöt de då att öka det folkliga stödet för regimen genom att knyta an till en traditionell rysk kultur och återinsätta traditionella kulturbärande institutioner som familj, skola och, så småningom, den ortodoxa kyrkan. Resultaten beskriver han som "the amalgamation of traits of the historical and national culture of Russia with traits belonging to the Communist cycle of ideas and behaviour patterns".¹⁶²

Postrevisionistisk forskning har varit ovillig att acceptera denna reträtttanke. Många forskare har visserligen fört fram att religiösa, nationella eller nationalistiska kulturdrag med förbindelse till det förrevolutionära Ryssland blev mer framträdande under 1930-talets lopp, men ändå avfärdat Timasheffs idé genom att peka på att bruket av dessa traditionella institutioner och kulturdrag var modernt och mobiliserande, inriktat på att stödja den nya revolutionära ordningen.¹⁶³ I ett avseende är detta ett ganska trivalt påpekande, att historien aldrig identiskt upprepar sig, därför att förutsättningarna, när historien börjar närma sig upprepning, är annorlunda andra gången. Inte minst

¹⁵⁹ Problematiken har så här långt varit mer omdiskuterad i fråga om historieskrivningen om Förintelsen; se Friedländer 1992.

¹⁶⁰ Kotkin 1997, s. 227.

¹⁶¹ Figes & Kolonitskii 1999, s. 3.

¹⁶² Timasheff 1946, s. 354.

¹⁶³ Jfr Brooks 2000, kap. 4, Hoffman 2003, s. 2–4.

är det så för att, som Karl Popper i en klassisk argumentation har påpekat, minnet av den första gången är en ny variabel som påverkar utfallet. Den intressanta frågan ligger snarare i huruvida Stalin medvetet och politisk-instrumentellt grep tillbaka på gamla kulturmönster i ett läge av massmobilisering, och att revolutionens språk och kultur för ledare och ledda fungerade som en brygga till det förflutna. I så fall kan en jämförelse med perioden omedelbart efter bolsjevikernas statskupp vara upplysande, eftersom språk och kultur då medvetet användes för att skapa kontrast till det förflutna, till att genomföra "den symboliska revolutionen".¹⁶⁴ Eller är kulturfenomen underkastade andra förändringsperspektiv, mekanismer och periodiseringar än de politiska och sociala faktorer som tidigare stått i forskningens fokus? Bör kulturen kanske bäst belysas i ett samtidsperspektiv, som det har föreslagits i en Foucaultinspirerad text, i vilken kultur och terror går hand i hand och kompletterar varandra: mot terror som den godtyckliga och negativa maktutövningen stod kultur som en disciplinerande och positiv maktdimension.¹⁶⁵

Den politiska affischkonsten, av central betydelse i ett land där läsförmågan länge var begränsad, den visuella pedagogiken högt skattad och den bildligt ikoniska kulturen väl förankrad i en rysk-ortodox kultur, har granskats på detta sätt, med tillbakakoppling till vad som med hänvisning till semiotikerna Jurij Lotman och Boris Uspenskij brukar beskrivas som den ryska kulturens binära modell. I den visuella propagandans bolsjevikiska demonologi står himlen mot helvetet, det heliga och rena mot det syndiga och smutsiga, Ryssland mot Väst och den sanna tron mot falsk tro.¹⁶⁶ Annan forskning har direkt tagit fasta på hur terrorsamhällets språk gestaltades i effektiva dikotomier mellan "oss" mot "dem", mellan folket och eliten, med ledaren entydigt på folkets sida. Militära uttryck, som front, kamp och vapen, fick penetrera vardagsspråket.¹⁶⁷ Även det konkreta, skrivna språket har uppmärksammats i dess relation till terrorn. Åren 1929–1930 stod språkpolitiken i Ukraina och Vitryssland inför rätta i två skådeprocesser mot "national-kommunistiska" intellektuella som anklagades för att

genom initiativ att latinisera det ukrainska och vitryska språket ha velat främja republikernas nationella oberoende och västliga orientering. Denna "västliga orientering" låg framför allt i misstanken att man velat närma de ukrainska och vitryska kulturerna till den polska kulturen, och på motsvarande sätt fjärma dem från den ryska.¹⁶⁸ Under mellankrigstiden var relationerna mellan Sovjetunionen och Polen fientliga.

Terrorns didaktiska eller socialhygieniska aspekter, grundade i föreställningen om att den specifika kultur som rådde i koncentrationsläger skulle fostra människor till goda sovjetmedborgare och kommunister, har naturligt också uppmärksammats i detta sammanhang, liksom uppvisningsrättegångarna eller skådeprocesserna, "highly stylized productions involving fantastic scenarios of conspiracy and treason".¹⁶⁹ Till terrorns kulturella representationer kan man också med fördel räkna ryktesspridning och konspirationsteorier, förnekande av socialt ursprung och olika slags angiveri som forskare under inflytande av postrevisionistiska tankar ägnat ökande uppmärksamhet. Sheila Fitzpatrick har särskilt understrukit angiveriets karaktär av kulturell praktik genom att peka på dubbelheten i bolsjevikernas förståelse av fenomenet: dels förkastade de angiveri som ett uttryck för korruptionen under den gamla regimen, dels fann de det revolutionära angiveriet vara både en nödvändighet och en dygd, eftersom revolutionen renhet måste garanteras. Det var den senare argumentation som vann, konstaterar hon, eftersom "[t]here can be no secrets in the community of saints".¹⁷⁰ Angiveriet blev, som det hette, ett nytt uttryck för sovjetmänniskans sociala förpliktelser och moral.¹⁷¹

Minnet av terrorn – verkningshistoriska perspektiv

Det sista postrevisionistiska perspektiv som här skall redovisas är det verkningshistoriska. Det betyder att forskaren vänder uppmärksamheten från de sovjetkommunistiska brotten som sådana, deras ursprung,

¹⁶⁴ Figes & Kolonitskii 1999, s. 30–70.

¹⁶⁵ Volkov 2000, s. 216.

¹⁶⁶ Bonnell 1997, s. 187.

¹⁶⁷ Davies 1997, kap. 8, Halfin 2001, s. 316–339.

¹⁶⁸ Martin 2001, s. 204–207, 249ff.

¹⁶⁹ Tolczyk 1999, Kelly 2005, Cassiday 2000, Wood 2002, s. 235–248. Citatet är hämtat från Fitzpatrick 1993, s. 300.

¹⁷⁰ Fitzpatrick 1997, s. 85–120, s. 86. Se även Kozlov 2000, s. 117–141.

¹⁷¹ Fitzpatrick 2005, s. 261.

utförande, förutsättningar i samtiden och konsekvenser, till eftervärldens tolkningar, representationer och bruk av denna historia. Mot det framåtriktade utvecklingsperspektiv som dominerar vetenskaplig historisk skrivning och som hittills präglat denna översikt, ställs ett bakåtriktat perspektiv, som tar sin utgångspunkt i frågor som ställs av och intressen som finns hos terrorns eftervärld. Det kan röra sig om individuella erfarenheter och minnen från dem som upplevde och drabbades av terrorn, liknande dem som presenterats ovan i termer av "life stories" och "oral history", men det kan också vara sådana kollektiva och indirekta minnesyttringar som dem som tar sig uttryck i historieundervisning, massmedial debatt, film, monument och museiutställningar. Denna historiografiska översikt, och det regeringsuppdrag som den är ett resultat av, kan och kommer sannolikt att analyseras verkningshistoriskt: Hur presenteras brottshistorien? Varför görs den just 2007–2008? Vad ligger bakom uppdraget?

De två perspektiven är inte varandra uteslutande. Tvärtom är de i hög grad beroende av varandra: Ökade kunskaper om brotten såsom de förövades och ökad förståelse för mekanismerna bakom dem ökar rimligen det sentida intresset för denna historia, och ett ökat intresse för utvecklingen i Sovjetunionen och Ryssland, en naturlig reaktion på den dramatiska omdaningsprocess som ägt rum under de senaste drygt tjugo åren, har drivit på kunskapsproduktionen. Denna dubbelsidiga process är uppenbart en viktig bakgrund till att forskare blivit alltmer verkningshistoriskt intresserade av den sovjetkommunistiska terrorn. En annan är – återigen – den vetenskapsteoretiska omorienteringen mot språk- och kulturfaktorer, och mot historisk meningskonstruktion. Den kultur som studeras verkningshistoriskt är historiekulturen. I och genom den väljer ett samhälle vad det vill minnas, dokumentera, debattera, ställa ut och celeberrera ur det förflutna, och vad det vill glömma.

För den verkningshistoriskt orienterade forskningen var den sovjetiska glasnostperioden från 1985 ett Eldorado. De historiska avslöjanden som levererades nära nog dagligen av journalister och författare i reformistiska tidningar och tidskrifter, de uppgörelser som för öppen ridå ägde rum med gamla sovjetideologiska historietolkningar och de många namnbyten som skedde på platser som tidigare burit namn efter terrorns förgrundsgestalter, var samtidigt ett inslag i kampen mellan reformpolitik och reaktion och mellan

sovjetstatens försvarare och företrädare för nationell uppsplittring, och ett tillgängligt källmaterial för forskare med intresse för historiens plats i samhället i allmänhet, och det sensovjetiska i synnerhet. Frågor om huruvida tvångskollektiviseringen och avkulakiseringen var nödvändiga, varför den stora terrorn ägde rum och så många kommunister och andra mördades utan att någon opponerade mot Stalins politik, vad Gulags läger fyllde för funktioner, varför behandlingen av icke-ryssarna var så exempellöst brutal och varför de sovjetiska judarna hade stigmatiserats bearbetades både i debatt och i skönlitteratur. Successivt fördes också frågan om Lenins ansvar upp på den verkningshistoriska agendan.¹⁷²

Samtliga av dessa frågor kännetecknades av att svaren på dem hade implikationer som sträckte sig långt fram i tiden: Hur hängde terrorn mot landsbygden samman med de tilltagande problemen med jordbruk och livsmedelsförsörjning? Hade det politiska alternativ som förespråkades av den mer moderata NEP-försvararen Nikolaj Bucharin, avrättad efter den sista av de stora Moskvarättegångarna, varit ett bättre vägval för Sovjetunionen? Vilade det ännu en lägermentalitet och en Stalinskugga över sovjetsamhället? Förenades Hitler och Stalin av sin antisemitism, och varför var denna ideologi ännu livskraftig i sovjetsamhället? Var sovjetnationernas kamp för frigörelse från sovjetstaten ett resultat av de historiska oförrätter som blottlades? Och: Var inte ens själva fundamentet i det sovjetiska samhälls- och statsbygget, Lenin, hans ideologi och hans politiska praktik, längre stabilt och oantastligt?

Den verkningshistoriska forskningen har i hög grad varit inriktad på att presentera och kronologiskt eller tematiskt systematisera den framvällande historiska debatten, men stundtals har också ställts mer analytiska frågor som kopplat historiebruk till aktörer och olika slags intressen. Varför var de professionella historikerna till exempel så frånvarande i debatten? Hur övergick de baltiska folkfronternas kulturella krav på en "egen" historia till en politisk kamp för egna

¹⁷² I den stora litteraturen om glasnostårens och de första postsovjetiska årens historiedebatt kan nämnas Kolsto 1989, Nove 1989, Davies 1989, Ito (ed.) 1989, Laqueur 1990, Nichol 1001, Remnick 1994, Davies 1997, och Karlsson 1999. Se också Cerf & Albee (eds) 1990.

baltiska statsbildningar? Hur förhöll sig och hanterade Gorbatjov, vars ekonomiskt baserade reformverk hade inspirerats inte av Stalintidens grymheter utan av Brezjneversans "stagnation", till den moraliska och kritiska uppgörelse med de första decenniernas sovjethistoria som hotade att delegitimerade hela sovjetprojektet? Svaret på den sista frågan är att Lenin i Gorbatjovs föreställningsvärld fram till hans sista dag som sovjetpresident var ofelbar, och att 1930-talet, trots terrorn, i första hand var en period av socialistisk samhällsuppbyggnad. Flera forskare har noterat instrumentaliteten i presidentens förhållande till sovjethistorien, den "kontrollerade" öppenheten med huvudmålet att bibehålla och legitimera Sovjetunionen, om än i reformerat skick.¹⁷³ Men Gorbatjov och hans politik var i allt mindre utsträckning i takt med den allmänna idéutvecklingen och politiken, med känt resultat.

Hand i hand med det stora vetenskapliga arbete med att dokumentera den sovjetkommunistiska terrorhistorien och att i postrevisionistisk anda bredda dess tolkningsramar som karakteriserat den postsovjetiska epoken, har forskare också i ökad utsträckning intresserat sig för minnet av terrorn. Syftet har inte i första hand varit att lägga ytterligare kumulerad kunskap till den redan befintliga vetenskapligt framtagna kunskapsmassa som är huvudämnet för denna översikt, utan att få nya insikter om minnets funktioner och betydelse för individ och samhälle i relation till ett existentiellt, moraliskt och ideologiskt traumatiskt fenomen som den sovjetkommunistiska terrorn. För forskare från väst innebar Sovjetunionens fall helt nya möjligheter att intervjua terrorns överlevande offer för att förstå hur deras liv hade påverkats av de brott de blev utsatta för, och av "den stora tystnaden" som följde på den stora terrorn, som "prevented the bereaved and the frightened from rehearsing their stories, from sharing them, from the comfort that comes from discovering a social framework for events that otherwise retain the quality of a guilty dream".¹⁷⁴ De hittills mest framgångsrika sätten att bryta denna

tystnad, den "lägerlitteratur" på självbiografisk grund som författats om livet i och efter Gulag, och Memorials arbete för att samla in, offentliggöra och hedra minnet av de enskilda offren för terrorn, har analyserats.¹⁷⁵

Även det kollektiva minnets utveckling i det postsovjetiska Ryssland har varit föremål för verkningshistorisk analys. Tendensen i denna litteratur sammanfattas väl i en artikelrubrik av Nanci Adler: "The Future of the Soviet Past Remains Unpredictable: The Resurrection of Stalinist Symbols Amidst the Exhumation of Mass Graves".¹⁷⁶ Å ena sidan finns ännu miljoner människor som har mer eller mindre direkta minnen av terrorsamhället, å andra sidan finns en rysk statsmakt som väljer att fästa uppmärksamheten vid mer "patriotiska" kollektiva minnen än den sovjetkommunistiska terrorn, i synnerhet Stora fosterländska kriget.¹⁷⁷ På denna nivå råder vad författaren till denna översikt kallat "den lilla tystnaden", inte total och absolut men icke desto mindre användbar för en stat på jakt efter nationell stolthet.¹⁷⁸ Så länge Memorials minnesbevarande verksamhet fortgår, och så länge den tjetjenska konflikten påminner om Stalins etniska rensning i det nordkaukasiska området, blir den lilla tystnaden i Ryssland emellertid knappast stor.¹⁷⁹

Paradigmen och övergångarna

I denna översikt över den sovjetkommunistiska regionens brott mot mänskligheten under Lenin och Stalin har tre övergripande paradigmer eller förklaringsmodeller identifierats: den totalitarismteoretiska, den revisionistiska och den postrevisionistiska. De tre paradigmen kan i idealtypisk utformning åskådliggöras på följande sätt:

¹⁷³ Jfr t.ex. D'Agostino 1998, s. 238–243, Karlsson 1999, s. 97ff.

¹⁷⁴ "Den stora tystnaden" används och utreds i verkningshistoriskt perspektiv av Hochschild 1994 och Merridale 2000. Citat är från Merridale, s. 328. Se även Adler 2002 och Gheith 2007, s. 159–175.

¹⁷⁵ Toker 2000, Adler 1993, Yaroshevski 1990, s. 5–31, och Smith 1996.

¹⁷⁶ Adler 2005, s. 1093–1119.

¹⁷⁷ Jfr Smith 2002, Den ryska upptagenheten med Stora fosterländska kriget analyseras i Tumarkin 1994.

¹⁷⁸ Karlsson 2003, s. 245ff.

¹⁷⁹ Williams 2000, s. 101–134.

	TOTALITARISMTEORI	REVISIONISM	POSTREVISIONISM
Övergripande perspektiv	historiskt och jämförande (med naziregimens brott)	strukturellt och jämförande (med moderna stater)	historiskt, strukturellt och verkningshistoriskt
Aspekt	politik, ideologi och ekonomi	sociala processer och ekonomi	mångfald, ofta kultur
Förklaringsmodell	intentionalism	funktionalism	mångfald
Tidsförståelse	kontinuitet	förändring	kontinuitet och förändring
Rörelseriktning	ovanifrån	underifrån	ovan- och underifrån
Teman	förtryck och underkastelse	konflikt och motstånd	förtryck, vardagsliv, eftervärld
Förövare	en monolitisk parti- och statsledning	"småstalinar" med egenintresse och motståndskraft	en allsmäktig ledare en byråkrati och "vanliga" människor
Offer	partimedlemmar, kulaker	bönder och arbetare	skilda offergrupper, lokalbefolkning och överlevande
Offertal	mycket stora	relativt små	exakta och differentierade

De tre paradigmen kan inte sägas ha följt på varandra i en fast kronologi. Ändå har de utvecklats ur varandra, eller snarare som en reaktion på eller revision av varandra. Övergången från totalitarism till revisionism, kopplad till en ideologisk vändning åt vänster och ett vetenskapsteoretiskt skifte från en inriktning på politik, individer och händelsehistoria till ett intresse för sociala förhållanden och processer, hade revolutionär karaktär i så måtto att tolkningsramarna för de båda paradigmen var radikalt olika och i allt väsentligt varandra uteslutande. Motsättningarna mellan företrädare för paradigmen har varit skarpa och ihållande i allt från konkreta frågor om offersiffror till övergripande tolkningsperspektiv, och har ytterligare skärpts genom att frågan om Lenins plats i terrorhistorien ofta har förts mer på ett ideologiskt än på ett analytiskt och empiriskt plan.

Övergången från revisionism till postrevisionism, inte lika tydligt relaterad till ideologiska förskjutningar men till vetenskapsteoretiska förskjutningar mot ett intresse för språk, kultur och minne, var av evolutionsnärt slag. Det fanns en kontinuitet i förhållande till båda de tidigare paradigmen, men det råder ingen tvekan om annat än att den var starkast i relation till revisionismen i fråga om ledande forskare, temaval och ett allmänt underifrånperspektiv på terrorhistorien. Av central betydelse för denna forskningsutveckling var den ökande tillgången på relevant källmaterial som de stora förändringarna i Östeuropa förde med sig, vilket i vissa avseenden kunde leda till att gamla

tolkningar kunde göras obsoleta. I bakgrunden fanns och finns också en delvis ny och mer komplex syn på historisk förändring. Utgångspunkten är att kulturella faktorer inte på något enkelt sätt kan relateras till raka kronologier, enkla distinktioner mellan makt ovanifrån och motstånd underifrån, och föreställningar om att språk och kultur bara är sekundära återspeglings av politiska eller sociala förhållanden. Snarare har denna kulturellt orienterade forskning understrukit att människor på alla nivåer samtidigt är historia och gör historia också i ett terrorsamhälle. Det betyder att sovjetmedborgarna var snärjda i fysiska, institutionella och mentala strukturer som i ett diktatoriskt samhälle starkt reducerade deras handlingsalternativ, men att de också under dessa hårda villkor, till och med innanför Gulags taggtrådsstängsel, kunde skapa sig ett visst handlingsutrymme, och också långt senare kunde bearbeta och göra bruk av sin tragiska historia.

Den postrevisionistiska forskningen kan till sist också beskrivas som kumulativ. Forskare har fått tillgång till och analyserat allt fler av de dokument som sovjetregimen utfärdade för att igångsätta och avgränsa terrorn. Vi vet alltmer om den komplexa struktur som Gulagarkipelagen utgjorde, och om de människor som befolkade den. Vår kunskap om hur terrorn drabbade olika institutioner, sociala och etniska kategorier, professioner och geografiska rum ökar ständigt. Om relevant källmaterial fortsätter att göras tillgängligt, finns all anledning att tro på ytterligare kumulativ forskningsutveckling. Det betyder förvisso

inte att terrorhistorien löper risk att bli "utforskad". Det finns områden där forskningen ännu befinner sig i sin linda. Ett av de mera kontroversiella är komparativt, med inriktning på att jämföra sovjetkommunistiska och nazistiska brott mot mänskligheten.

Att jämföra kommunism och nazism

1941 var ett år av våldsutövning utan historiskt motstycke. Andra världskriget blev definitivt ett världskrig, med det tyska angreppet på Sovjetunionen och det japanska på Pearl Harbor. Samtidigt inledde nazisterna folkmordet på Europas judar, medan i Sovjetunionen kommunistparti och säkerhetspolis förföljde och påbörjade tvångsdeportationer av egna medborgarkategorier som ansågs ha förrätt fosterlandet och kollaborerat med de nazityska ockupanterna.

Detta ödesår frågade sig Lundafilosofen Alf Nyman i inledningen av sin bok *Nazism, caesarism, bolsjevism*: "Äga idéer ett kampvärde? En sprängkraft, som gör, att även en kallt kalkylerande generalstab nödgas räkna med dem alldeles som med sina flygeskadrar, artilleriparker och övriga stridsmedel."¹⁸⁰ Nymans fråga var förstås rent retorisk, och hans svar obetingat jakande:

Allt efter lägets krav tillmätas de värde som samlande emblem, som sköldmärken, som skräckinjagande medel, som folkstyrkande eller samvetsdövande medel. Att man då inte tvivlar på deras kraft i dessa avseenden, synes visst. Man kan klamra sig fast vid dem med den drunknandes våldsamt – och med en tilltro, som till synes jävar marxismens kända påstående, att idéer alltid och allestädes äro *sekundära* och att alla övertygelser och ideal blott äro osjälvständiga skumbilder på kapitalets och det ekonomiska livets yta; äro illusioner eller "ideologier", som det förkländande ordet sedan dess lyder.¹⁸¹

Efter två världskrig och, under denna våldsmättade trettioåriga period, åtminstone tre processer av brott mot mänskligheten – förutom de båda nämnda nazistiska och sovjetkommunistiska brotten även ungturkarnas folkmord på armenierna under första världsk-

kriget – har det varit svårt att inta ett "förkännande" förhållningssätt till ideologier i allmänhet, och till den moderna tidens stora massideologier nationalism och socialism/kommunism i synnerhet. Tvärtom har 1900-talet av många historiker fått ord om sig att ha varit just "ideologiernas århundrade". I historiens mitt har dessa historiker då ställt vad som tveklöst kan betraktas som seklets mest våldsimpregnerade och destruktiva idésystem, nazismen och kommunismen. De kan båda beskrivas som extrema blandformer av nationalistiska och socialistiska/kommunistiska idésystem, om än med olika proportioner mellan de två huvudingredienserna; minns att nazism är en kortform för nationalsocialism, medan den stalinistiska formen av kommunism på goda grunder har betecknats som nationalbolsjevism. Den senare var en idéströmning som efter oktoberrevolutionen gav stöd åt bolsjevikerna, eftersom de ansågs representera det enda parti i Ryssland som skulle kunna tillvarata ryska nationella intressen. Begreppet har emellertid på senare tid också använts om den sovjetiska stalinism som från 1930-talet fick en allt starkare rysk-nationalistisk och xenofobisk prägning.¹⁸² Särskilt har uppmärksamheten fästs vid dessa ideologiers roll som mentala redskap för att mobilisera människomassor för en "stor" sak, och att rättfärdiggöra, överskylla och på detta sätt bana väg för två stora tragedier i den moderna historien. Den ena var Förintelsen, den andra terrorn i en rad kommuniststyrda stater, med början i Ryssland efter bolsjevikernas maktövertagande där i slutet av 1917.

Dessa brott mot mänskligheten har haft en lång verkningshistoria, som ännu långt ifrån tycks vara slut. Vi lever i vår tid kanske mer än någonsin i skuggan av de kommunistiska och nazistiska illdåden. I Öst- och Centraleuropa har erfarenheterna och minnena av den dubbla nazistiska och kommunistiska ockupationen i högsta grad blivit levande och artikulerade efter kommunismens och sovjetstatens fall, och även i andra delar av Europa och västvärlden ger de ännu i det nya årtusendet upphov till stora frågor och animerade debatter mellan höger och vänster på den politisk-ideologiska skalan, trots att de konkreta erfarenheterna här ofta saknas. Den tidigare nämnda totali-

¹⁸⁰ Nyman 1941, s. 5.

¹⁸¹ Nyman 1941, s. 7.

¹⁸² För de olika tolkningarna, se Agursky 1986, respektive Brandenberger 2002.

tarismteorin, som handlar om dels att jämföra kommunism och nazism, dels att specifikt analysera det hierarkiska politiska system med "totala" anspråk som byggts på dessa ideologier, behåller överallt sin kontroversiella karaktär i vetenskapvärlden. Samtidigt har den fått nytt bränsle inte minst i Tyskland, där debatten efter *die Wende* specifikt har aktualiserat frågan om relationen mellan det nazistiska Tyskland och det kommunistiska Östtyskland.¹⁸³ Komplexiteten i bearbetningen av historien kan där stundtals bli stor. Ett exempel på detta är koncentrationslägren Buchenwald och Sachsenhausen, där nazisterna dödade fångar under andra världskriget, där det kommunistiska Östtyskland efter kriget iscensatte sin stora grundningsberättelse om det kommunistledda motståndet mot nazisterna, men där också sovjetiska ockupationsstyrkor efter kriget i så kallade specialläger dödade tyskar.¹⁸⁴ Dessa läger har på detta sätt, kan man påstå, förvandlats till minnesplatser över totalitära regimers brott. Det är överhuvudtaget svårt att tänka sig någon samtidshistoriskt relevant forskning med Europa i fokus som helt kan undvika att röra vid dessa brännbara frågor om nazismens och kommunismens brott.

Svåra frågor och få forskningsarbeten

Alf Nyman hade, trots att han skrev sin bok mitt uppe i de världshistoriska händelserna och saknade vårt nutida "facit", en klarsynthet om det kontroversiella i dessa frågor. Han anbefallde integrerade studier av de två ideologierna nazismen och bolsjevism-kommunismen, som i hans ögon bekämpade varandra, men samtidigt var varandra lika. Det är emellertid ingen lätt uppgift, varnade han, eftersom studieområdet är att likna vid en "idéernas maskerad": de två kärnlärorna, "fanatiskt fasthållna", döljs av såväl "skyddshöljen för de verkliga avsikterna" som "lockbeten för de godtrogna".¹⁸⁵

Nymans varning hade fog för sig. Det är nämligen ett förhållandevis begränsat antal forskare som under efterkrigsperioden tagit upp hans kastade handske och ägnat sig åt att analysera nazism och kommunism i ett samlat grepp, oavsett om det gäller idéhistoriska studier av idésystemen som sådana, eller historiska

och samhällsvetenskapliga analyser av de samhällen och maktstrukturer som burit upp och burits upp av dessa ideologier. Med "förhållandevis" menas här att de vetenskapliga studierna är mycket fåtaliga med tanke på den mycket stora omfattning som forskning om nazismen och Förintelsen har fått, särskilt under de senaste decennierna, och den ökande, om än inte lika omfattande, forskning som i synnerhet efter Sovjetunionens fall bedrivits om kommunismen och de kommunistiska regimernas brott och som redovisats i denna översikt. Den amerikanske historikern Martin Malia har framkastat att det kan vara just denna bristande proportion mellan forskning om de nazistiska och de kommunistiska brotten som ligger bakom bristen på jämförande historiska studier. I själva verket är Malias tolkning mer tillspetsad än så, eftersom han konstaterar att obalansen i forskningsomfattning har givit upphov till eller underblåst en "dubbel standard" i analysen. Den underliggande premisser han identifierar är idén att nazistregimens brott är historiskt unika och exempellösa och därför varken kan eller bör jämföras med kommunistiska regimers brott.¹⁸⁶ Andra forskare har nöjt sig med att konstatera att historieskrivningarna om Tyskland och Ryssland/Sovjetunionen länge haft en tendens att undvika att möta varandra i fråga om perspektiv och problemområden.¹⁸⁷

Malia försummar emellertid inte att nämna att det bakom denna obalans i forskning också har legat obestridliga historiska realiteter. Den nazistiska regimen besegrades i grunden 1945. Dokumentation av dess våldsregemente gjordes tidigt tillgänglig för forskning, och med undantag för små och betydelselösa grupper har nazismen och de illgärningar som förövades i dess namn under efterkrigstiden haft få försvarare och rättfärdiggörare. Nazismen fick under lång tid bära skuld till och med för de stalinistiska brotten, som Katynmassakern 1940, då tusentals polska officerare mördades av den sovjetiska hemliga polisen på Stalins order.

Kontrasten till de kommunistiska regimerna har onekligen varit stor. Sovjetregimen var vid liv till 1991, och släppte som nämnts inga forskare med

¹⁸³ Se t.ex. Roth 1999, Siegel 1998, och Hildebrand 2003.

¹⁸⁴ Jfr Farmer 1995, s. 97–119.

¹⁸⁵ Nyman 1941, s. 11–12.

¹⁸⁶ Malia 2002, s. 63–78. För en kritik och radikalt annorlunda tolkning, se David-Fox 2004, s. 81–105.

¹⁸⁷ Kershaw & Lewin 1997, s. 343.

intresse för sovjetiska brott mot mänskligheten över arkivens trösklar. Den kinesiska kommunismen lever än. Det har funnits en lång rad kommunistiska regimer, som var och en utvecklade sin "kommunism" och sitt register av brott mot mänskliga rättigheter och mot mänskligheten med historiska och strukturella särdrag.¹⁸⁸ För jämförelsens skull är det relevant att fråga sig om det i denna variation ändå går att urskilja vad som har kallats en "kommunismens genetiska kod", rimligen först utvecklad och iakttagbar i den tidiga sovjetiska historien, som kan ställas mot den enda nazistiska historien.¹⁸⁹ Tilläggs bör dock att inte heller nazismen är alldeles enkel att hantera i detta avseende; många, särskilt marxistiskt influerade forskare inplaceras nazismen i en bredare ram av fascistiska idéer och regimer.¹⁹⁰ Även en brist på språkkunskaper och på kulturell affinitet har sannolikt försvårat utforskandet av den kommunistiska brotts-historien. Därtill har det funnits och finns ännu stora och maktägande grupper av politiker, forskare och intellektuella som är beredda att stå upp för kommunismen som ideologi, om än inte lika ofta och helhjärtat för de regimer som utfört de storskaliga illdä-

¹⁸⁸ För en översikt över dessa "kommunismer", se Service 2007. En koncis och långt mera kritisk analys, med starka betoning på dessa regimers brott mot mänskligheten, ger Pipes 2001. För en politisk-filosofiskt sofistikerad analys, med särskilt tonvikt på kommunismens – ansträngda – förhållande till demokrati, se Lefort 2007.

¹⁸⁹ Jfr Courtois 1999, s. 761.

¹⁹⁰ Jag har valt att inte fördjupa analysen av relationen fascism, nazism och totalitarism här, eftersom risken är stor att en sådan analys leder för långt från huvudinriktningen i denna forskningsöversikt, som är kommunistiska regimers brott mot mänskligheten. Det hindrar inte att den ännu bredare frågan om fascism, nazism, kommunism och totalitarism bör fortsätta att debatteras och än mer empiriskt utforskas, men utan de enkla ideologiska utgångspunkter som hittills har varit förhärskande i den samhälleliga och vetenskapliga debatten. Den ena är att fascism, nazism och kommunism, kosmetiska skillnader till trots, i grunden har samma totalitära karaktärsdrag och därmed representerar yttringar av samma antiliberala och antihumana fenomen. Den andra är att nazismen rymmer inom en större fascistisk ideologi och rörelse, med utgångspunkt i Tyskland och Italien och i en kapitalistisk värld. Den sovjetbaserade kommunismen framstår då som väsensskild och till och med som en antifascistisk motbild till fascism/nazism. För ett embryo till en sådan diskussion, men byggt på ett otillräckligt kunskapsunderlag om den sovjetkommunistiska regimen, se Paxton 2004.

den i kommunismens namn. Detta har sannolikt inte bara berott på att idéerna som sådana utövat en lockelse, utan också, som den franske historikern François Furet påpekat, på att kommunismen i detta läger länge förknippats med antifascism, och att antikommunism ansetts innebära en anslutning till idéer som till och med Hitler på sin tid slog mynt av.¹⁹¹ Om det inte har funnits en "dubbel standard", som Malia hävdar, har det dock existerat, och existerar fortfarande, en ideologiskt betingad motvilja mot att ställa nazism och kommunism bredvid eller mot varandra. Reaktionerna på de försök som gjorts, särskilt märkbara i den så kallade tyska historikerstriden från 1980-talets mitt, *Historikerstreit*, har följt två nära förbundna argumentationer: att bakom varje jämförelse har funnits en medveten strävan att dels svärta ned kommunismen, dels förringa de nazistiska brotten.

Ett gott och ett ont uppsåt?

Det är just i dessa kärnfrågor som också en översikt över den forskning som med jämförande ambitioner ägnats kommunismens och nazismens brott måste ta sin början. Både kommunism och nazism kan beskrivas som ideologier som har målet att skapa det perfekta samhället, kommunismens samhälle respektive tusenårsriket, genom att utrota det onda och det gamla som står i vägen för detta samhälles förverkligande. Detta "onda" och "gamla" definieras med enkla och pedagogiska medel, genom dualistiska föreställningar med grund i ras- eller klasstillhörighet, vilka vinner anhängare hos alla dem som fäster sina förhoppningar vid det goda och nya samhället. Språk och kultur tas i anspråk för att förstärka denna tillvars dubbelhet, liksom historien.

Båda ideologierna är byggda kring ett djuphistoriskt meningssammanhang och utstakar med vetenskapligt "objektiva" anspråk och religiös förvisning en huvudväg från en mörk och dunkel dåtid, via en konfliktfylld och kämpande nutid, till en ljus och löftesrik framtid. Vägen är i grunden fastlagd och på förhand given, men det är möjligt för särskilt utvalda politiska ledargestalter – en *Führer* eller en *vožd* – och kollektiv att intervensera i tidsförloppet, i politisk praktik eller genom modifieringar av de ideologiska traktaterna. De tar sig med andra ord den ideologiska rätten

¹⁹¹ Furet 2004, s. 17.

att påskynda historiens gång eller att återföra historien till den rätta vägen. Våld mot dem som anses utgöra hinder på denna väg utesluts inte, utan anses tvärtom som en verkningsfull metod, som dessutom förövas ”i folkets namn”. Terrorn blir representativ, har det sagts.¹⁹² Ändamålet helgar medlen, lyder den princip som genomsyrar både kommunism och nazism och som genomgående har väglett de regimer som åberopat de båda ideologierna i politisk praktik. För en totalitär regim är den totala terrorn, med Hannah Arendts klassiska formulering, ”supposed to provide the forces of nature or history with an incomparable instrument to accelerate their movement”.¹⁹³

För forskare med intresse för de båda regimernas brotthistoria finns dock en grundläggande ideologisk skillnad att ta med i den komparativa tankeoperationen. Nazismen är ett idésystem som intentionellt, i Hitlers och andra idégivares avsiktsförklaringar, innehåller inslag som syftar till att segregera, diskriminera, demonisera och stigmatisera människor på grund av deras tillhörighet till specifika mänskliga kategorier, hierarkiskt definierade i termer av folk och ras. I *Mein Kampf* skiljer Hitler dessa åt genom att åberopa biologiska och kulturella drag som historia, språk, ”blod och jord”. Judar var som ett kollektiv *Untermenschen* för nazisterna från denna ideologis födelse till att den blev statsbärande i 30-talets Tyskland, och därtill motivationsbakgrund till folkmordet på de europeiska judarna under andra världskriget. Det räckte med att vara jude för att en individ skulle anses vara utan existensberättigande i det nazistiska Europa. I den nazistiska planen fanns en avsikt att fysiskt utrota varenda jude. Det var bara de faktiska omständigheterna, framför allt de ökande tyska krigsmotgångarna och det slutliga nederlaget, som lade hinder i vägen för förverkligandet av denna plan.

Mot bakgrund av ett sådant intentionalistiskt resonemang blir en huvudfråga för alla förintelseforskare hur det kunde komma sig att den rasistiska nazistiska ideologin inte bara kunde bemäktiga sig så många människors föreställningsvärldar i Tyskland och anorstädes, utan att den trots dess synbara omänsklighet kunde bibehålla sitt grepp och för alla dessa människor rättfärdiga det nazistiska folkmordet på judar-

na. Framträdande och hett omdebatterade verk som Daniel Goldhagens *Hitler's Willing Executioners* från 1996 har ägnats denna fråga. Det betyder inte att alla forskare accepterar den intentionalistiska förklaringsmodellen att förintelsen enbart förklaras utifrån en ideologisk kontinuitet. Många forskare med mer funktionalistiska utgångspunkter efterlyser därtill den ”tändande gnista” eller ”kumulativa radikalisering” som satte förintelsemaskineriet i konkret rörelse. För det absoluta flertalet framstår dock det faktum att den nazistiska ideologin tämligen rätlinjigt och oproblematiskt kunde förvandlas från idévärld och retorik till brutal realpolitik, med den brittiske historikern Ian Kershaws formulering ”how Nazi hatred of the Jews became translated into the practice of government”¹⁹⁴, som det absolut mest grundläggande problemet att förklara och förstå.

Kommunismen är som ideologi betraktad av ett annat slag än nazismen. Dess appell är inte snävt nationell eller nationalistisk utan universell, det vill säga oberoende av varje kulturell, historisk eller religiös tillhörighet. Den sovjetiska utopin var egalitär och öppen för alla. Den utgår från ett underifrånperspektiv som inte alls har någon motsvarighet i nazismens *Untermensch*-begrepp. Kommunismen tar de svagas parti mot all exploatering och allt förtryck som har sin grund i ekonomisk och social orättvisa. De kommunistiska idealen går tillbaka på franska revolutionens idéer om frihet, jämlikhet och broderskap, ett samband som gärna lyftes fram och bekräftades av de legitimitetssökande kommunistiska bolsjevikerna som tog makten i Ryssland 1917, vilket revolutionshistorikern Furet har påpekat.¹⁹⁵ Men det är alls inte bara rysk-sovjetiska revolutionärer och andra förkämpar för befrielse från *l'ancien régime* som attraherats av kommunismens idéer, utan många intellektuella företrädare för kultur och vetenskap över hela världen, och även långt större grupper av socialister och andra radikaler. Alla har inte delat den kommunistiska övertygelsen, men många har icke desto mindre på något sätt känt sig befreundade med den. Sovjetunionen, med den leninistiska vokabulären beskriven som ”sovjetmakt plus elektrifiering”, var ett modernt och

¹⁹² Overy 2004, s. 180.

¹⁹³ Arendt 1979, s. 466.

¹⁹⁴ Kershaw 1993, s. 81.

¹⁹⁵ Furet 1995, kap. 1. För en jämförelse mellan den franska och den rysk-bolsjevikiska terrorn, se Mayer 2000.

progressivt projekt. Många kom därtill att beundra kommunismen för den kamp dess företrädare förde mot fascism och nazism under 1930-talet och andra världskriget.

Allt detta har fått till följd att den enkla intentionismen – tanken att det är idégivarnas avsikter och idéarvet som bäst förklarar en senare tids illdåd – aldrig har nått samma popularitet i fråga om hur kommunismens ideologi sammanhänger med brott mot mänskligheten. Att det hos de kommunistiska partierna och ledarna fanns en avsikt att fysiskt förinta varje individ i de terrordrabbade grupperna går inte att påvisa, inte ens när det gäller de mest hänsynslösa övergreppen mot de sovjetiska bönderna under åren kring 1930 eller tvångsdeportationerna av tjetjenerna och ytterligare sju hela folk under andra världskrigets år. Att "likvidera kulakerna som klass", som Stalins angav som regimens intention i ett dekret från december 1929, var inte liktydigt med att varje individ som kunde betecknas som en rik och självägande bonde skulle avrättas. I många fall var det förvisso så, eftersom de i alltför hög grad ansågs stå i vägen för Stalins stora omdaning av Sovjetunionen. Dessutom ledde de åtgärder som vidtogs mot sådana "klassfiender" som bourgeoisin eller kulakerna, eller mot människor som bara råkade vara släkt med eller betraktades som vänligt inställda till dessa, ofta till död genom svält, slavarbete eller andra umbäranden. Men de var samtidigt alltför viktiga som ofri arbetskraft i det nätverk av arbetsläger som för planhushållningsändamål byggdes ut i sovjetstatens mest otillgängliga och ogästvänliga regioner för att dödas som kollektiv. Bakom kommunistterrorern fanns politiska, ekonomiska och andra rationella överväganden, och inte bara dödsdomar byggda på kategoritillhörighet. Det fanns till och med, åtminstone under 1920-talet, bakom lägren en didaktisk tanke att människor som uppfattades som systemets fiender skulle rehabiliteras där och omvändas till goda medborgare och kommunister. I den sovjetiska brotthistorien finns inga motsvarigheter till Auschwitz, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor eller Treblinka.

De fundamentala forskningsfrågorna måste uppenbart omformuleras i funktionalistisk riktning, vilket också ofta direkt eller indirekt har gjorts: Hur har företrädare för kommunistiska idéer, när väl de erövat den politiska makten, förvandlats från universalistiska förkämpar för de undertrycktas sak till förövar av brott mot mänskligheten? Hur har den goda revolu-

tionen kunnat förvandlas till en ond revolution? Vilka faktorer och utvecklingar har drivit fram en sådan "orwellisk diskrepans" mellan ursprunglig marxistisk idé och Gulag?¹⁹⁶ Varför har kommunistiska regimer i umgänget med sina medborgare aldrig respekterat mänskliga rättigheter, utan i sitt styre i stället ofta hemfallit åt terror, folkmord och brott mot mänskligheten, det kommunistiska idéarvet till trots? Varför betraktades det som så angeläget att med "social ingenjörskonst" så radikalt och så brådstörtat omgestalta det kommunistiska samhället att det var värt det höga priset av miljontals människors död? Med konstaterandet att "it takes a great ideal to produce a great crime" kopplar Martin Malia dessa frågor till "Kolumbus misstag": partiet satte segel mot en kommunistisk utopi, men gick i stället i land i den sovjetiska dystopin. Icke desto mindre ledde denna oväntade landstigning, påpekar Malia, till att det faktiskt framskapades ett nytt samhälle, med ny politisk struktur och ny ekonomisk uppbyggnad.¹⁹⁷

En av de forskare som sannolikt skulle bifalla en sådan distinktion mellan två mordiska ideologier är den amerikanske historikern Charles Maier. Han har i sin tur åberopat sig på den franske filosofen och samhällsvetaren Raymond Aron, som liksom Maier var noga med att upprätthålla sakliga skillnader utan att därmed vilja ursäkta eller i efterhand tillrättalägga något av de fruktansvärda brott mot mänskligheten som terrorregimer har förövat i dessa ideologiers namn:

Of course, I do not ignore the fact that Stalin probably massacred more people as enemies of the revolution than Hitler did in the name of the purity of the race... Hostility based on the class struggle has taken on no less extreme or monstrous forms than that based on the incompatibility of races. But if we wish to "save the concepts" there is a difference between a philosophy whose logic is monstrous and one which can be given a monstrous interpretation.¹⁹⁸

¹⁹⁶ För den "orwelliska diskrepansen", se Barnett 2006, s. 457-466.

¹⁹⁷ Se Malia 1994, s. 4, 15.

¹⁹⁸ Maier 1997, s. 78.

När denna grundläggande distinktion mellan nazism och kommunism är gjord, skall det dock genast läggas till att långt ifrån alla forskare gör så tydliga distinktioner mellan de nazistiska och kommunistiska ideologierna som antytts ovan. Alla skriver inte under på kommunismens "positiva arv", åtminstone inte om detta arv konkret handlar om Lenin och leninismen. Det finns de som ser massvåldet som djupt inbäddat i det bolsjevik-kommunistiska projektet, och ser Lenins anpassning av den marxistiska idén som en avgörande "ideological turn".¹⁹⁹ Richard Pipes menar att Lenins världsfrånvända idéer var dömda att stöta på patrull när de skulle förverkligas, och att bolsjevikledaren redan från början hade valt bort kompromissen som reaktion, till förmån för det intensifierade våldet.²⁰⁰ Anhängare av totalitarismteorin drar som nämnts gärna Stalintidens avkulakisering och "stora" terror tillbaka till Lenin eller ännu längre tillbaka i den ryska eller marxistiska historien och markerar därmed kontinuiteten i brotthistorien och -systemet. De har generellt haft svårare att acceptera utgångspunkten om ett "positivt" kommunistiskt idéarv än de revisionistiska meningsmotståndarna. Dessa låter, som visats ovan, med fördel bli att blanda in Lenin och leninismen i kommunistterrorns tankeoperation, understryker den progressiva politik som anses ha präglat 1920-talet NEP-samhälle, och ser Stalintidens brott mot mänskligheten som ett kvalitativt nytt och onaturligt inslag i den kommunistiska historien, betingat framför allt av ett tilltagande utrikespolitiskt hot mot Sovjetunionen från ett nationalistiskt Japan i öster och ett nazistiskt Tyskland i väster. Grundtankarna i dessa vetenskapliga paradigmer har påtagliga likheter med förintelseforskningens uppdelning i intentionalister och funktionalister, även om distinktionen mellan totalitarismteori och revisionism vanligen rör bredare tolkningsramar i den sovjetiska historien än den som bara handlar om terror- och brotthistorien.

De ryska bolsjevikerna har dessutom bara av riktiga apologeter, i Sverige senast av Stefan Lindgren i hans ikonografiska bok om Lenin, framställts som företrädare för en oegennyttig universell frälsningslära. I den typen av litteratur, som genom att medvetet och systematiskt bortse från kända fakta avviker från den

metodologi som traditionellt brukar anses definiera historievetenskap, kommer det onda bara utifrån, från utländska krigshetsare eller inhemska förrädare mot den goda saken, eller från sentida historiker som saknar rätt förförståelse.²⁰¹ Däremot har den ideologiska föreställningen att Lenins bruk av terror under den krigskommunistiska perioden 1918–1921 var en nödvändig och legitim åtgärd, men bara i en övergångsperiod av inbördeskrig och maktkonsolidering, haft fler förespråkare. Att Lenin dog 1924 och av hälsoskäl delvis sattes ur spel redan två år tidigare har gjort det svårt att falsifiera denna föreställning. Många är de historiker som använt Lenins så kallade testamente, med dess kritik av Stalin, för att frikänna Lenin från efterträdarens illgärningar, och på det sättet ge belägg för en absolut skiljelinje mellan en "god" leninism/bolsjevism och en "ond" stalinism.

Det finns också historiker som mer generellt har hyst tvivel om enkla och entydiga gränsdragningar mellan goda intentioner och onda konsekvenser, om än mera sällan i relation till det tysk-nazistiska mönstret av onda intentioner – onda konsekvenser. Frågan huruvida brott mot mänskligheten skall anses ha förmildrande omständigheter för att de är förövade med "goda" avsikter besvarar inte alla jakande; det finns forskare som konstaterar att "ett brott mot ett kollektiv inte är mindre skrämmande eller värt att ta avstånd från om det kan ges en rationell, begriplig bakgrund, utan snarare tvärtom"²⁰², och det finns forskare som explicit menar att det är en försvarande omständighet, en extra perversion och ett speciellt hän mot offren att, såsom i det kommunistiska fallet, omge det råa massvåldet med hycklande tal om rättvisa och rättfärdighet. Den franske historikern Alain Besançon är en av dem. Han anklagar det kommunistiska projektet för att ha varit det farligare och mest demoniska, eftersom det genom dess villfarelser har lockat långt fler tanklösa människor att sluta upp bakom det, och för att det godtyckligt och oförutsägbart har slagit mot fiender som hela tiden har nyskapat, för nya ändamål.²⁰³

Andra forskare har i moraliskt avseende valt att jämställa brotten. Historikern Stéphane Courtois har i ett

¹⁹⁹ Todorov 2005, s. 35–36.

²⁰⁰ Pipes 2001, kap. 2.

²⁰¹ Lindgren 1999.

²⁰² Nolte 2004, s. 13. Se också Barnett 2006, s. 458–461.

²⁰³ Besançon 2007, s. 26–30.

berömt eller beryktat förord till *Kommunismens svarta bok* konstaterat att folkmordet på en "klass" inte skiljer sig från folkmordet på en "ras", och att

när ett kulakbarn i Ukraina dör av hunger efter att medvetet ha drivits till svält av den stalinska regimen så är detta 'likvärdigt' med när ett judiskt barn i Warszawagettot dör av hunger efter att ha drivits till svält av den nazistiska regimen.²⁰⁴

Med tanke på ämnets laddning är det polemiskt verkningsfullt att göra sådana jämförelser, men varken moraliskt eller vetenskapligt förefaller det särskilt fruktbart att bedöma regimerna efter graden av "farlighet", eller att väga förhållandet mellan kommunism och nazism med utgångspunkt i vad som i den internationella forskarvärlden kallas "atrocities toll" eller "body count".²⁰⁵ För skall då alla kommunistiska regimers brott, i Sovjetunionen, Kina, Kambodja och andra länder där kommunismen varit eller är statsbärande, ställas mot den nazistiska regimen förintelse av sex miljoner judar? Skall i den nazistiska offernumreringen också ingå de tiotals miljoner som de tysk-nazistiska arméerna och deras stödtrupper dödade under andra världskriget? Inte ens Courtois analytiska kvalificering att jämställandet bygger på att "hungervapnet" systematiskt har använts av både den nazistiska regimen och ett flertal kommunistiska regimer gör det mycket rimligare, eftersom detta "vapen" av allt att döma spelade en mycket begränsad roll i det nazistiska folkmordet i förhållande till andra förintelsesätt, och i förhållande till hur det använts av kommunistiska regimer.

Tre komparativa perspektiv

En jämförelse med vetenskapliga ambitioner måste bygga på annan och stabilare grund, och inte med målet att jämställa och fastställa identiska utvecklingar eller strukturer, utan att jämföra, vilket innebär att likhet så väl som olikhet är intressant. I sin antologi om stalinism och nazism har historikerna, nazism-

forskaren Ian Kershaw och sovjetforskaren Moshe Lewin pekat på tre perspektiv på vad de beskriver som "common ground", en gemensam plattform, som gör en jämförelse väl värd att genomföra: en historisk, en systemorienterad och en efterhandsinriktad.²⁰⁶ Detta förefaller vara en rimligt mångfasetterad utgångspunkt för en jämförelse, som dessutom författaren till denna översikt själv praktiserat och utvecklat i flera verk om folkmord i allmänhet och den sovjetkommunistiska terrorn i synnerhet.²⁰⁷ Ett relevant jämförande perspektiv gäller följaktligen de kommunistiska och nazistiska regimernas historiska förutsättningar. Hur ser skillnaderna och likheterna ut i fråga om ideologiernas framväxt och regimernas rosystem och utvecklingar fram till att brotten förövades?

Ett annat komparativt perspektiv är strukturellt och funktionellt och tar fasta på likheter och olikheter i fråga om maktutövning, härskartekniker och våldsutövning mellan de båda systemen och regimerna. Stundtals konvergerade de, men mestadels framträdde motsättningarna och den öppna konflikten. Det är detta systemperspektiv som är det traditionellt totalitarismteoretiska. I detta perspektiv ligger också ett närmast diskursivt intresse för de språkliga och kulturella uttrycksformer som genomsyrar och gestaltar ett terrorsamhälle, och till sist också ett perspektiv som betonar våldsregimernas relation till modernitetens samhälle. Trots närmast arkaiska inslag och påtagliga obalanser mellan olika modernitetsaspekter kan det knappast förnekas att både Tyskland och Sovjetunionen vid tiden för stalinismens och nazismens massvåld hade genomgått eller höll på att genomgå en hastig moderniseringsprocess, präglad av teknisk-industriell utveckling, militarisering, byråkratisering och social ingenjörskonst.

Det tredje användbara jämförande perspektivet är verkningshistoriskt, vilket innebär att sökarljuset riktas mot hur eftervärlden har förstätt, bearbetat och representerat de kommunistiska och nazistiska regimerna och deras brott mot mänskligheten. Självfallet riktas ett särskilt verkningshistoriskt intresse mot folkmordsregimernas "efterföljarstater", av vilka en, det kommunistiska Östtyskland, kan sägas vara särskilt intressant, eftersom den var färgad av både den

²⁰⁴ Courtois 1999, s. 26.

²⁰⁵ Icke desto mindre har det inom sovjetforskningen förts en debatt med moraliska och ideologiska förtecken om terrorregimernas offerantal. Se Rosefielde 1996, s. 959–987, Wheatcroft 1996, s. 1319–1535, Conquest 1997, s. 1317–1319.

²⁰⁶ Kershaw & Lewin 1997, s. 4–8.

²⁰⁷ Jfr Karlsson 2003, och Gerner & Karlsson 2005.

tyska och den sovjetiska historien. Intresset bör emellertid också riktas mot den bredare process som förvandlat dessa brott mot specifika etniska, sociala, religiösa och andra grupper till just brott "mot mänskligheten", det vill säga till en angelägenhet för nära nog hela världen, till och med det länge "utanförstående" Sverige. Denna skrift hade knappast tillkommit utan den process av europeisering och universalisering av folk mord och terror som ägt rum under det senaste dryga decenniet.

Till det uppblussande intresset för att behandla kommunism och nazism i ett sammanhang hör delvis redan nämnda yttre omständigheter, som sovjetkommunismens och -statens undergång, och med den en högst förbättrad arkivsituation, de postkommunistiska staternas strävanden att bemästra sitt dubbla arv av nazistisk ockupation och kommunistisk samhällsutveckling och präglning, och eurokommunismens försvagning. Dit hör också och framför allt några redan refererade vetenskapliga verk och debatter. Deras verkningar har inte bara skakat om det vetenskapliga samhället, utan också uppfordrat bredare grupper av intellektuella och politiskt aktiva att offentligt ta ställning till ideologierna och regimerna var för sig, och till deras inbördes sammanhang. De har inte alla explicit haft komparation som mål, men verken har ändå, genom sina breda och provocerande tolkningsramar, drivit fram komparativa reflexioner. Detta har i sin tur givit nytt liv åt en debatt om det totalitära samhället som var som mest framträdande på 1950-talet.

Det började med den tyska historikerstriden, som inleddes med att historikern Ernst Nolte, en vetenskaplig auktoritet på den europeiska fascismens historia, i en artikel i en tysk tidning år 1986 utslungade en antal retoriska frågor om det nazistiska folk mordets rötter och förklaringsgrund:

Förövade nationalsocialisterna eller Hitler kanske sina "asiatiska" dåd för att de och deras gelikar såg sig själva som de potentiella offren för just ett "asiatiskt" dåd? Kom inte Gulagarkipelagen före Auschwitz? Var det bolsjevikiska mordandet av en hel samhällsklass inte den logiska och faktiska

föregångaren till det nationalsocialistiska "rasmordandet"?²⁰⁸

Det är knappast fel att påstå att dessa frågor i nu mer än tjugo år har hållit liv i en tysk strävan att hantera och bemästra arvet från det nazistiska förflutna. I denna *Vergangenheitsbewältigung* har en viktig aspekt varit rent "tysk": utgår Hitler, nazismen och Förintelsen från en historisk välförankrad tysk *Sonderweg*, en särväg som kan följas tillbaka i det tyska kejsardömet historia, eller är perioden från det nazistiska maktövertagandet 1933 till naziregimens undergång 1945 att betrakta som en avvikelse eller parentes i den tyska historien? Men efter Nolte har det varit svårt att utestänga Stalin, kommunismen och Gulag från det synkrona alternativet i denna debatt, det vill säga uppfattningen att båda brotthistorierna hör mellankrigstidens icke-demokratiska, totalitära samhällen till.

Ett annat verk, med förstahandsintresset riktat mot Förintelsen, är den judisk-polsk-brittiske sociologen Zygmunt Baumans *The Holocaust and Modernity* (sv. övers. *Auschwitz och det moderna samhället*, 1994) från 1989, som kopplar Förintelsen till själva modernitetens väsen, till en byråkratisk kultur som är tydligt iakttagbar i såväl det kommunistiska som det nazistiska samhällsprojektet. I ännu högre grad har debatten främjats av två historiska verk av franskt ursprung med de kommunistiska våldsdåden och dess förutsättningar i förgrunden, två böcker som skrivits av forna kommunister men som sinsemellan är av mycket olika karaktär: François Furets *Le passé d'une illusion* (eng. övers. *The Passing of an Illusion*, 1999) från 1995 och Stéphane Courtois med fleras antologi *Le Livre noir du Communisme (Kommunismens svarta bok)*, 1999) från 1997.

Furets bok är, som titeln antyder, en mycket kritisk uppgörelse med kommunismens revolutionära bländverk, politiskt såväl som psykologiskt. Han är noga med att påpeka att den "illusion" han tillskriver kommunismen inte har något att göra med konkreta misstag grundade i felkalkylering eller missbedömning, som vi alla gör och som vi enkelt kan korrigera. Den kommunistiska illusionen har i hans ögon en helt annan och djupare grund, eftersom den "för männi-

²⁰⁸ Ernst Nolte, citerad och översatt från Woods 1999, s. 47.

skor som är förlorade i historien erbjuder mening åt deras liv, och därutöver tryggheten av förvisning”.²⁰⁹ På detta sätt aktualiserar han en tanke som på 1990-talet får en mer framträdande plats i diskussionen om det totalitära samhället: att kommunismen och nazismen inte bara var ideologier, utan också religiösa trossystem, om än av sekulär natur. Därutöver drar Furet vittgående slutsatser om den kommunismens och nazismens gemensamma ”matris” som i hans ögon grundlades i första världskrigets bokstavliga och bildliga skyttegravar. Efter kriget överfördes denna matris till politiken, som på båda hållen kom att präglas av ”vana vid våld, de extrema passionernas enkelhet, individens underordning under kollektivet, och slutligen de fruktlösa och förrådade uppoffringarnas bitterhet”.²¹⁰

I *Kommunismens svarta bok* förenas sex ledande historiker i ambitionen att i en samlad framställning analysera kommunismens globala brotthistoria. I praktiken omspannar analysen kommunistiska brott, terrorregimer och förtryckshistorier i fyra världsdelar, Europa, Asien, Afrika och Afrika, med störst utrymme åt Sovjetunionen, Kina och Kambodja. Boken väckte överallt en våldsamt debatt.²¹¹ En amerikansk kritiker har beskrivit boken i sitt historiografiska och historiepolitiska sammanhang som

retreads that had thrived during the Cold War, been marginalized during the heyday of social history, and revived with the collapse of the Soviet Union and the emergence of a neototalitarian approach to Soviet history”.²¹²

Som nämnts är det Stéphane Courtois som i inledningen av boken explicit kopplar dess innehåll till den nazistiska brotthistorien. Denna koppling signaleras dock på ett ännu tidigare stadium, redan i bokens titel. År 1947 utgav de två sovjetförfattarna Ilja Ehrenburg och Vasilij Grossman nämligen en annan

”svartbok”, en detaljerad skildring av nazisternas förbrytelser mot judarna på andra världskrigets östfront, skriven på initiativ av den under kriget organiserade sovjetiska judiska antifascistiska kommittén. Organisationen upplöstes som nämnts efter kriget av Stalin, dess ordförande Solomon Mikhoels mördades av den sovjetiska säkerhetspolisen 1948, och tretton av dess ledande medlemmar ställdes inför rätta och avrättades 1952, anklagade för ”rotlös kosmopolitism”. Också boken förbjöds av Stalin, som av allt att döma inte ville att de judiska offren för Förintelsen skulle konkurrera med ryssar och kommunister om positionen som världskrigets mest lidande och mest heroiska grupper, och möjligen inte heller att boken skulle leda läsarnas tankar till den delvis samtidiga sovjetiska terrorhistorien. Denna nya svartbok skulle nu, exakt ett halvt sekel senare, bryta denna andra ”stora” tystnad. Detta var det sannolika budskapet bakom de franska historikernas val av boktitel.

En historisk plattform

Historien bakom de nazistiska och kommunistiska regimernas brott mot mänskligheten är uppenbart långt mer komplex än vad som går att fånga i enkla distinktioner mellan oegennyttiga och egennyttiga ledare och mellan gott och ont i uppsåt och konsekvenser. Problemet är att väldigt få historiska verk har skrivits med den systematiska historiska komparationen av de två huvudtyperna av våldsregimer för ögonen. Förutom ett mindre antal klassiska och numera ålderstigna makrohistoriska verk, som sociologen Barrington Moores *Social Origins of Democracy and Dictatorship*, som leder diktaturens framväxt tillbaka till starka jordägarintressen och avsaknaden av ett borgerligt, civilt samhälle,²¹³ och några verk som tar sin utgångspunkt i diktatorerna Hitler och Stalin,²¹⁴ finns det veterligen endast ett fåtal vetenskapliga arbeten som belyser aspekter som koncentrationsläger och angiveri ur ett brett jämförande perspektiv.²¹⁵ Historikern Jan Gross analys av hur polska Västukraina och västra Vitryssland under andra världskriget drabbades av både sovjetisk och nazitysk aggression har också komparativa dimensioner, även om den i första hand handlar om den sovjetiska erövringen av

²⁰⁹ Furet 1995, s. 13.

²¹⁰ Furet 1995, s. 197.

²¹¹ Den franska debatten redovisas i Dean 2006, s. 43–85. En framträdande fransk kritik, med tonvikt på att de olika ”kommunismerna” sinsemellan är för olika för att inplaceras i samma tolkningssammanhang, representeras av Dreyfus 2004. För den tyska debatten, se Mecklenburg & Wipperman 1998.

²¹² Suny 2007, s. 9.

²¹³ Moore 1966.

²¹⁴ Bullock 1991, medan Overy 2004 har en bredare ansats.

²¹⁵ Jfr Dahmann & Hirschfeld 1999 och Fitzpatrick & Gelately (eds) 1997.

dessa territorier i enlighet med Molotov-Ribbentropakten och den sovjetiska attacken på Polen i september 1939.²¹⁶ En nypublicerad historisk analys med syfte att systematiskt jämföra de nazistiska och de kommunistiska brottens förutsättningar och förhistoria, om man med kommunistiska brott menar dem som förövades i det bolsjevikiska Ryssland och det kommunistiska Sovjetunionen fram till Stalins död, är den amerikanske historikern Robert Gellatelys *Lenin, Stalin and Hitler: The Age of Social Catastrophe*. Däremot existerar det ett antal moderna antologier där dessa historier redovisas parallellt, men mer eller mindre överlämnar till läsaren att dra slutsatser om huruvida likheterna eller skillnaderna är mest framträdande, vilket också är fallet i flera översiktsverk om folkmordens historia.

Det finns en rad historiska "sanningar" som dessa och andra verk har upprepat om de nazistiska och sovjetkommunistiska samhällenas utveckling mot terrorsystem och -stater, några som framhäver likheter och parallellitet, andra skillnader och brist på parallellitet. Båda samhällena föregicks av auktoritära kejsardömen som existerade fram till första världskrigets slut. I båda hade monarkerna gjort parlamentariska eftergifter, i det tyska fallet mycket mer långtgående än i det ryska. Kejsardömena var i båda fallen också imperiestater, i vilka tyskar och ryssar var de statsbärande nationerna. Deras imperiala ambitioner spelade en betydande roll för första världskrigets utbrott. Båda statsbildningarna hade starka byråkratiska och militaristiska traditioner, vilka huvudsakligen bars upp av en konservativ, adlig jordägarklass.

Båda samhällena hade gått igenom en process av hastig modernisering, om man i detta begrepp innefattar ekonomisk-industriell och militär uppbyggnad. Den politiska och sociala utvecklingen mot ett modernt civilt samhälle hade däremot släpat efter, vilket innebär att man i båda fallen kan tala om en haltande eller obalanserad moderniseringsprocess, som särskilt i det ryska fallet även innefattade en regional komponent; det var i allt väsentligt Rysslands västra delar som moderniserats, och det var en process som började senare och var långt svagare än motsvarande ekonomiska modernisering i Tyskland. Den väl organise-

rade tyska arbetarrörelsen hade ingen motsvarighet i Ryssland.

För både det romanovska Ryssland och det wilhelmska Tyskland betydde nederlaget i första världskriget i många avseenden en katastrof. Slutresultatet blev att både Nikolaj II och Wilhelm II tvingades lämna sina troner, med samhällsupplösning, ekonomiskt sammanbrott och osäkerhet som följd. I båda länderna följde revolution och inbördeskrig, vilka dock långt ifrån – åtminstone i det korta perspektivet – fick lika omstörtande konsekvenser i Tyskland som i Ryssland. Båda länderna hamnade som en följd av krig och revolution utanför det internationella samfundet, Tyskland förödmjukad av nederlaget, Ryssland-Sovjetunionen präglad av en världsrevolutionär ambition som väckte fruktan hos krigets segrarmakter.

I det absoluta flertalet skildringar av den nazistiska och den sovjetkommunistiska diktaturens förhistoria tillskrivs just det första världskriget en alldeles avgörande roll som den "plattform" som de gemensamt vilade på. Förutom de miljoner människor i både Ryssland Tyskland som miste livet som en direkt eller indirekt följd av kriget, var de sociala konsekvenserna oöverskådliga: människors liv och tänkande militariserades och brutaliserades, den liberala individualismen fick stå tillbaka för kollektivism och byråkrati, hävdvunna sociala skillnader jämnades ut, enorma ekonomiska värden förintades, liksom hela det internationella systemet såsom världen vant sig vid det under det föregående århundradet. En hel generation av människor "förlorades".

Men den andra sidan av samma mynt är att detta krig också skapade politiska och andra möjligheter för individer och kollektiv som i förkrigssamhället inte kunnat göra sig gällande. Det stora kriget slog sönder det traditionella politiska livet och de institutioner som normalt burit upp detta i Europa, och gav i vanliga fall marginaliserade individer och grupper tillträde till den politiska scenen. Denna tanke har i fråga om de nazistiska och sovjetkommunistiska diktatorerna fångats väl av Robert Gellately:

Before 1914 they were marginal figures and would not have had the slightest hope of entering political life. Only in their dreams could they have imagined themselves as powerful rulers and leaders of mass movements. But once the "war

²¹⁶ Gross 2002.

monster” was released in 1914, the social and political crisis that swept across Europe opened up wholly new opportunities for the radicals and the utopians.²¹⁷

Både de nazistiska och sovjetkommunistiska diktaturerna hade således sin grogrund i krigsnederlaget. Därefter kan dock inte utvecklingarna sägas ha varit parallella eller ens likartade. Den tyska revolutionära perioden, präglad av både en kommunistisk och en nationalistisk rörelse, var kortvarig, och inbördeskriget utgjordes mer av en polariserad stämning än av faktiska konflikter. I jämförelse framstår oktoberrevolutionen i dess bredare bemärkelse som en våldsamt och radikal samhällsomvälvning som därtill följdes av ett ryskt inbördeskrig med miljoner dödsoffer och stor brutalitet på båda sidor. Under den efterföljande NEP-perioden dämpades visserligen våldsspiralen, men Sovjetunionen var, till skillnad från Tyskland, under hela mellankrigsperioden en enpartidiktatur i vilket kommunistpartiet med våld och förtryck konsoliderade sin maktposition.

Det tyska samhälle i vilket nazisterna erövrade makten 1933 var en avancerad industriell ekonomi med bibehållen kapitalistisk struktur och privat egendom, en rättsstat och en demokrati vars medborgare i politiska val röstade fram nazistpartiet och Hitler till makten. I jämförelse framstår det rysk-sovjetiska samhälle som Stalin förde makten över vid samma tid som ekonomiskt efterblivet, även om det stats- och planstyrda ekonomiska system som han lät sjösätta under åren kring 1930 innefattade stora satsningar på jordbruk och tung industri och 1935 ledde till att livsmedelsransoneringen kunde upphävas. Rättsstaten hade länge fått stå tillbaka för en maktstat i vilken staten och partiet definierade lag och rätt utifrån de kommunistiska ledarnas intressen. Ett embryo till politisk demokrati i Ryssland hade Lenin satt stopp för redan i januari 1918, när bolsjevikerna kände sin maktposition hotad. Möjligheten för sovjetmedborgarna att få rösta på något annat parti än kommunistpartiet fanns inte under sovjetperioden.

I denna jämförelse antyds delvis även en annan grundläggande skillnad, som den franske historikern Henry Rousso pekat på: medan Hitler grundade ett nazistiskt system, som både kom till makten med honom 1933 och dog med honom 1945, ärvde Stalin ett kommunistiskt system, som tillika överlevde honom med nästan 40 år.²¹⁸ Med detta vill Rousso med all sannolikhet inte framställa Nazityskland som en historisk parentes utan kopplingar till det förflutna i fråga om till exempel antisemitism. I stället vill han understryka att Hitler själv, som rikskansler i januari 1933 och formell statschef efter Hindenburgs död i augusti 1934, och i viss mån hans parti och byråkratiska statsapparat fick skapa de politiska, organisatoriska och institutionella ramar som Förintelsen ägde rum inom, medan marken för terror i dessa avseenden var beredd i Sovjetunionen. Det var nämligen redan under den ”röda terrorns” tid, under åren efter det bolsjevikiska maktövertagandet, som Lenin lät organisera koncentrations- och tvångsarbetsläger, säkerhetspolis, revolutionstribunaler och ett juridiskt system för statlig terroraktivitet. Det var också Lenin som beslutade att upplösa den konstituerande församling som i januari 1918 skulle kunna ha lett till att ett demokratiskt styre etablerats i Ryssland, och som senare såg till att med terroroperationer bekämpa all föreställd och verklig opposition mot de nya makt-havarna. Med detta lade han grunden för en sovjetisk politisk kultur i vilken massvåld var en både rekommenderad och ofta använd lösning på ett politiskt eller socioekonomiskt problem. Denna kontinuitet kvarstår trots det faktum att de yttre politiska och samhällsleliga villkoren för den ”röda” terrorn under Lenins tid och den ”stora” terrorn under Stalins tid var mycket olika.²¹⁹

Även terrorns karaktär påverkades uppenbart av dessa särutvecklingar. Det var Hitler och nazisterna som utifrån sina ideologiska grundsatser definierade offren för sin terrorverksamhet, vilket gav den, som det har uttryckts, ”a certain horrific predictability”.²²⁰ Den sovjetkommunistiska terrorn saknade förvisso inte alltid detaljplanering, vilket omvittnas av de specifika kvotssystem som fanns för tvångsdeportationer av

²¹⁷ Gellately 2007, s. 3. Jfr också Rubinstein 2004, s. 126. Krigstraumats hela problematik har fångats väl av Kramer 2007, särskilt kap. 8.

²¹⁸ Rousso 2004.

²¹⁹ Se Karlsson 2003, s. 203–205.

²²⁰ Kershaw & Lewin, ”Afterthoughts” 1997, s. 355. Jfr även diskussionen i Maier 1997, s. 71–84.

arbetskraft till lägersystemen i öster, eller av de välorganiserade förflyttningarna av miljoner människor ur så kallade straffade folkgrupper under andra världskriget. Men sovjetterrorn saknade den långsiktiga medvetenhet, planmässighet och förutsägbarhet i inriktningen på vissa kategorier av människor, på judarna i synnerhet, som präglade förintelseprocessen. Den sovjetkommunistiska regimens brott mot mänskligheten kännetecknades av en föränderlighet, en godtycklighet och en fundamental osäkerhet som gjorde att inte ens terrorns exekutörer, kommunistpartiet och det sovjetiska inrikeskommissariatet NKVD med dess säkerhetspolis, i Stalins "stora terror" under åren 1936–1938 kunde vara säkra på att undgå dess verkningar.²²¹ "Inre" fiender blev i det sovjetiska sammanhanget farligare än "yttre", och "imaginära" fiender minst lika demoniska som "faktiska". Sådana distinktioner blir meningslösa i det systematiska och konsekvent organiserade nazistiska brottsammanhanget.

I detta sammanhang kan också inplaceras den hävdvunna distinktionen mellan det nazistiska folkmordet, byggt på stigmatisering enligt en fast och oföränderlig rastillhörighet, och den sovjetkommunistiska terrorn, byggd på en uppdelning av befolkningen i klasser, varav vissa ansågs vara överflödiga i ett samhälle på väg mot kommunismen. Detta klassbegrepp kan beskrivas som mer flytande och föränderligt, vilken omvittnas av att kulakbegreppet under terrorperioderna användes på ett mycket elastiskt sätt. Det bör dock utfärdas varning mot alltför enkla kategoriseringar av de kommunistiska och de nazistiska offren. Båda regimerna mördade grupper som betraktades som politiskt fientliga. Stalin var från slutet av 1930-talet allt tydligare inriktad på att identifiera "folkfiender" med etniska kännetecken, på att, med folkmordsforskaren Eric Weitz ord,

define groups as the bearers of an inheritable, and sometimes immutable, essence that might not be marked by skin color or even biology but had a cultural form so deep-seated that it was transmitted – automatically, inevitably – through the generations.²²²

Ytterligare ett historiskt förhållande som präglade den begränsade forskningsdebatten är den interdependens som ligger i den ömsesidiga fiendskapen mellan nazism och sovjetkommunism: under det att den nazistiska ideologin och rörelsen närdes av antikommunismen, närdes kommunismen på motsvarande sätt av antinazistiska och antifascistiska stämningar. Uppenbart är att båda systemen och regimerna var högst medvetna om varandra och på olika sätt gav bränsle åt och reagerade på varandra. Hitler lyckades till och med att föra samman båda sina fiendebilder i en bild genom att i demoniserande ordalag tala om den "judiska bolsjevismen". Detta har fått forskare att dra slutsatsen att Hitler såg kriget mot kommunismen som en utvidgning av hans krig mot judarna. Det senare var primärt, eftersom den tyska nationalism som Hitlers idéer var rotade i mer än något annat präglades av en rasistisk antisemitism. Sovjetkommunismen var för Hitler bara en i en rad av judiska planer att förrinta den tyska nationen.²²³

Vilken ideologi och politik som ursprungligen närde vilken är som nämnts en knäckfråga i vetenskapssamhället alltsedan Noltes utspel om nazismen som en defensiv kausal reaktion på kommunismen. Diskussionen förs dock än i allt väsentligt på den polemiska nivån, i termer av urskuldande och frikännande. Utan att besvara frågan har François Furet betonat att också den borgerliga liberalismen måste integreras i denna interdependens, som en förhatlig europeisk ideologi som både kommunismens och nazismens representanter tog avstånd från på likartad grund. Idén om demokrati gick inte att förena med tanken på att en speciell maktposition måste tillkomma ett parti som representerar antingen en samhällsklass utvald av historien, eller en nationell gemenskap överlägsen alla andra.²²⁴

Man kan i detta sammanhang ibland spåra en tendens att låta "facit" bestämma de historiska analysernas inriktning mot konvergens eller divergens mellan Hitlers och Stalins regimer. Forskare som lägger vikt vid Molotov-Ribbentroppakten, den överenskommelse mellan det nazistiska Tyskland och det stalinistiska Sovjetunionen som ingicks den 23 augusti 1939, betonar gärna likheterna och närheten mellan regi-

²²¹ Se Goldman 2007, s. 8.

²²² Weitz 2003, s. 97.

²²³ Gellately 2007, s. 13–14, 98–101, 107–110.

²²⁴ Furet 1995, s. 201–208.

merna, till exempel i den aggressiva politik som ledde till att de båda diktaturerna i enlighet med ett hemligt tilläggsprotokoll delade de mellanliggande öst- och centraleuropeiska staterna mellan sig. En historieskri- vare kopplar ihop Tyskland och det kommunistiska Ryssland genom Stalins ansträngningar att vidmakthålla en antagonism mellan de tyska kommunisterna och socialdemokratin, vilket anses ha underlättat för Hitler att ta makten, med Rapalloavtalet 1922 och ett militärt samarbete mellan länderna som inte avslutades förrän 1933, och genom att Stalin mer allmänt "may have felt more comfortable working with Hitler, a fellow dictator, than with the Western democracies".²²⁵ Vissa forskare framställer de stalinistiska och nazistiska politikerna som ambivalenta eller dualistiskt inställda till motståndarna: konfrontation och hat gick hand i hand med fascination och en önskan om utökade kontakter. En av dem är Robert Conquest, som slår fast att Hitlers antikommunism visserligen var ett problem för den pragmatiska Stalin, men att detta inte hindrade sovjetledaren från att via personliga emissarier och Komintern närma sig nazisterna. Han sammanfattar sin tolkning:

När pakten slöts i augusti 1939 yppades resultaten av åratals hård organisations- och propagandaverksamhet inom Komintern. Världen runt accepterade kommunistpartierna med oväsentliga och temporära undantag omsvängningen och började förklara dess nödvändighet – ibland i sena upplagor av tidningar som samma dag manat till kamp till sista blodsdroppen mot nazismen.²²⁶

De långt fler forskare som i stället lyfter fram det nazityska angreppet på Sovjetunionen den 22 juni 1941 och det följande oförsonliga kriget på sovjetiskt territorium som historiens "resultat", tenderar snarare att understryka olikheterna och de grundläggande konfliktmönstren. För de senare framstår den sovjetisk-tyska pakten som en funktionell lösning i en prekär situation, då Hitler inte ville låta sin armé slåss på två fronter, och Stalin behövde resit för att hinna stärka den sovjetiska militära förmågan inför den oundvikliga uppgörelsen med den nazistiske ärkefienden.

²²⁵ Kort 1996, s. 203.

²²⁶ Conquest 1971, s. 206. Se också Lukacs 2007, s. 13ff, 51ff.

den. Stalins åtgärd i maj 1939 att byta juden Maksim Litvinov mot ryssen Vjatjeslav Molotov som sovjetisk statsminister, och samtidigt låta rensa utrikeskommisariatet på judar, dikterades med detta perspektiv inte av likheter med eller inflytande från nazismen i ideologi eller politik, utan av rent pragmatiska hänsyn i samband med att förhandlingar med Tyskland började bli aktuella. Dessutom framläggs ett ännu tyngre facitargument, till exempel av den amerikanske sovjethistorikern Ronald Grigor Suny:

The Soviet Union was many things at once, and as compatible as Stalinism was in its worst moments with fascist terror, it also embodied both for most of its adherents and for most of its history the single most potent opponent to Nazi expansionism and its racist program. The USSR abused its anti-fascist credentials, without doubt, but ultimately it was the Soviet army and people who stopped the Nazi scourge in the name of a quite different view of the world.²²⁷

En totalitär plattform

Startpunkten för ett resonemang om totalitära stater är onekligen också historisk: varför dök det under åren efter första världskriget upp två extrema typer av diktaturstat, fascismen/nazismen och kommunismen, båda typerna med sådana "totala" maktanspråk att det civila samhället tenderade att uppslukas av staten? Samtidigt har många forskare understrukit att frågeställningen egentligen inte är historisk, eller åtminstone inte djuphistorisk, eftersom precis dessa anspråk på den totala och allomfattande makten inte går att jämföra med gångna tiders despotiska och tyranniska styren, utan entydigt tillhör det "korta" tjugonde århundrade som inleddes med första världskriget och den ryska revolutionen. Till det icke-historiska kommer också att dessa regimer stödde sig på tekniska och kommunikativa infrastrukturer som var nya, eller för första gången togs i anspråk av makten för att penetrera det civila samhället.

Redan på 1920-talet talade Mussolini om att det historiskt nya läget i hans egen fascistiska rörelse "vildsinta totalitära vilja". På detta sätt ville han beskriva en stat som politiskt mobiliserar och utövar total kontroll över alla dess delar, in till den minsta individ.

²²⁷ Suny 2007, s. 9.

Begreppet "totalitär" vann därefter successivt burskap hos antinazistiska intellektuella och emigranter för att analysera och ta avstånd från den nazistiska regimen från slutet av 1930-talet, inte sällan i jämförelse med den samtida sovjetkommunistiska regimen. Tio år senare var situationen den omvända: totalitarismbegreppet användes av antikommunistiska intellektuella och emigranter för att analysera och ta avstånd från den sovjetkommunistiska regimen, ofta i jämförelse med den nazityska regim som inte längre existerade. Man kan följaktligen säga att totalitarismteorin i stor utsträckning utgick från intellektuella exilgrupper vars ursprungsländer drabbats av totalitärt överväld. Med Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism* från 1951 fick begreppet spridning i den vetenskapliga diskursen, och samtidigt en större analytisk tydlighet.²²⁸

På 1950-talet utvecklades totalitarismen i huvudsak till ett strukturellt, ahistoriskt begrepp med huvudsyfte att identifiera variabler och faktorer som ansågs vara förhanden i de sovjetkommunistiska och nazistiska samhällssystemen i allmänhet, och i deras maktstrukturer i synnerhet. Bakom fanns det föreställningar om påtagliga likheter i fråga om hur de fungerade, hur regimerna skaffade sig folkligt stöd, hur ett förtryckssystem etablerades och den juridiska apparaten anpassades därefter, och hur kulturliv, utbildningssystem och massmedier togs i bruk för instrumentella maktsyften. Totalitarismens andemening har kritiskt och inte utan fog beskrivits som "domination through fear by psychopathic tyrants".²²⁹

Bland de faktorer som totalitarismteoretikerna mer specifikt intresserade sig för kan nämnas en revolutionär och massmobiliserande ideologi med mål att genomgripande omstrukturera samhället, ett allsmäktigt parti och en stark byråkrati för att genomföra det mål som utpekades i ideologin, samt ett effektivt terror- och propagandamaskineri som redskap för samhällsomedaning.²³⁰ Detta systemtänkande inne-

bar förvisso inte att den historiska dimensionen helt försvann; totalitarismteoretikerna underströk att de totalitära regimerna inte bara ville erövra makten och därefter bevara den oförändrad, som forna tiders absoluta härskare, utan såg sitt mål som att driva fram och hålla igång en revolution med det omstörtande och framåtriktade syftet att "pulverize all existing social units in order to replace the old pluralism with a homogeneous unanimity patterned on the blueprints of the totalitarian ideology".²³¹ Med undantag framför allt från Arendts bok kom dock denna totalitarismforskning i praktiken att få en starkt synkroniskt ahistorisk karaktär, och dessutom en tämligen ensidig uppmärksamhet på det totalitära samhälle som ännu var vid liv, Sovjetunionen.

Från 1960-talet, under inflytande av Chrusjtjovs avstalinisering och förhoppningar om konvergens, växte kritiken mot detta totalitarismteoretiska paradigm. Särskilt en ny generation av radikala historiker började på både vetenskapliga och ideologiska grunder tämligen enstämmigt att avvisa den komparativa ambitionen som sådan, och även konkreta inslag i teorin, som att medborgarna i dessa samhällen framställdes som ansiktslösa kuggar i det totalitära maskineriet utan möjlighet att göra motstånd mot makten och avvika från dess diktat. Den raka vägen till terrorn blev med detta antitotalitaristiska betraktelsesätt betydligt mer slingrande och krokig.²³² Perspektivskiftet speglade en vetenskaplig förskjutning från politisk till social historia och en ideologisk förskjutning åt vänster.²³³

Kritiken mot det totalitära systemet som en statisk monolit är både rimlig och rättvisande, men inte lika självklart det aprioriska avisandet av jämförbarheten mellan kommunism och nazism. Barnet skall inte kastas ut med badvattnet, som den brittiske sociologen Michael Mann framhållit.²³⁴ Själv har han särskilt uppmärksammat den totalitära byråkratins roll i vad

²²⁸ Denna summariska historieskrivning stödjer sig på Furet 1995, kap. 6.

²²⁹ Overy 2004, s. XXVII.

²³⁰ Det klassiska verket i totalitarismteorin är Friedrich & Brzezinski 1956. Bland äldre historieverk skrivna med totalitarismteoretisk inspiration kan nämnas Fainsod 1958 och Ulam 1965.

²³¹ Brzezinski 1962, s. 42.

²³² Se t.ex. Schleunes 1972. I fråga om sovjetterror växte det under 1970-talet fram en helt ny skola, revisionismen, med huvuduppgift att påvisa att, som det nyligen uttryckts, "vacillation, switchbacks, and backtracking marked the Party's winding 'road to terror'". Se Goldman 2007, s. 6.

²³³ För en sentida men "klassisk" vänsterkritik mot totalitarismbegreppet, se Losurdo 2004, s. 25–55.

²³⁴ Mann 1997, s. 137.

han kallat "den kontinuerliga revolutionen", som enligt honom är själva drivkraften i det totalitära samhällets utveckling. Samtidigt har han tagit fasta på kritiken mot föreställningen om den totalitära maktens monolitiska och hierarkiska karaktär. Även i en totalitär stat fanns det utrymme för dynamik och tillvaratagande av partikulära intressen, med ett hela tiden eskalerande våld som redskap, men däremot inte för kompromisser och institutionalisering. För Mann är det just denna aspekt, det eskalerande revolutionära våldet, som är förbindelseleden mellan den nazistiska och den stalinistiska totalitära regimen.

Drivande i denna permanenta process var i båda fallen en "semi-institutionaliserad" modern byråkrati, vars utrymme bestämdes av ledarnas söndra-och-härskapolitik och mer eller mindre oklara diktat, ett slags revolutionär värdegemenskap kring begrepp som "disciplin" eller "kamratskap". Därtill kommer enligt Mann att byråkratin besatt en teknisk, administrativ och kommunikativ kontroll som möjliggjorde att ideologin kunde förmedlas, makten utövas och konflikter utageras också på lokal och regional nivå. Detta skedde ofta på ett våldsamt sätt och till gagn för specifika byråkratiska ämbetsinnehavare såsom regionala partichefer eller ledare inom säkerhetspolisen.²³⁵

Detta resonemang ligger i flera avseenden nära Zygmunt Baumans idéer om den moderna byråkratiska kulturens betydelse för folkmord och terror, och mer generellt om den funktionella arbetsdelningen i ett folkmordssamhälle. Det finns emellertid också skillnader mellan de båda sociologernas sätt att resonera. Ett är att Bauman inte använder totalitarismbegreppet utan konsekvent väljer att tala om moderniteten i dess relation till folkmord, och att Mann lika konsekvent använder "ideologi" i stället för "kultur" när han talar om hur värden och föreställningar mobiliseras i ett terrorsamhälle.²³⁶ Viktigare är dock att Mann till skillnad från Bauman tillskriver terrorregimernas byråkratier både egen initiativkraft och eget ansvar, och inte bara en mekanisk lydnadsreflex som tillhör den moderna tiden.

Det hindrar inte att Baumans modernitetsperspektiv har satt djupa spår i terror- och folkmordsforskning-

en, inom eller utanför ett totalitarismteoretiskt perspektiv. Inte minst viktigt har varit hans intresse för att peka på hur språkliga och kulturella diskurser och praktiker har kommit att prägla människors föreställningsvärldar och "disponera" dem för de brutaliteter som sker i moderna samhällen. Han har exempelvis, med utgångspunkt i en metafor om trädgårdsmästarstaten, en modern stat där "trädgårdsskötsel och läkekunst var arketyper för den konstruktiva inställningen, medan normalitet, hälsa och hygien var arketyper för människans åligganden och strategier i skötseln av hennes egna angelägenheter", visat hur språkliga konstruktioner kopplade till motsatspar som ren – smutsig och frisk – sjuk spelat en viktig roll för att begriplig- och rättfärdiggöra folkmord och terror. I trädgårdsmästarstaten är det enligt Bauman så att "nyttiga element, som skall få leva och frodas, avskiljs och isoleras från skadliga och osunda element som måste utrotas"²³⁷

Genom sin analytiska nivå och inriktning har han sannolikt haft stor betydelse för att återföra intresset till ett jämförande perspektiv. Med den tidigare forskningens fokus på politiska händelser och aktörer samt sociala processer var det lättare att visa på den historiska utvecklingens variation, mångfald och unicitet, och därmed på problemen med en komparativ ansats. Med ett skifte av perspektiv till kulturella och lingvistiska strukturer, till det totalitära språket och dess diskursiva element av uttryck för hat och fiendskap mot den "borgerliga" världen, framträder sannolikt paralleller och likheter tydligare, vilket kan förutsättas ha bidragit till att främja ett perspektiv av jämförbarhet. Därtill avvärjas i någon mån frågan om individens rörelsefrihet i det totalitära systemet, eller, snarare, kopplas till mindre definitiva och mer multikausala mentala och kulturella kategorier som bestämmer människors föreställningsvärldar och handlingsberedskap.

Manns och Baumans hantering av totalitarismteorin kan sägas ligga i linje med den mer omfattande förändring av forskningen om totalitarismen som har ägt rum under senare tid. En ny inriktning, med François Furets bok som en viktig inspiration, har varit att

²³⁵ Mann 1997, s. 135–157.

²³⁶ Jfr också Mann 2005, s. 30.

²³⁷ Bauman 1994, s. 109. Intresset för totalitarismens språkliga uttrycksformer har sannolikt också inspirerats av Klemperer 2006.

betona ideologierna som sådana, med deras absoluta tolkningsramar, med en dualistisk betoning av att gott står mot ont och vän mot fiende, och med ett utopiskt innehåll, som underlättar en bred identifikation med idéerna och deras bärare. Tanken på att ideologierna fungerat som "frälsningslära" med stor utopisk lockelse för breda folkgrupper har, återigen med inspiration från Furets ögonöppnande bok, men också från en historiker som George Mosse,²³⁸ lett till att de totalitära ideologierna relaterats till vad som kallats "politisk religion", "sekulär religion" eller "sakralisering av politiken". Den italienske historikern Emilio Gentile, en av de ledande forskarna inom detta område, har definierat denna politiska religion som

a type of religion that sacralises an ideology, a movement or a political regime through the deification of a secular entity transformed into myth, considering it the primary and indisputable source of the meaning and the ultimate aim of human existence on earth.²³⁹

I förbindelse med detta relativt nyväckta intresse för politisk religion har ett stort antal forskare under det senaste decenniet alltmer flyttat tonvikten i analysen av totalitarismen från dess yttre maktpolitiska, ekonomiska och juridiska aspekter till dess inre kulturella och estetiska manifestationer, inte bara till ideologierna i sig, utan också till riter, festivaler och symboler. Syftet har av allt att döma varit att förklara den fascination som de totalitära rörelserna erbjudit sina anhängare, och därtill att bättre åskådliggöra den historiska dynamik som ju bokstavligen ligger i begreppet "den totalitära rörelsen". En kulturell inriktning underlättar förståelsen av hur totalitära ledare kunde överdriva och vinna support för hotbilder och konspirationsteorier av olika slag. Genom att betona denna dittills mindre uppmärksammade sida av totalitarismen har forskare kunnat visa hur språkliga, bildliga och symboliska uttryck för den totalitära rörelsens ledare har fungerat legitimerande, för dess förvaltare handlingsdrivande och för bredare grupper i det totalitära samhället orienterande och mobiliserande.²⁴⁰

Tillfogas skall i detta sammanhang också en annan

aspekt, snarare en konsekvens av detta nya, kulturhistoriska totalitarismkoncept: att den kronologiska och geografiska analysramen kraftigt har utvidgats. Det är mot denna bakgrund kanske följdriktigt att den brittiske historikern Michael Burleighs färskaste bok på temat totalitarism och politisk religion heter *Sacred Causes: Religion and Politics from the European Dictators to Al Qaeda*.²⁴¹

I linje med denna kulturella inriktning, och med Baumans modernitetsperspektiv, ligger också under senare år uppmärksammade frågor om de båda regimernas bruk av "vetenskapliga" institutioner och rön. Vad som har kallats "kulten av vetenskapen", en stark tilltro med organiska och utopiska övertoner till en enhetsvetenskap som skulle kunna lösa problem kring samhällsplanering, medicin, eugenik, teknik och social ingenjörskonst, var visserligen inte specifik för de totalitära staterna, men spelade en central ideologistödande roll i både det stalinistiska Sovjetunionen och det nazistiska Tyskland.²⁴² En tredje historisk inriktning, redan uppmärksammad i denna text, rör frågor om hur perception, imitation och läroprocesser ömsesidigt har påverkat de totalitära regimernas framväxt.²⁴³

En verkningshistorisk plattform

Verkningshistorier kan vara av två slag. Den ena typen tar sin analytiska utgångspunkt i de händelser som de är resultat eller verkan av. Den andra typen, däremot, utgår från det efterlevande samhället och dess frågor till det förflutna, frågor kopplade till kulturföreteelser som minnen, monument och myter. Även om de två verkningshistorierna rent analytiskt svårligen kan hållas isär från varandra, är det följande i första hand ett försök att kortfattat diskutera hur den nazistiska och kommunistiska terrorhistorien har tolkats och representerats i förhållande till varandra i efterkrigstidens samhälle. Det handlar i viss utsträckning om att knyta an till och sammanfatta nutidsrelevanta iakttagelser från de inledande sidorna i denna text.

²³⁸ Jfr Mosse 1975.

²³⁹ Gentile 2004, s. 328.

²⁴⁰ Se t.ex. Burleigh 2001, Hildebrand (red.) 2003, Maier (red.) 2004 och Griffin 2005.

²⁴¹ Burleigh 2007.

²⁴² Se Todorov 2005, s. 25–28.

²⁴³ De tre nämnda "nytotalitaristiska" inriktningarna lanseras i Schönpflug 2007, s. 267–268.

Det har länge varit fullt tänkbart att offentligt konstatera att Josef Stalin visserligen bedrev en terrorverksamhet som berövade många av Sovjetunionens medborgare livet, men att han samtidigt skapade ett embryo till en sovjetisk välfärdsstat och besegrade Hitlers Nazityskland. Däremot har det inte varit tänkbart att i ett sammanhang ens antyda att Hitler inte bara var en folkmördare, utan också byggde motorvägar och såg till att det tyska folket fick arbete. Förhållandet säger något om villkoren för förmedlingen av nazismens och kommunismens historia. Det räcker med att slå upp nära nog vilken historielärobok som helst för att konstatera att de kommunistiska och de nazistiska ledargestalterna och deras brottsregister har presenterats och värderats på högst olika sätt av eftervärlden.

De inledande formuleringarna ovan borde förvisso inte vara lämpliga i någotdera fallet, även om det finns goda historiska belägg för att båda diktatorerna faktiskt nådde en betydande popularitet på 1930-talet genom att främja den ekonomiska och sociala utvecklingen för breda medborgargrupper, och mer generellt att storskalig terroraktivitet gick hand i hand med en stark socialpolitisk dynamik i terrorsamhällen som det tysknazistiska och det sovjetkommunistiska. Det finns nämligen en överhängande risk att det intima sammanställandet av en "ond" och en "god" politik får historien att framstå som ett nollsummespel, i vilket det som är negativt, det vill säga en regims exempellösa våldsutövning, kan balanseras mot eller till och med uppvägas av sådant i denna regims praktik och resultat som i samtiden var eller i efterhandsperspektivet framstår som positivt.

Men är det då inte också omoraliskt att ställa det kommunistiska och det nazistiska mot varandra, som ideologier, som rörelser och som regimer som förövat brott mot mänskligheten? Låter det sig göras utan att det mekaniskt uppstår misstankar om att Hitlers och nazistregimens missgärningar skall överskylas och föringas? Att misstanken skulle kunna vara den motsatta är knappast aktuellt. En viktig skillnad är att en sådan jämförelse inte är lika slutet och hårt villkorad som den förra, utan försedd med långt fler svarsalternativ och tolkningar. Tankeoperationen att ställa kommunism mot nazism är inget nollsummespel, utan har alla förutsättningar att sluta med konstaterandet att det är två onda ting som jämförts. För många reflekterande människor är jämförelsen icke desto mindre utmanande, eftersom den riskerar att

"läsas fast" vid den grundläggande skillnaden mellan det intentionellt goda och det intentionellt onda som i denna texts början slagits fast, och vid en rädsla att resultatet blir ett enkelspårigt jämförelse. Men samtidigt är jämförelsen pockande och viktig, dels för att den faktiskt görs, tillika i ökad utsträckning i vår tid, dels för att den svarar mot ett vetenskapligt behov och intresse av att förstå och förklara samtidshistoriens mest betydelsefulla företeelser, både var för sig och i ett sammanhang. En jämförelse främjar båda perspektiven, och hjälper oss att ställa nya frågor, anlägga nya perspektiv och tydliggöra utsagda förutsättningar för det vetenskapliga arbetet. Det finns en "inneboende komparativ" utmaning att jämföra den typ av massbrutaliteter som Stalin och Hitler lät utföra på ett europeiskt slagfält drabbat av revolution, inbördeskrig, världskrig och stora sociala omvälvningar.²⁴⁴

Det finns därutöver en bevekelsegrund som är större än den vetenskapliga. Både den sovjetkommunistiska och den nazistiska regimens illdåd var brott mot mänskligheten. De riktade sig visserligen fysiskt mot mer eller mindre specifika offerkategorier, men de riktar sig i efterhandsperspektiv till oss alla, eftersom de mer än andra händelser i den historia som rör vår egen tid har skakat vår tilltro till ett slags civilisatorisk värdegrund. Det är ingen tillfällighet att vi fortfarande, efter alla dess år, ägnar så stor uppmärksamhet åt dessa brott. Frågor om dem är förvisso i hög grad vetenskapliga, politiska och ideologiska, som framställningen ovan förhoppningsvis har demonstrerat. Men dessa frågor har framför allt en viktig funktion för vår existens, identitet och moral: Varför förövades de? Hur kunde människor göra vad de gjorde mot andra människor? Vem bar skulden? Var de separata fenomen, eller stod de i förbindelse med varandra? Hur står de i förbindelse med oss? Hur kan vi hindra att liknande händelser inträffar i framtiden?

Nazisternas förintelse av drygt två tredjedelar av Europas judar har under de senaste decennierna mer än någon annan historisk process eller händelse utvecklats till ett paradigm, det vill säga en vida använd

²⁴⁴ För det "inneboende komparativa" se Bartov, Grossmann & Nolan 2002, s. XXIV. För ett exempel på att en sådan komparation faktiskt görs, med resonansbottnar som når långt utanför vetenskapssamhället, se Dietsch 2006.

tankefigur och en symbol för den absoluta ondska som står i motsättning till vad vi uppfattar som våra humanistiska och demokratiska grundvärden. När nya folkmord förövas eller gamla uttolkas, utgör Förintelsen dess analytiska och begreppsliga tolkningsram. När Robert Conquest ville rama in området för den ukrainska terrorhungersnöden, kallade han det för "one vast Belsen". Sannolikt var det inte för att vetenskapligt precisera områdets karaktär, utan snarare för att utnyttja ett ord med långt starkare konnotationer än dem som tillhör den sovjetkommunistiska terrorhistorien, och på det viset ge området karaktär av vad som numera brukar kallas *lieu de mémoire*, minnesplats.²⁴⁵ På samma sätt ville Richard Pipes göra Nikolaj Jezjov till en ännu mörkare historisk gestalt genom att kalla honom "Stalins Himmler".²⁴⁶ Detta paradigmatiske förhållningssätt är inte alldeles oproblematiskt, eftersom ett begrepp som "bystander", skapat för att benämna alla de individer, grupper och stater som av olika anledningar passivt stod utanför Förintelsen och dess offer- och förövar kategorier, har tveksam tillämpning på det sovjetkommunistiska fallet, där förövare kunde bli offer och bredvidstående involverade.²⁴⁷

Förintelsens paradigmatiske ställning märks också utanför vetenskapssamhället. När politiska eller andra aktörer vill dra offentlighetens uppmärksamhet till vad de betraktar som ett missförhållande, en orättvisa eller en diskriminerande behandling, och vara säkra på att lyckas, relaterar de det med fördel till Hitler, nazismen och Förintelsen. När Hollywood i en tid av intresse för historisk film vill försäkra sig om kassaframgångar, väljer man att bygga intrigen kring Förintelsen och Auschwitz, inte kring sovjetterror och Gulag.

Det skall dock genast tillfogas att detta är ett förhållande som i viss mån är avhängigt av geografiskt perspektiv och historiska erfarenheter. I Europas östra delar, där människor bär på smärtsamma erfarenheter och minnen av både nazism och sovjetkommunism, en dubbel börda, har prioriteringen inte sällan varit den motsatta. Under kommunistperioden fann många av systemets inre opponenter och dissidenter totalita-

rismbegreppet användbart för sina regimkritiska syften.²⁴⁸ Efter systemets fall har det varit ett vapen i uppgörelsen med kommunismen, vilket har gjort att man anslutit till den traditionella totalitarismteorins kantring mot den sovjetkommunistiska regimen och terrorn. Det nazistiska totalitära förtrycket har alls inte diskuterats lika mycket. Den angivna förklaringen är ofta att den kommunistiska terrorn mot dem pågick under ojämförligt längre tid, men i bakgrunden finns stundtals också en förintelsehistoria i vilken nazisterna inte var ensam förövare. Det skall dock preciseras att olika östeuropeiska realhistorier har givit totalitarismbegreppet olika relevans och grad av tillämpbarhet.²⁴⁹

Men även i väst har begreppet, efter decennier i träda, återfått sin aktualitet. Uppenbart är att frågor om förutsättningarna för den östeuropeiska transitionen har bidragit till att återföra intresset till totalitarism, och dess övergång i icke-totalitära förhållanden. Det kalla krigets slut har erbjudit förbättrade villkor, särskilt för historiker och andra forskare, att på närmare håll än via Aleksandr Solzjenitsyns och Varlam Sjalamovs romaner och Robert Conquests på officiella och berättande källor byggda historieverk studera det sovjetiska terrorsamhället under Lenin och Stalin, och därmed att på mer jämställd fot kunna ställa det mot det nazistiska terrorsamhället. Lika uppenbart är att det stora och breda intresse som ägnats Förintelsen under de senaste decennierna också på ett osökt sätt har väckt frågor om likheter, skillnader och beroenden i relation till den sovjetkommunistiska regimen delvis samtidigt terror mot den egna befolkningen.

Särskilt i den tyska debatten har man också betonat att frågor om hur traumatiska företeelser från det förflutna återkallas i det individuella och kollektiva minnet står i samband med generationstillhörighet. Det historiska minnet förändras över tid, från det kommunikativa, ofta självupplevda och föränderliga minnet, till det kulturella minnet, som är ett beständigt och institutionaliserat minne som normalt tillhör sådana generationer som inte själva upplevt traumat, men som ändå upplever behov av att minnas, få kun-

²⁴⁵ Conquest 1988, s. 3.

²⁴⁶ Pipes 2001, s. 66.

²⁴⁷ Karlsson 2007.

²⁴⁸ Se Gleason 1998, kap. 9.

²⁴⁹ Se t.ex Frison-Roche 2004, s. 218–241.

skap och förhålla sig.²⁵⁰ Den är framför allt barnbarnsgenerationen till dem som upplevde de nazistiska och stalinistiska terrorregimerna som ligger bakom det förnyade intresset för dem. I detta intresse ingår bland annat att, medan tid är, samla ögonvittnesberättelser från dem som var med och upplevde de nazistiska och kommunistiska regimernas förbrytelser. Sådana minnessammanställningar ger vid handen att det totalitära samhället må vara monolitiskt och homogent, men minnena av det är det inte.²⁵¹

En del av det kulturella minnet är historievetenskapen. Som framgått av denna forskningsöversikt kan det nya vetenskapliga intresset för nazismens och kommunismens samlade historia i hög grad relateras till ett antal centrala historievetenskapliga debatter och verk, som fått genomslag långt utanför vetenskapen. De har fått komparativa implikationer, trots att flera av dem endast ägnas kommunist- eller nazistregimen. Lika viktiga i sammanhanget är sannolikt de stora vetenskapsteoretiska förändringar som ägt rum under de senaste decennierna, och som brukar sammanfattas som en rad "vändningar", kopplade till språk, kultur och minne. Dessa förändringar i det vetenskapliga tänkandet har fört det goda med sig att nya frågor har ställts och nya perspektiv har öppnats, vilket sannolikt har varit både värdefullt och fruktbart i fråga om ett ganska läst och förutsägbart forskningsområde som det som rör jämförelsen mellan Hitlers och Stalins terrorregementen. Det förhållande att forskarblicken lyfts från politiska aktörer, händelser och processer, som enkelt kan avgränsas som unika, till kulturella processer och strukturer som ofta kommuniceras med varandra och därför lättare kan relateras till varandra, har underlättat och uppenbart drivit på intresset för komparation på senare tid, inom och utanför ett totalitarismteoretiskt ramverk.

Naturligtvis har dessa öppningar och nytänkanden skett på bekostnad av annat. Om historien reduceras till språkliga och kulturella konstruktioner, utan förankring i realhistoriska förhållanden, är det lätt och behändigt att helt skriva ut våldet och terrorn, inte ur den nazistiska historien, eftersom Förintelsen svårigen kan gås förbi utan misstankar om förnekande och

banalisering, men däremot ur den sovjetkommunistiska historien. För några år sedan utgav den uppburne amerikanske sovjethistorikern David Hoffmann en bok om stalinismens kulturella värden under perioden 1917–1941. På drygt 200 sidor lyckades han undvika att ens en enda gång upplysa om att dessa värden skapades och framlevdes i ett terrorsamhälle, och att brott mot dem kunde leda till konsekvenser som inte hör rättsstaten till.²⁵²

²⁵⁰ Olika minnesperspektiv behandlas teoretiskt i Rösen 2004, s. 37–41.

²⁵¹ Jfr Passerini 2005, Welzer, Moller & Tschuggnall 2002.

²⁵² Hoffmann 2003.

FOLKREPUBLICEN KINA

MICHAEL SCHOENHALS

Att göra en inventering av forskningen om det som i regeringens uppdrag till Forum för levande historia kallas för den kinesiska "kommunismens brott mot mänskligheten" är ingen lätt sak. I fallet Sovjet, som Klas-Göran Karlsson så riktigt påpekar, finns det bland forskare en "hävdvunnen benämning" på regimens brott, nämligen "terror"—och detta nästan oavsett vilka övergripande tolkningsramar enskilda forskare bekänner sig till. På samma sätt, noterar han, "är folkmordsbegreppet etablerat och accepterat för att benämna de röda khmerernas brott". I fallet Folkrepubliken Kina finns ej på motsvarande sätt några i forskarsamhället hävdvunna eller allmänt etablerade termer på vilka den som inventerar forskningen kan åka snålskjuts. Bibliografierna och sökmotorerna talar alla sitt tydliga språk: de som forskade om den faktiskt existerande maoismen när den var samtid gjorde i mycket begränsad utsträckning bruk av ord som terror och folkmord, och bland dagens utländska och kinesiska historiker tillhör dessa termer ej heller de med en implicit stark förklaringskraft bevingade och därför regelbundet återkommande. Måhända är det Konfucius som spökar: Mästaren talade nämligen redan för 2 500 år sedan om vikten av att i politiska sammanhang finna det *rätta* ordet och om de katastrofala följder som blir följden av ett slarvigt bruk av en diffus begreppsapparat.

Det faller med andra ord i fallet Kina till en början på den inventerande parten själv att *ad hoc* besluta var gränserna skall dras mellan det som förtjänar resp. ej förtjänar (eller endast med tvekan förtjänar) att tas upp under rubriken "brott mot mänskligheten". Det finns ingen i forskarsamhället konsekvent som terror eller folkmord definierad serie händelser eller fenomen som genom en enkel terminologisk substitution kan bli till det som skall inventeras. Samtidigt finns det händelser som få, om ens några, skulle tveka att ta upp i sammanhanget. Det kinesiska kommunistpartiet har exempelvis sedan början på 1980-talet hävdade att de mörkaste delarna av den så kallade kulturrevolutionen (1966–1976) utgjorde ett "brott" (*zuixing*) om än inte mot en mänsklighet så dock mot stora delar av dennas kinesiska representanter. Avsevärda resurser satsades 1985 i Kina på en brett upplagd nationell kampanj vars statliga bejakare såg som sin

uppgift att med hjälp av enkla verktyg (exempelvis småskrifter med titlar som *Förneka "Kulturrevolutionen" från Grunden och Rensa ut "Vänsterns" Inflytande* och *Om att i Grunden Förneka den "Stora Kulturrevolutionen"*) hjälpa gemene man till en politiskt "korrekt" förståelse av det förgångna, en förståelse avsedd att höja acceptansen för de marknadsekonomiska reformer som Deng Xiaoping et consortes var i färd med att driva igenom.

När det gäller det passande i att även inkludera andra händelser och fenomen i "brottshistorien" efter 1949 går meningarna dock ofta isär. Av skäl som sträcker sig från de krasst utrymmesmässiga via de vagt politiska till de strikt inomvetenskapliga, så har denna inventering begränsats till fyra större exempel på det som Klas-Göran Karlsson kallar "enskilda grupper, institutioners och statsmaktens fysiska våld mot specifika offergrupper inom det egna landet". Urvalet får alltså ej tolkas som något annat än just ett urval: ytterligare fall hade kunnat kommenteras i en mera omfattande inventering. Det första exemplet som tas upp är det så kallade "kväsandet av kontrarevolutionen" under Folkrepublikens första år, en brutal kampanj som ovanligt väl illustrerar diktaturers didaktiska bruk av "terror... i avskräckande och fostrande syfte för att framtinga en önskad samhällsförändring". Det andra exemplet är 1950-talets hetsjakt på "dolda fiender" som bland annat utmynnade i 1957 års anti-högerkampanj. Officiellt har det kinesiska kommunistpartiet hela tiden insisterat att just den senare var, som det heter, "nödvändig"; samtidigt har man sedan 1980 lika officiellt erkänt att den gick "för långt" och att hela 98 procent (!) av de ca. 550 000 i första hand intellektuella som blev dess offer inte alls förtjänade "höger"-stämpeln. Det tredje exemplet är den ohyggliga svältkatastrofen åren 1959 till 1961 som enligt en nästan samstämmig opinion i och utanför Kina var en direkt följd av det hybris som kännetecknade Mao Zedongs så kallade Stora Spräng (1958) vilket bland annat haft som ekonomiskt mål att "hinna ikapp och passera Storbritannien på femton år!" Det fjärde och sista är alltså som redan nämnts kulturrevolutionen.

Mot bakgrund av att mycket av det som tas upp i inventeringen lär vara okänt för många svenska läsare

så inleds varje avsnitt med en mycket kort kontextualisering. Inventeringen som sådan tar sedan i första hand upp huvudlinjerna i forskningen, utanför och i Kina. Den i forskarkretsar citerade offerstatistiken (och frågor om dennas pålitlighet) ges relativt stort utrymme av det enkla skälet att den i många svenskers ögon är av speciellt intresse.

Regimkonsolidering (1949–1953): "Kväsandet av kontrarevolutionen"

Folkrepubliken Kina utropades av ordföranden i Kinesiska Kommunistpartiet (KKP) Mao Zedong den 1 oktober 1949 och erkändes omgående av Sovjetunionen och dess allierade. I december 1949 följde Kinas grannländer Indien och Burma. Den 14 januari 1950 sände det socialdemokratiska Sveriges utrikesminister Östen Undén ett telegram till Folkrepublikens utrikesminister Zhou Enlai och informerade denne om att "the Government of Sweden in view of the fact that the Central People's Government of the People's Republic of China now effectively controls the greater part of the territory of China have decided to recognize de jure the Central People's Government as the Government of China".²⁵³ Den 12 juni 1950 överlämnade Sveriges ambassadör Hammarström sina kreditivbrev till den kinesiske statschefen Mao Zedong.

På den inrikespolitiska arenan dominerades 1950-talets första år i Folkrepubliken av regimkonsolidering, det vill säga inte bara (åter-)skapandet av en fungerande nationell politisk, social och ekonomisk infrastruktur efter decennier av inbördeskrig och krig, utan även socialisation och ännu, i jämförelse med vad som skulle komma senare, trevande försök att i pro-socialistisk riktning omforma attityderna hos det som nu kallades "Nya Kinas" medborgare. Just regimkonsolidering är ett tema som blivit till den röda tråden i många historiska standardverk, exempelvis den massiva *Cambridge History of China* i vilket skildringen av tiden från 1949 till 1957 går under namnet "The Establishment and the Consolidation of the New Regime". Mindre värdeneutrala namn på åren omedelbart efter 1949 som också figurerar flitigt i litteraturen är "revolution" (som i Derek Boddes 1950 utgivna *Peking Diary: A Year of Revolution*), "kommu-

nistiskt maktövertagande" (som i Doak Barnetts klassiska *China on the Eve of Communist Takeover*, utgiven 1963) och "befrielse" (som i det, av den nya regimen som spioner under fyra år fängslade, amerikanska studentparet Allyn och Adele Ricketts bok *Prisoners of Liberation*). Det slags vokabulär som ofta återkommer i titlar om Sovjetunionens tidiga år lyser med sin frånvaro i Kina-sammanhang: söker man exempelvis på "red+terror+China" i det massiva referensverket *Bibliography of Asian Studies* får man "no matches" som svar.

Ingen Kinahistoriker har, så vitt jag har kunnat utröna, valt att strukturera en inträngande studie av Folkrepublikens första år kring begreppet "brott mot mänskligheten" eller någon nära synonym. Det närmaste en specifik studie på temat man kan komma skulle möjligen vara Robert Jay Liftons (1961) verk om "hjärntvätt", *Thought Reform and the Psychology of Totalism: A Study of "Brainwashing" in China*. Lifton (mest känd som författare till *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (1986)) var på 1960-talet en av initiativtagarna till den så kallade *Wellfleet Psychohistory Group* som sökte utröna de psykologiska motiven bakom krig, terrorism och folkmord i modern historia.

Faktum är att kännetecknande för mycket av den akademiska forskningen, speciellt på senare tid i takt med att Kinas arkiv öppnats, har blivit ett implicit *tillbakavisande* (framtiden får utvisa om detta är permanent eller bara tillfälligt) av "stora" förklaringsmodeller med namn som totalitarism etc. Har detta återspeglats i en forskningsdebatt kring paradigm, frågar man sig, jämförbar med den som Klas-Göran Karlsson refererar till när det gäller "vetenskapliga perspektiv på den sovjetkommunistiska regimen brotthistoria"? Svaret är nej och rent generellt är det slående hur jämförelsevis lite utrymme Kinahistoriker ägnar åt att debattera och relatera de egna uttolkningarnas koppling till "teoretiska och ideologiska grundperspektiv". Ett "kumulativt perspektiv" är förmodligen det som än idag bäst åskådliggör den inomvetenskapliga processen i forskarsamhället både inom och utanför Kina (Klas-Göran Karlsson talar om "ett drag av pusselläggande" som kännetecknande för en forskning som i hög grad sysslar med att "fylla kunskapsluckor"). Efter det att en tidigare generation ägnat stor möda åt att beskriva den maoistiska skogen från hög höjd, har dagens yngre historiker såväl i som utanför Kina alltmer börjat koncentrera sig på att på

²⁵³ Citerat från Bexell 2000, s. 13–14.

närmare håll och i detalj studera enskilda träd i hopp om att på detta sätt komma till djupare insikt om den kinesiska kommunismens natur. Detta är en trend som tydligt återspeglas i den 2007 publicerade antologin *Dilemmas of Victory: The Early Years of the People's Republic of China* med dess på basis av arkivstudier författade bidrag av i första hand unga amerikanska historiker.

Perioden från 1949 till 1953 beskrivs sålunda i inledningen till *Dilemmas* som en "övergångsperiod" för vilken den akademiska forskarvärldens intresse länge var begränsat då dess "direkta relevans för de omvälvningar som kom att följa var oklar".²⁵⁴ Dess för generalisten utmanande komplexitet och "trasslighet" framhävs starkt och det poängteras att "det är obetänksamt att generalisera om det tidiga femtiotalets Kina... Vår nya bedömning av perioden finner en förvånansvärd grad av variationer och undantag."²⁵⁵ Ett generellt mönster visar sig långt svårare att finna än vad som tidigare framhållits av forskare som hade en snävare empirisk bas att resonera utifrån.

Den aspekt av KKP:s regimkonsolidering som i första hand förtjänar att tas upp här är de händelser med början i oktober 1950 som historieböckerna brukar kalla "kväsandet av kontrarevolutionen". I städerna är det dessa som, ur ett jämförande historiskt perspektiv, närmast låter sig jämföras med den sovjetiska "röda terrorn" under åren 1918–1921. Utan omsvep beskrev Mao den 27 februari 1957 "kväsandet" på följande sätt:

Efter befrielsen grävde vi fram en hop kontrarevolutionärer. En del dömdes till döden, emedan de hade begått svåra brott. Detta var absolut nödvändigt; folkets breda massor krävde det; det gjordes för att befria massorna från långa år av förtryck från kontrarevolutionärens och alla slags lokala tyranners sida; med andra ord, det gjordes för att frigöra produktivkrafterna. Om vi inte hade gjort det, skulle massorna inte förmått räta på nacken.

Det hör till ovanligheterna bland dem skriver om perioden att påstå att det *enbart* är kommunismen

²⁵⁴ Brown & Pickowicz 2007, s. 1.

²⁵⁵ Brown & Pickowicz 2007, s. 7.

som är den förklarande faktorn bakom det våld och den repression som Mao här på för honom typiskt bildspråk beskriver. Inte ens författaren till *China's Bloody Century*, statsvetaren R. J. Rummel, går riktigt så långt, även om man gärna förleds till att tro detta av länken till hans websajt på University of Hawaii som heter just "Murder by Communism". Vanligare är att en jämförande ansats söker och finner till eftertanke provocerande likheter med andra politiska system. (I det monumentala trebandsverket *The Origins of the Cultural Revolution* ägnar Roderick MacFarquhar, statsvetare vid Harvarduniversitetet, ett kort avsnitt med namnet "Comparative Dictatorial Roles and Styles" åt att identifiera likheter mellan Mao och Hitler/Stalin.²⁵⁶) Om man går utanför akademikernas krets till dem som talar utifrån en egen erfarenhet som beslutsfattare så finner man på de mest oväntade platser stöd för idén att våld och kaos i någon mening kännetecknar *alla* "befrielser" i betydelsen övergång från ett slags politisk regim till en annan. Som den amerikanske försvarsministern Donald Rumsfeld (med anledning av NATOs engagemang i Afghanistan) uttryckte saken den 9 augusti 2002: "Herre gud, demokrati är stökig. Frihet är stökig. Befrielse är stökig."²⁵⁷ Håller man fast vid det snävt kinesiska perspektivet, men ser ytterligare några år tillbaka i tiden före 1949, så finns det också skäl att misstänka att andra drivkrafter än de som kan kallas kommunistiska låg till grund för ett blodigt "kväsande". När Chiang Kai-sheks trupper i Republiken Kinas namn efter Japans kapitulation 1945 befriade den sedan 1895 av Japan ockuperade ön Taiwan och ånyo började konsolidera ett kinesiskt styre, blev resultatet också snart minst sagt "stökigt". Efter en incident den 28 februari 1947 som förevändning, dödades närmare 28 000 personer (0,44 procent av den totala befolkningen, 6,343 miljoner, på Taiwan vid denna tid) av den nya statsmakten.²⁵⁸

²⁵⁶ MacFarquhar 1997, s. 331–333.

²⁵⁷ Jonathan Miller, "Rumsfeld's Untidy World", *The Nation*, 25 april 2003.
<http://www.thenation.com/doc.mhtml?i=20030512&s=millier>

²⁵⁸ För ytterligare information om dessa händelser, se länkarna på sidan "The February 28 Holocaust",
<http://www.uta.edu/accounting/faculty/tsay/feb28hd.htm>
Här ges antalet dödsoffer som "mer än 30 000", men his-

En fråga man måste ställa sig utifrån det som skrivits utanför Kina om "kväsandet av kontrarevolutionen" har att göra med den rent begreppsmässiga precisionen. Vad åsyftas i tid och rum av olika författare när offerstatistik presenteras? Exakt vad är det exempelvis den nyss nämnde Rummel talar om när han påstår att 8 427 000 kineser under loppet av något han kallar en totalitärisering ("totalitarianization") mellan 1949 och 1953 blev offer för ett "folkmord"?²⁵⁹ Hur låter sig statistik hämtad ur oberoende källor jämföras med KKP:s egen statistik, eller med den som tagits fram på beställning av en amerikansk senatskommitté i syfte att visa "hur mycket kommunismen kostat Kina i människoliv"?²⁶⁰ I den akademiska litteraturen beskrevs "kväsandet" länge som ett "kortvarigt, våldsamt initiativ" och i den andra reviderade och utvidgade utgåvan av ett amerikanskt standardreferensverk från 1989 sägs denna "mycket hårda kampanj" exempelvis ha börjat "gå mot sitt slut" i maj 1951.²⁶¹ Idag vet vi att "kväsandet" visserligen var som mest intensivt under våren 1951, men att det i vissa delar av Kina fortsatte ända till slutet av 1953.²⁶² Hur påverkar kunskap av det här slaget vår syn på *till synes* motstridiga uppgifter i källa (A) om att ospecificerade "politiska likvideringskampanjer" i en ej närmare definierad början av Folkrepubliken historia skulle ha kostat 15 till 30 miljoner människor livet; att enligt källa (B) antalet människor som omkom genom "avrättningar eller mob-våld eller tog livet av sig" under ett "kväsande av kontrarevolution" som påstås ha varat från 1950 till 1951 var totalt 3 miljoner; samtidigt som enligt källa (C) 1 miljon människor dog i "utrensningar i städerna" under åren 1950–1957?²⁶³

Precis som Klas-Göran Karlsson noterar i jämförelsen mellan kommunism och nazism är ett fokus som *uteslutande* uppehåller sig vid "vad som i den internationella forskarvärlden kallas för 'atrocities toll' eller

toriker brukar vanligen citera den mera konservativa uppskattningen 28 000.

²⁵⁹ Se <http://www.hawaii.edu/powerkills/CHINA.TAB8.1.GIF>

²⁶⁰ Jfr Walker 1971.

²⁶¹ Lieberthal 1995, s. 92; Lieberthal & Dickson 1989, s. 9.

²⁶² Jfr kronologin i *Gongan shi zhishi wenda* 1994, s. 71–73.

²⁶³ Jfr siffrorna ur *Kommunismens Svarta Bok*, Chang & Jon Halliday 2006 och Walker 1971 återgivna på sidan. <http://users.erols.com/mwhite28/warstat1.htm#Mao>

"body count" varken moraliskt eller vetenskapligt "särskilt fruktbart". Vida viktigare i sammanhanget än frågan om vilken eller vems siffra som är "störst" är frågan om hur siffran låter sig förankras i den "empiriska myllan". Vilka är då de källor som forskare (historiker) med begränsad tilltro till förklaringskraften hos suggestiv makrostatistik av det just citerade slaget först och främst ägnar sig åt att idag studera och resonera utifrån? Sedan tio, femton år tillbaka skiljer sig källorna inte dramatiskt till formen från dem som historiker sysselsatta med andra länders historia är förtrogna med. Till de kinesiska *arkiven* (statliga och andra) är det man idag beger sig med sin laptop och scanner i jakten på, i första hand, det offentligas avhemligade dokumentation. Överlevande med hägkomster, dagböcker, brev och memoarer är det man med den digitala microrecordern och kameran i bagaget söker upp i jakten på den enskildes minnen. Ett bloggarnas, sajternas, konferensernas och emailadressernas nätverk knyter sedan ihop historiker och grupper av historiker i och utanför Kina till en distinkt "research community". Information, rön, "findings" och teorier byts och kritiseras friskt.

Pågående utländsk forskning kring "kväsandets" förlopp bland de så kallade gräsrotterna där stat, kommunistparti, samhälle och individ stötte samman efter 1949 har redan resulterat i verk som den ovan nämnda antologin *Dilemmas*. Den återspeglas också i småskrifter som första halvan av den av mig redigerade tematiska antologin primärkällor *Public Security in the People's Republic of China: A Selection of Mood Assessment Reports (1951–1962)* och i kortare specialiserade artiklar som juridikprofessorn Susan Trevaskes "Public Sentencing Rallies in China: The Symbolizing of Punishment and Justice in a Socialist State" och statsvetaren Julia Strauss "Paternalist Terror: The Campaign to Suppress Counterrevolutionaries and Regime Consolidation in the People's Republic of China 1950–1953".²⁶⁴ Berkeley-historikern Frederic Wakeman Jr. (författare till den definitiva studien av Chiang Kai-sheks säkerhetstjänst *Spymaster: Dai Li and the Chinese Secret Service*) fullbordade kort före sin bortgång 2006 en studie av den kommunistiska säkerhetstjänstens arbete under det tidiga femtiotalet och 1940-talet vilken utges postumt och med all

²⁶⁴ Schoenhals 2007, Trevaskes 2003 och Strauss 2002.

sannolikhet kommer att kasta nytt ljus på några av "kväsandets" mörkaste aspekter.

De bästa samtidshistorikerna i Kina är ofta knutna till statliga forskningsinstitut eller universitet. De publicerar sig både i Kina och utomlands, inklusive Hong Kong, men nästan *uteslutande* på kinesiska. Många har aktivt anammat "webben" som ett alternativt forum för publikation av forskningsresultat och därför händer det allt oftare att β -versioner av artiklar (ibland innehållande uppgifter som en tidskrifts- eller bokförläggare i Folkrepubliken i en tryckt version valt att stryka/utelämnas) läggs upp och kan läsas på nätet. En av de kinesiska forskare som länge ägnat sig specifikt åt "kväsandet av kontrarevolutionen" och som åtnjuter stor respekt bland kollegor är Yang Kuisong i Shanghai, författare till "Inledande Regimkonsolideringsförsök in det Nya Kinas Städer: En Historisk Undersökning med Utgångspunkt i Kampanjen att Kväsa Kontrarevolutionen i Shanghai" och *En Studie av Kampanjen att "Kväsa Kontrarevolutionen" i det Nya Kina*.²⁶⁵ Hans forskning kännetecknas rent generellt av att han (a) belägger sina resonemang med en ovanligt rik tidigare sekretessbelagd dokumentation som härör från statliga arkiv i Shanghai och (b) för övertygande källkritiska resonemang kring den offentliga statistikens trovärdighet.

Den av den kinesiska staten och KKP direkt sanktionerade *officiella* skildringen av "kväsandet" skrevs redan på 1980-talet av bland annat Ministeriet för Offentlig Säkerhets Ledningsgrupp för Insamlande av Dokumentation för Forskning om den Offentliga Säkerhetens Historia. "Ledningsgruppen" stod tillsammans med Kinesiska Polisstudieförbundet bakom verket *Frågor och Svar om den Offentliga Säkerhetens Historia*, en handbok på knappt 200 sidor som enligt försättsbladet var avsedd "för intern distribution inom polis- och rättsväsendet".²⁶⁶ (I Kina idag innebär begränsningar i distributionen av det här slaget förvånansvärt lite, och t.o.m. utländska forskare kan ofta köpa egna exemplar på antikvariat eller i samband med de årliga bokreorna, då förlag ofta försöker bli av med restupplagor och inte bryr sig så mycket om regelverket...) *Frågor och Svar* belyste, som namnet antyder, vida mer än just femtiotalets regimkonsolide-

ring och detta gjorde även den 1997 publicerade och i utlandet uppmärksammade *Utkast till en Historia om Folkets Offentliga Säkerhet* (märkt "Endast För Offentligt Bruk").²⁶⁷ Den första officiella historien som enbart handlade om "kväsandet" var den av Sun Yuting et al. författade "Kort Historia om den Tidiga Kampanjen att Kväsa Kontrarevolutionen" som först gavs ut 1989 och sedan, tillsammans med ytterligare dokumentation och diverse bilagor, utgjorde kärnan i den 1992 publicerade boken *Den Tidiga Kampanjen att Kväsa Kontrarevolutionen* (märkt "för intern distribution inom polis- och rättsväsendet").²⁶⁸

På många bokhandelsdiskar i Beijing vintern 2007 kunde den historiskt intresserade hitta det 500 sidor tjocka verket *Det Stora Kväsandet av Kontrarevolutionen då Nationen Grundades: Låt Historien Berätta för Framtiden*. Det rör sig här om en kronologiskt strukturerad populärhistoria för en bred läsekrets, skriven av en författare utan tydlig anknytning till någon myndighet eller akademisk institution. På tidstypiskt kinesiskt manér består långa stycken av text som helt sonika bara kopierats/plagierats: av bibliografin på slutet framgår att stort bruk gjorts av femtiotalets lokala ortspress, akademiska historikers forskning på senare år, ledande politiska figurers memoarer och biografier, och mycket mer. Den första upplagan—som av svårförklarliga skäl inte verkar ha distribuerats i Beijing, där förlaget som gav ut den är registrerat, men redan 2006 dök upp i bokhandlar i perifera delar av Kina, exempelvis provinshuvudstaden Kunming i Yunnan, på gränsen mot Burma—var på 10 000 exemplar. Idag kan boken fås på alla kinesiska internetbokhandlar där den, vilket troligen är en överdrift, beskrivs som en "bestseller".²⁶⁹

Det finns förmodligen en välgrundad skepsis bland dem som inte själva kan läsa det som idag publiceras i Kina om "kväsandet av kontrarevolutionen" om hur mycket "kött på benen" det faktiskt innehåller. Svaret är att det ofta är mer än man skulle tro. Kinesiska provins-, stads- och ortshistoriers redogörelser för hur det kunde gå till då den nya regimens representanter på lokal nivå konsoliderade sitt styre efter 1949 är nog så informativa. Den på den kinesiska internetsajten

²⁶⁵ Yang 2005.

²⁶⁶ Gongan shi zhishi wenda 1994.

²⁶⁷ Zhongguo renmin gongan shigao 1997.

²⁶⁸ Jianguo chuqide zhenya fangeming yundong 1992.

²⁶⁹ Bai 2006.

Tianya i tre delar av signaturen Yi Ting publicerade *Kväsandet av Kontrarevolutionen i Guangdong på 1950-talet* innehåller exempelvis detaljer av följande slag: "Myndigheterna i Lianpings län dödade utan att i förväg ha bitt om instruktioner två personer och lät, utan att bry sig om hur detta skulle kunna påverka opinionen, massorna stycka delar av dem och ta med sig köttet hem". Också citerade i samma källa är sifferuppgifter om antalet avrättade i olika delar av provinsen Guangdong, samt utdrag ur policydokument som vid olika tidpunkter antingen beordrade en hårdare linje eller förordade så kallad "återhållsamhet".

I den omtvistade frågan om hur många av de "kvästa" som avrättades varierar siffrorna, som redan antytt, avsevärt. De *källor* på vilka forskare länge baserade sina "guestimates" ("guess+estimate", det vill säga en gissning baserad på ett antagande) skiljer sig på denna punkt markant, vilket kanske inte förvånar: en del är generellt mer trovärdiga än andra, samtidigt som den ene forskarens trovärdighetskriterier (av skäl som ofta går tillbaka på en mer eller mindre öppet uttalad politisk, och i några amerikanska fall t.o.m. religiös, övertygelse) ibland skiljer sig helt och hållet från den andres. Jag har i min egen forskning valt att *utgå ifrån* och kritiskt göra bruk av (det vill säga bedöma utifrån kunskap om det vid tiden för dess tillkomst existerande kontext, inkl. den kinesiska administrativa apparaten och det statistiska rapporterings-systemet) det jag vill hävda är den bästa "makro-statistik" som finns, nämligen den under närmare tre decennier hemligstämplade rapport som den dåvarande andremannen i KKP Liu Shaoqi i Politbyråns namn presenterade för ett Centralkommittéplenium den 6 februari 1954. I denna hade Liu följande att säga:

Av de banditer, lokala tyranner, fiendeagenter, kärnmedlemmar i reaktionära politiska partier och organisationer och ledare för reaktionära hemliga sällskap som hade ägnat sig åt kontrarevolutionära aktiviteter dödade vi 710 000 och satte 1 290 000 i fängelse. Av de senare släpptes sedan 450 000 efter det att de helt avtjänat sina straff; fortfarande befinner sig 840 000 bakom lås och bom. Närmare 1 230 000 blev föremål för kontroll och övervakning som dock i 590 000 fall

redan har upphört. Fortfarande föremål för kontroll- och övervakningsåtgärder är totalt 640,000.²⁷⁰

Värt att notera när det gäller en källa som denna är att den i motsats till de uppskattningar som figurerar i andra sammanhang (exempelvis Rummel, ovan) inte enbart består av siffror som hänför sig till ett påstått antal avrättade, fängslade, och "föremål för uppsikt", utan även i de senare två fallen indikerar hur många personer som efter en viss tid uppgavs ha släppts respektive ej längre övervakades.

Även den tidigare nämnde kinesiske historikern Yang Kuisong använder sig av och utgår ifrån siffror som på det stora hela sammanfaller med Liu Shaoqis. Han skriver som följer:

Hur många personer blev då totalt "dödade", "fängslade" resp. "föremål för massornas uppsikt" under "kväsandet av kontrarevolutionen" som helhet? Mao kom senare med en uppgift om att 700 000 hade dödats, 1 200 000 fängslats och 1 200 000 blivit föremål för massornas uppsikt. Detta uttalande av Mao var givetvis baserat på uppgifter han fått, nämligen i en rapport från januari 1954 av Vice-Ministern för Offentlig Säkerhet Xu Zirong. I den rapporten sade Xu att sedan "kväsandet av kontrarevolutionen" inletts så hade totalt 2 620 000 personer arresterats och bland dessa hade man sammanlagt dödat 712 000 kontrarevolutionära element, fängslat 1 290 000, och låtit totalt 1 200 000 vid något tillfälle bli föremål för massornas uppsikt. Av de som arresterats släpptes efter omskolning 380 000 p.g.a. att deras brott inte var så allvariga.²⁷¹

Vad både detta citat från Yangs arbete och den tidigare citerade Liu Shaoqi-rapporten innehåller är offer-siffror vilka är lägre än de "guestimates" som figurerar i delar av den icke-kinesiska litteraturen. Att det här *inte* rör sig om KKP-propaganda ämnad att vilseleda och föringa "kväsandets" omfattning kan man utgå ifrån: det rör sig om numera avhemligad statistik som ej tidigare citerats i offentliga sammanhang. Men,

²⁷⁰ Citerat ur Lius rapport återgiven i Zhonggong zhongyang zuzhibu bangongting 1980, s. 49.

²⁷¹ Yang 2007.

samtidigt finns det inte desto mindre skäl att tro att siffrorna måste ”upjusteras” och att redan de politiker och beslutsfattare som förankrade sina policier i dem på 1950-talet gjorde detta med hjälp av ett slags heuristiska formler vilka utgick från förtrogenhet med en system-intern distortion.²⁷² Här bör noteras att de bästa kinesiska historikerna idag betraktar den kollega som naiv som accepterar den egna statistiska apparrens siffror rakt av och inte utifrån den inleder ett mera sofistikerat resonemang om varför ett given siffra för en specifik tidsrymd ev. bör multipliceras med en faktor x.

Kanske frågar man sig till slut varför det till dags dato inte skrivits mer om KKP:s ”kväsande av kontrarevolutionen”? Det rör sig ju här, när allt kommer omkring, om ett traumatiskt och ovanligt blodigt kapitel i Folkrepubliken Kinas historia. Yang Kuisong spekulerade för snart två år sedan om hur detta kunde komma sig och förde fram vad han betraktar som två troliga skäl. Trots att det här rörde sig om en blodig ”mastodontkampanj” som skördade hundratusentals offer, konstaterade han

så har vi till dags datum ännu ej sett något större antal akademiska studier på djupet av densamma. Skälen till detta har å ena sidan klart att göra med den begränsade utsträckning i vilken relevanta arkiv har gjorts tillgängliga, men också å andra sidan—och kanske detta är det primära—att bland de politiska kampanjerna efter grundandet av Folkrepubliken så har rollen som kampanjen för att kväsa kontrarevolutionen spelade aldrig varit speciellt omdebatterad ibland forskare på det kinesiska fastlandet.²⁷³

Varför forskare utanför Folkrepubliken länge inte visade något större intresse för ”kväsandet” och dess historia är svårt att förklara. Man tycker sig dock på senare år kunna skönja ett spirande intresse bland yngre historiker. Ur ett jämförande perspektiv på brott mot mänskligheten framstår det ju trots allt som väl påkallat att exempelvis belysa de många skillnaderna mellan KKP:s inhemska praxis åren 1949–1953

och de närmare i tiden liggande regimkonsolideringar som icke-kommunistiska aktörer på den *internationella* politiska arenan givit sig i kast med efter att med våld ha ”befriat” än den ena, än den andra delen av världen.

Jakten på ”inre fiender” och ”högerelement” (1954–1958)

Slutet på regimkonsolideringen var tillika början på Folkrepubliken Kinas första femårsplan (1953–1957): med den sovjetiske ”storebroderns” erfarenheter som förebild avsåg KKP nu att börja ”bygga socialismen”. Om hur västvärlden förväntades reagera på detta spekulerade man mycket i Beijing. Mao gissade den 14 juni 1954 att man skulle hävda att Kina valt ”en klar och bestämd men mycket dålig väg, fel väg, och att socialismen och folkdemokratien är dumheter”. Han trodde sig också veta att många blickade med stor mistänksamhet på det kinesiska experimentet: ”Vad de skulle tycka bäst om vore att vi trollade fram socialismen från en dag till en annan och gjorde pannkaka av alltsammans. Det skulle göra dem verkligt glada”.

I den historiska forskningen om den här perioden betonas hur det råa didaktiska våldet (i form av offentliga mass-avrättningar etc.) som varit en så viktig del av regimkonsolideringen nu trappades ned. En källa utländska forskare ofta lutar sig mot i sammanhanget är ett berömt uttalande av Mao den 27 februari 1957 då han hävdade: ”I fjol slutade vi mer eller mindre med att döda folk: bara ett litet udda antal personer dödades... De sista fyra, fem åren har vi bara dödat några tiotusental, men i fjol tog dödandet mer eller mindre slut”.²⁷⁴ Även om det vore fel att påstå att det inte finns en liten kärna av statistisk sanning i Maos påstående, så får man inte av detta dra slutsatsen att en alltigenom grundläggande förändring ägde rum. I dagens omfattande kinesiska litteratur om det femtiotal som i det kollektiva minnet framstår som fridfullt finns en tydlig tendens till romantisering och skönmålning. Även i utländsk historieskrivning kan man ibland skönja samma tendens. Men i det samhälle där veritabla vågor av offentliga avrättningar under ett antal år kom att höra det förgångna till så fanns det alltså en underton av terror, ständigt närvaran-

²⁷² Intervju med ekonomisk historiker vars far på Maos tid var medlem i KKP:s Politbyrås Ständiga Utskott, Beijing november 2007.

²⁷³ Yang 2007.

²⁷⁴ Citerat från Schoenhals 1986b, s. 104.

de. Hotet uttalades av KKP:s ledare om och om igen: "Även när alla nu existerande kontrarevolutionärer har kammats fram, kan nya träda fram. Om vi sänker garden kommer vi att bli grundligt lurade och få lida svårt för det".

Om hur Maos tal den 27 februari 1957 om vikten av att inte "sänka garden" manifesterade sig på den högsta beslutsfattande nivån inom KKP har det länge forskats och skrivits en hel del utanför Kina.²⁷⁵ Vad som ägde rum i något vidare kretsar bakom kulisserna samtidigt som man utåt lyckades ge sken av att allt var fridfullt och "bara ett litet udda antal personer dödade" har forskarna först på senare år lyckats skapa sig en klarare bild av. Under tre år i mitten på 1950-talet pågick, i det fördolda, en systematisk utrensning av så kallade "inre fiender" inom hela statsapparaten, kommunistpartiet och försvarsmakten. Antalet personer som fick finna sig i att bli granskade i sömmarna inom ramen för denna utrensning (om vilken det då den ägde rum i princip inte skrevs ett ord i den kinesiska pressen) uppgick, vet vi idag, till över 18 miljoner: facit blev att man, enligt officiella numera ej längre sekretessbelagda uppgifter, fann drygt 100 000 "kontrarevolutionära element och andra dåliga element" jämte drygt 65 000 så kallade historiska kontrarevolutionärer och vanliga kriminella. Forskningen kring Mao-erans politik och praktik har ännu inte på långt när ägnat denna den så kallade "interna utrensningen av kontrarevolutionärer" (*sufan*) den uppmärksamhet den förtjänar. Bland de utländska forskare som på basis av kinesiskt arkivmaterial börjat skriva om den kan nämnas Julia Strauss, statsvetare och redaktör för det renomerade forskarforumet *The China Quarterly*, som dock tyvärr begår misstaget att på svag empirisk grund extrapolera fram provinsiala och t.o.m. nationella trender ur källor som *de facto* bara skildrar vad som råkade vara fallet lokalt, i detta fall inom handelssektorn i några stadsdelar i Shanghai.²⁷⁶

Den "interna utrensningen" är i en forskningsinventering som denna viktig av andra skäl än antalet offer som den skördade. Till dessa hör det faktum att det var i mitten av 1950-talet som många av de repressiva

metoder och praxis som skulle bli normativa inom KKP och legio under kulturrevolutionen "förfinades till perfektion". Bland dessa återfinns exempelvis bruket av extrajuridiska så kallade *zhuan'an zu*-ad hoc grupper som i KKP:s (n.b. inte statens) namn hade rätt/makt att undersöka fall och utdöma straff utan att behöva ta någon som helst hänsyn till lagstiftning eller annan rättslig praxis.²⁷⁷ Tortyr var visserligen förbjuden, men praktiserades skrämmande ofta av dessa grupper i syfte att framtvunga bekännelser: i den kinesiska försvarsmaktens interna avrapportering i slutskedet av "utrensningen" lyftes problemet fram om och om igen, men vad om något som gjordes för att lösa det framgår ej vid en första genomläsning av de relevanta primärkällorna. Speciellt för utländska forskare finns här mycket att göra: visserligen har man lyckats bygga upp en bild av den roll som *zhuan'an zu* spelade under kulturrevolutionen, men hela denna maoistiska inkvisions förhistoria förblir i det närmaste helt outforskad.

Ett av de få större representativa fall från den här tiden som blivit vida känt och om vilket det skrivits mycket både inom och utanför Kina handlar om den progressive författaren och skribenten Hu Feng, som före Folkrepublikens grundande vid olika tillfällen hade fungerat som "inofficiell medarbetare" åt KKP, men som 1955 blev föremål för en brett upplagd förtalskampanj i pressen och till slut kastades i fängelse.²⁷⁸ På typiskt manér undersökte myndigheterna närmare 2 100 personer med vilka han hade haft samröre eller kontakt under sin långa karriär, och av dessa blev till slut 92 formellt häktade och ytterligare 135 föremål för "administrativa" åtgärder som avskedanden från sina arbeten eller längre perioder av husarrest.²⁷⁹ KKP:s Centralkommitté utfärdade först 1980 och sedan ånyo 1988 formella skrivelser i vilka samtliga personer (så kallade "Hu Feng-element") som i någon form drabbats och blivit offer fick återuppställelse. Trots att det låg så långt tillbaka i tiden uppmärksammades fallet ännu 1991 av det officiella USA och tillägnades ett helt specialnummer av en

²⁷⁵ MacFarquhar & Fairbank 1987, MacFarquhar 1974, Teiwes 1993, Li 1994 och MacFarquhar, Cheek & Wu 1989.

²⁷⁶ Strauss 2006.

²⁷⁷ Schoenhals 1996a och Schoenhals 1996b.

²⁷⁸ Li 1989. Se även Mei 1989.

²⁷⁹ Sun 2001.

översättningspublikation utgiven av det till CIA knutna *Joint Publication Research Service*.²⁸⁰

Efter Hu Feng-fallet 1955, samtidigt som säkerhetstjänsten i det fördolda fortsatte klappjakten på den "inre fienden", lanserade Mao Zedong personligen, i första hand bland Kinas intellektuella, en rad policies som hade det gemensamt att de till synes förespråkade en liberalare och mera "tolerant" linje. Inom konst och litteratur blev det tal om att "låt hundra blommor blomma" och inom utbildning och vetenskap sade Mao sig vilja se "hundra tankeskolor tävla". Skrämda av allt de hade bevittnat sedan 1949 var det först få som vågade ta Maos vackra ord på allvar; när de till slut gjorde det och öppet började göra sina kritiska röster hörda slog den repressiva apparaten tillbaka med full kraft. Med början i juni 1957 började KKP mer eller mindre systematiskt klassa såväl lojala kritiker som genuina dissidenter bland de intellektuella i Kina som "borgerliga högerelement".

Enligt den tidigaste tillgängliga källan, en intern rapport i Ministeriet för Offentlig Säkerhets *Arbetsbulletin Offentlig Säkerhet* den 20 september 1959, kom det totala antalet offer för anti-högerkampanjen i Kina att stanna på 463 812. Denna siffra stämmer dock inte med dagens officiella statistiska uppgift på totalt ca. 550 000. Diskrepansen beror sannolikt på att "högerelement" inom försvarsmakten inte hade inkluderats i den första siffran. Härutöver har i Kina sedan 1979 en siffra på *ytterligare* 160 000 offer för anti-högerkampanjen nämnts, nämligen personer som klassades som "medel-högerelement" (*zhongyou fenzi*) eller bara rätt och slätt "anti-socialistiska element" samt nära anhöriga till den ena eller andra sortens "element".²⁸¹

Näst efter kulturrevolutionen utgör anti-högerkampanjen den förmodligen mest omskrivna politiska "kampanjen" i Folkrepubliken Kinas historia. Den till omfånget (och upplagornas storlek) mest omfattande litteraturen om den och dess offer ges utan tvivel ut i Kina. Här publiceras både memoarer, hågkomser, biografier, dagböcker och brevväxlingar, samt då och då udda material, exempelvis en hel

samtida "dossier" som dokumenterar ett enskilt fall. Samtidigt är det för en läsare helt uppenbart att mycket av det som ges ut i tryckt form har censurerats eller självcensurerats. Det senare är inte i lika hög grad fallet med den litteratur som utkommer (på kinesiska) utomlands och i Hong Kong/på Taiwan. I USA utges av *Laogai Research Foundation* de så kallade *Svarta Böckerna*, en serie memoarer och hågkomster på kinesiska skrivna av f.d. fångar och politiska fångar (20 olika titlar har utkommit sedan 2001).²⁸² Böckerna, på kinesiska, med titlar som *Den Kinesiska Bastiljen*, *Eld Under Snötäcket: En Tibetansk Fånges Vittnesbörd*, *Mitt Fall från Leningrads Universitet till Xinzhao fängelset* och *Torterade Själur: Berättelser om Förlorad Lycka* är alla med säkerhet bannlysta i Kina och skulle beslagtas av tullen om de uppdragades, inte i första hand med anledning av innehållet (som inte alltid skiljer sig radikalt från det som står att läsa i de böcker man kan hitta i Kina) utan p.g.a. att förläggaren och grundaren av *Laogai Research Foundation* Harry Wu sedan mer än tio år tillbaka är *persona non grata* och anklagas för att ägna sig åt omstörtande verksamhet.

Anti-högerkampanjens offer dömdes inte till döden, utan kom i stället under slutet av 1950-talet att fylla på många av dåtidens läger för "reform genom arbete" (*laogai*, en formell straff-rubricering) eller "fostran genom arbete" (*laojiao*, en så kallad 'administrativ åtgärd'). Den vetenskapliga forskningen kring dessa läger och deras historia är tyvärr begränsad i sin omfattning.²⁸³ Enligt nummer 71/1959 av den ministeriella *Arbetsbulletin Offentlig Säkerhet* var antalet "brottslingar i fängsligt förvar" (*zaiyafan*) i Kina den 1 oktober 1959 sammanlagt 2 011 800. Om man jämför denna siffra med landets totala befolkning (som enligt Ministeriet för Offentlig Säkerhet uppgick till totalt ca 650 miljoner, barn inkluderade) finner man att inte mindre än 310 av 100 000 kineser befann sig i fängsligt förvar. Men härutöver måste man i fallet Kina, om jämförelsen överhuvudtaget skall bli meningsfull, också ta i beaktande att det förutom antalet "brotts-

²⁸⁰ Reflections on Hu Feng Counterrevolutionary Case 1991.

²⁸¹ Zhonggong zhongyang zuzhibu bangongting 1985, s. 641–42 och 648–49.

²⁸² En lista på titlarna med korta beskrivningar på engelska finns på www.laogai.org

²⁸³ Något av det intressantaste som publicerats på senare år är en växande "lägerlitteratur" i form av *skönlitterära* skildringar skrivna av f.d. fångar. Se Williams & Wu 2004 och Williams & Wu 2006. Se också Mühlhahn 2004.

lingar i fängsligt förvar” (vilket alltså omfattade dem som dömts till ”reform genom arbete”) vid denna tid också fanns ett avsevärt antal personer som var föremål för ”fostran genom arbete”, normalt för en period på mellan två och tre år. Enligt nummer 1/1960 av *Arbetsbulletin Offentlig Säkerhet* uppgick dessas antal till drygt 400 000 vid slutet av 1959. Ytterligare en kategori personer som var delvis berövade sin frihet var alla de som, efter en avslutad tid i ett läger, omgäende ”anställdes” vid detsamma och på detta sätt visserligen fick sin försörjning tryggad men på villkor (vanligen fortsatta inrikes rese- och flyttresitriktioner) som inte lät sig jämföras med en fri arbetares: dessa personers antal uppgick vid slutet av 1959 till drygt 450 000. Om man lägger ihop de här nämnda tre kategorierna får man totalt 2 861 800 personer och finner att i realiteten 440 av 100 000 kineser år 1959 var berövade sin frihet. (Motsvarande siffror för Sverige resp. USA är idag 80 av 100 000 och 751 av 100 000.²⁸⁴)

Det ”Stora Språnget Framåt” (1958–1961)

Våren 1958 inledde KKP med Mao som *primus motor* det så kallade Stora Språnget Framåt, ett försök att med extrema åtgärder på alla områden från politik och lagstiftning till planekonomi, från jordbruk till infrastruktur och industri, från utbildning till forskning och utveckling, hänsynslöst forcera tempot på den utveckling som hittills kallats att bygga socialismen, men som nu kom att kallas för att förverkliga kommunismen ”inom en snar framtid”.²⁸⁵ Kunde Sovjetunionen, som Nikita Khrushchev hade insisterat när Mao träffade honom i Moskva i november 1957, under de kommande femton åren ”hinna ikapp USA” så skulle Kina inte vara sämre: ”Att hinna ikapp och passera Storbritannien på femton år!” blev snart det Stora Språngets mest kända slagord. Science-fictionfilmen *Vid Shisanlingreservoiren—En Fantasi* (i vilken Mao Zedong ”spelar” sig själv) inspelad under några hektiska veckor sommaren 1958, tar tittaren tjugo år framåt i tiden och låter honom/henne få uppleva den kommunistiska drömmen när den blivit verklighet: äpplen, päron, bananer och vindruvor

växer alla från ett och samma träd; en professor flyger genom luften till en konferens med en personlig ”hoppikopter” som hopfälld får plats i hans ryggsäck; partimedlemmar kommunicerar med varandra med bildtelefoner som inte är större och tyngre än att de går att bära med sig; ön Taiwan har redan för tio år sedan befriats... och hela KKP:s ledargarnityr med Mao i spetsen har inte blivit en dag äldre utan är fortfarande vid god kommunistisk vigör!

Följden av Stora Språngets hybris blev en ekonomisk och social katastrof utan like men framför allt, och i första hand, en mänsklig tragedi i form av den värsta hungersnöden i Kinas historia. Händelseförloppet på den högsta beslutsfattande nivån inom kommunistpartiet tolkades och beskrevs på 1980- och 1990-talen av utländska statsvetare med tillgång till det som skrivits av det officiella Kinas historiker, en begränsad (om än ofta informativ) dokumentation från Språnget, och läckta samlingar av tal av Mao Zedong vilka sammanställts under Kulturrevolutionen. De bästa produkterna av denna periods internationella forskning i det som för enkelhetens skull kan sägas höra hemma i den ”Pekingologiska skolan” omfattar fransmannen Jean-Luc Domenachs *The Origins of the Great Leap Forward*, andra och tredje bandet av skotten Roderick MacFarquhars triologi *The Origins of the Cultural Revolution*, australiensaren Frederick C. Teiwes *Politics and Purges in China: Rectification and the Decline of Party Norms* (reviderad utgåva), samme Teiwes och taiwanesen Warren Suns *China's Road to Disaster: Mao, Central Politicians and Provincial Leaders in the Unfolding of the Great Leap Forward*, amerikanen David Bachmans *Bureaucracy, Economy and Leadership in China: The Institutional Origins of the Great Leap Forward* och kanadensaren Alfred L. Chans *Mao's Crusade: Politics and Policy Implementation in China's Great Leap Forward*.²⁸⁶

När flera av de här nämnda verken började skrivas saknades utanför Kina ännu flera viktiga delar av den dokumentation som idag gör det möjligt att knyta enskilda medlemmar av den högsta ledningen inom KKP till mycket specifika händelser under det Stora Språnget och till policybeslut med katastrofala följder på gräsrotsnivån. Sedan mitten på nittotalet har

²⁸⁴ Adam Liptak, "Inmate Count in US Dwarfs other Nations", *New York Times*, 23 april 2008.

²⁸⁵ Se Schoenhals 1987.

²⁸⁶ Domenach 1995, MacFarquhar 1983, Teiwes 1993, Teiwes & Sun 1998, Bachman 1991 och Chan 2000.

forskningsläget i detta avseende märkbart förbättrats, i första hand genom publiceringen av de till namnet ”endast för offentligt bruk” men i kinesiska bokhandlar och antikvariat öppet sålda banden 7–9 (på 2 000 sidor) av *Mao Zedongs Manus sedan Nationens Grundande*, redigerade av KKP:s centrala dokumentationsenhet.²⁸⁷ Dessa kompletterar den för såväl kinesiska som utländska forskare tillgängliga, dock ej kommersiellt distribuerade standardsamlingen med ej längre hemligstämplade Centralkommitté-dokument från Stora Språnget, nämligen band 22–24 (på drygt 2 000 sidor) av de vid den kinesiska Nationella Försvarshögskolan sammanställda *Referensmaterial för Undervisning i KKP:s Historia*.²⁸⁸ Ett mycket ambitiöst nationellt dokumentationsprojekt som uteslutande och mycket specifikt behandlar det Stora Språnget aviserades internt i november 1998 av KKP:s Centrala Partihistoriekontor: projektet engagerar alla provinsiala arkiv och stadsarkiv i Kina med en central grupp i Beijing som koordinator, och tanken är att projektet skall mynna ut i ett flerbandsverk på totalt 15 000 sidor med arkivmaterial från hela landet som dokumenterar alla aspekter av det Stora Språnget. Ett av de band som redan publicerats (i en begränsad upplaga på 1 000 exemplar ”endast för offentligt bruk”) dokumenterar Språnget i provinsen Yunnan i text, siffror och bild.²⁸⁹ Det innehåller en statistiskt till synes väl underbyggd studie av hungersnöden som just i Yunnan började ovanligt tidigt (hösten 1958).²⁹⁰ Förfrågningar i den till KKP:s Centrala Dokumentationsenhet knutna bokhandeln i Beijing gav 2007 vid handen att arbetet på de andra banden i samlingen går mycket långsamt (bandet för provinsen Fujian fanns att köpa men var en besvikelse). Skälet uppges rent generellt vara bristande finansiering.

I arbetet med att dokumentera det Stora Språngets plats i den politiska historien efter 1949 har sedan mitten på 1990-talet en viktig roll spelats av en liten grupp kinesiska forskare som doktorerade i modern

historia under handledare som Professor Jin Chunming (Centrala Partihögskolan), Professor Cong Jin och den nyligen bortgångne Professor Wang Nianyi (Kinas Försvarshögskola). Dessa äldre mentorer hade tio, femton år tidigare, efter kulturrevolutionens slut, haft som politiskt förtroendeuppdrag att ansvara för skrivandet av det post-maoistiska KKP:s och Folkrepubliken ”officiella historia” och i samband därmed under en längre tid haft tillgång till centrala parti- och statsarkiv på villkor som var unikt generösa. Som forskarhandledare kom de sedan att utöva ett positivt inflytande i den meningen att de fostrade till kritiskt tänkande (vilket i det nu liksom då rådande politiska klimatet naturligtvis inte får blandas ihop med kritiskt skrivande...). En av dem har för vana att poängtera hur lite av den officiella historieskrivningen som skulle ”överleva” om alla kinesiska arkiv *verkligt* öppnades i den utsträckning som skedde i Ryssland efter Sovjetunionens upplösning: i bästa fall, varnar han de egna studenterna och utländska kollegor, skulle kanske bara 10 procent av historien *ej* behöva skrivas om totalt.

Flera av det Stora Språngets kinesiska historiker som lärt sig forskarhantverkets grunder efter kulturrevolutionen kom på nittioalet att tillbringa kortare eller längre perioder vid forskningsinstitut i USA, exempelvis *Fairbank Center for East Asian Research* vid Harvarduniversitetet och *Cold War International History Project* vid Woodrow Wilson International Center for Scholars (Washington DC). Många av dem har idag väl upparbetade akademiska kontakter med forskare i Europa, Japan, Australien och Nordamerika. En god uppfattning om vilka de är och vad de skriver får man genom att gå in på websajten *coldwar-china.com* där den interna sökmotorn på en sökning under ”Stora Språnget Framåt” (på kinesiska) ger drygt 260 hits under rubriker med namn som ”Demografisk förändring framkallad av Stora Språnget”, ”Studie av det Stora Språnget ur ett kvantitativt perspektiv: om ’naturliga’ och ’mänskliga’ faktorer och deras relation till de tre katastrofala åren” och ”Statsmaktens expansion och kampanjen Stora Språnget Framåt”.²⁹¹

²⁸⁷ Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi 1992–1996.

²⁸⁸ Zhongguo renmin jiefangjun guofang daxue dangshi dangjian zhengong jiaoyanshi 1986. För en kritisk introduktion till detta viktiga samlingsverk, se Sun 1992.

²⁸⁹ Zhonggong Yunnan shengwei dangshi yanjiushi & Yunnan sheng dang’anguan 2004.

²⁹⁰ Zhonggong Yunnan shengwei dangshi yanjiushi & Yunnan sheng dang’anguan 2004, s. 305–328.

²⁹¹ <http://www.google.com-/custom?q=%E5%A4%A7%E8%B7%83%E8%BF%9B&hl=zh->

Ett transnationellt nätverk som studerar Stora Språnget och som omfattar såväl forskare anställda vid statliga forskningsinstitutioner och universitet i Kina som akademiker verksamma utanför Kina, har f.n. sitt "virtuella centrum" i Wien. En av de centrala figurerna i nätverket är den produktive forskarassistenten Felix Wemheuer, författare till *Chinas "Großer Sprung nach vorne" (1958–1961): Von der kommunistischen Offensive in die Hungersnot und Ländliche Erinnerungen und staatliche Vergangenheitsbewältigung der "Großen Sprung"-Hungersnot in der chinesischen Provinz Henan*.²⁹² Wemheuer är tillsammans med en amerikansk kollega Kimberley Manning redaktör för en antologi (resultatet av en konferens i Wien 2006) under arbetsnamnet *New Perspectives on the Great Leap Forward and Great Famine* vilken förväntas komma ut 2008. Till de intressantare antologibidragen hör Jeremy Browns "Great Leap City: Surviving the Famine in Tianjin", Gao Huas "So-called 'Methods to Increase Food' and Food Substitutes during the Great Famine", Qiao Peihuas "Origins of the Xinyang Incident" och Ralph Thaxtons "How China's Great Leap Forward Famine Ended: Implications for State Legitimacy".

Den utan tvivel mest dramatiska delen av det Stora Språnget är alltså den till sin omfattning närmast ofattbara hungersnöd och, i stora delar av landet, massvält som drabbade Kina åren 1959–1961.²⁹³ Flera demografer, historiker och statsvetare har på senare år ägnat sig åt att forska kring denna och då i första hand söka svar på frågor som dess exakta omfattning (det vill säga antalet offer i olika delar av landet under olika perioder) och i vilken grad ansvaret för det extremt stora antalet dödsoffer i vissa provinser i första hand bör läggas på politiska eller naturliga faktorer.²⁹⁴

[CN&cof=&domains=www.coldwarchina.com&sitesearch=www.coldwarchina.com&oe=GB2312&start=0&sa=N](http://www.coldwarchina.com/sitesearch=www.coldwarchina.com&oe=GB2312&start=0&sa=N)

²⁹² Wemheuer 2004 och Wemheuer 2007.

²⁹³ Jfr. Peng 1987 och Ashton, Hill, Piazza & Zeitz 1984.

²⁹⁴ En utmärkt websajt med flera bra papers (de flesta på kinesiska, några med abstracts på engelska) om hungersnöden i "nedladdningsbar" form administreras av Universities Service Centre vid Chinese University of Hong Kong. Jfr.

http://www.usc.cuhk.edu.hk/wk_wzdetails.asp?id=1854

Det finns fortfarande ingen officiell av KKP:s ledning sanktionerad siffra för det totala antalet "människor som dog en onaturlig död" (*fei zhengchang siwang*—det kinesiska uttryck som mindre ordagrant och mer idiomatiskt i detta sammanhang bör översättas till "offer") i Kina under åren 1959–1961—det vill säga antalet offer för hungersnöden under/efter det Stora Språnget. Olika högt placerade källor har under åren givit vitt skilda uppgifter. Den pensionerade f.d. sekreteraren till Röda Arméns fader Zhu De och tillika vice-chefen för KKP:s Centrala Partihistoriekontor Liao Gailong hävdade år 2000 att det t.o.m. kan ha rört sig "närmare 40 miljoner". År 2004 sade en sekreterare till den f.d. ordföranden för Kinas Nationella Folkkongress Wan Li i en TV-intervju att "30 miljoner människor svält ihjäl under de tre svåra åren." I ett på initiativ av KKP:s Centrala Propagandadepartement producerat encyklopediskt verk *Det Samtida Kinas Befolkning* som utkom redan 1988 antydde det att antalet "människor som dog en onaturlig död under de tre svåra åren" hade legat någonstans mellan 20 och 30 miljoner.²⁹⁵

En inhemsk forskningsinventering av vad som skrivits i och utanför Kina om hungersnöden och antalet svältoffer presenterades av två kinesiska forskare vid den Sjunde Årliga Akademiska Konferensen om Nationens Historia i november 2007, i staden Yan'an. Författarna inkluderade och granskade kritiskt ett stort antal oberoende, och på skilda metodologiska och empiriska grunder vilande siffror: man fördömde i sammanhanget som helt och hållet ovederhäftig "den mycket inflytelserike nätbaserade forskaren Chen Bihong som hävdade att 'antalet människor som dog en onaturlig död överhuvudtaget inte kan ha varit några 30 miljoner, eller 20 miljoner, eller 10 miljoner, eller ens en enda miljon till antalet...'" och "en annan forskare på nätet Zhang Zhihong som hävdar 'Att 30 miljoner skulle ha svultit ihjäl under Stora Språnget Framåt' är en ren och skär fabrikation". Här är det alltså intressant att notera att den stora svälten 1959–1961, precis som Förintelsen i Europa, har givit upphov till en slags "förnekar-diskurs". Denna vägran att acceptera en tragisk sanning besitter dock ingen legitimitet i det kinesiska forskarsamhället och ges ej heller utrymme i andra medier än just på "webben".

²⁹⁵ Li & Shang 2007.

Den kinesiska forskningsinventeringen kom fram till att någon konsensus om antalet offer inte fanns, men att en majoritet bland forskare i och utanför Kina uppskattar att det troliga antalet offer måste ha legat mellan 20 och 30 miljoner människor.²⁹⁶

I skuldfrågan om vem som bar det huvudsakliga ansvaret är det få som hävdar något annat än att detta *i sista hand* var Mao Zedong. Skillnaderna mellan olika framställningar har i detta sammanhang mest att göra med hur författaren tolkar Maos personlighet: Var han en ond, orientalisk despot som närmast fann nöje i att mörda sitt eget folk? Eller var han en i och för sig hänsynslös politiker som i detta fall var medveten om att hans politik mislyckats och fått följder som han inte kunnat eller ansett sig haft råd att motverka? (I det senare fallet åsyftas exempelvis det även mitt under svälten högprioriterade arbetet på att bygga en kinesisk atombomb, ett projekt från vilka resurser hade kunnat tas för att lindra svälten, vilket dock ej skedde.) Statsvetaren Thomas P. Bernstein vid Columbia University är en av många representanter för ett slags akademisk "mainstream" utanför Kina som hävdar "Not until spring 1960 did Mao again express concern about abnormal deaths and other abuses, but he failed to apply the pressure needed to stop them".²⁹⁷ En framställning som lägger mindre av skulden direkt på Mao som person, och mer av den på det politiska "system" han varit med om att skapa, är den alternativa akademiska "mainstream" som kommer till uttryck i exempelvis Judith Shapiros arbete (hon är lektor i miljöpolitik vid American University i Washington DC). Hon skriver: "urgency to achieve utopian socialism led to widespread deforestation as trees were cut to fuel 'backyard furnaces.' Fanciful agricultural schemes and competitions to produce impossible yields sapped farmers' energy, impoverished the land's productivity, and contributed to the greatest human-made famine in history".²⁹⁸

R. J. Rummel är en av dem som säger sig ha identifierat en extrem intentionalitet hos Mao och som insisterar att även mass-svälten på något vis var "avsiktlig". Han skriver: "Mao's policies caused the fa-

mine. He knew about it from the beginning. He didn't care! Literally. Indeed, he wanted to take even more food from the mouths of his starving people in order to increase his export of food. It was all he had to export and he was after power... Those in the top circle of the CCP tried to alleviate the famine. They were arrested, some tortured, some executed or allowed to die horribly... So, the famine was intentional".²⁹⁹ Det skulle med rätta kunna hävdas att de åsikter (seriös och empiriskt förankrad historieskrivning rör det sig knappast om) som Rummel här framför inte förtjänar att uppmärksammas i en forskningsinventering, men de är kanske ändå värda att kommentera p.g.a. intresset för honom i den svenska bloggosfären.

Ett f.n. pågående stort upplagt forskningsprojekt i Kina om det Stora Språnget, finansierat av den inhemska motsvarigheten av Vetenskapsrådet, vars uppdraganden kan komma att ha för kommunistpartiet delikata återverkningar i "ansvarsfrågan" knyter samman demografer, historiker och arkivarier från den rikstäckande väderlekstjänsten. I den senares arkiv på provinsnivå har nämligen mycket exakta dagliga uppgifter om det lokala klimatet under hela den relevanta perioden bevarats. Med dessa uppgifters hjälp har man nu för avsikt att en gång för alla bringa klarhet i hur mycket av skulden för svälten som rimligen kan läggas på "naturen" och hur mycket som *måste* läggas på mänskliga, och då i första hand politiskt/administrativa faktorer. Jag har vid flera tillfällen haft tillfälle att tala med de forskare som leder detta projekt, och i ett tidigt samtal skämtade de och sade att om resultatet låter KKP "behålla ansiktet" så kommer en stor fet volym med en väldig massa data att publiceras öppet; men om resultatet visar upp partiet i en mycket dålig dager, då kommer projektet bara att publicera en tunn intetsägande rapport och det mesta av resultatet att hemligstämplas eller enbart distribueras "för offentligt bruk". Förmodligen kommer någon form av offentlig avrapportering att äga rum under 2008, men vad den kommer att visa är ännu oklart.

²⁹⁶ Li & Shang 2007. Jfr. också

<http://www.jessedi.com/archiver/tid-447229.html>

²⁹⁷ Bernstein 1983, Bernstein 1984 och Bernstein 2006.

²⁹⁸ Shapiro 2001.

²⁹⁹ Rummels blog

<http://freedomspace.blogspot.com/2005/11/reevaluatiq-chinas-democide-to-be.html>

Så långt *elite politics* och makronivån. När det gäller mikronivån och forskning som ser som sin uppgift att klargöra hur det Stora Språnget drabbade "den vanliga människan" kan man något förenklat identifiera tre olika strömningar. Den första bygger i första hand på intervjuer med överlevande eller deras efterkommande. Det är i första hand undersökande journalister, kineser och icke-kineser, som representerar denna strömning. Ett utanför Kina uppmärksammat (och i Kina ibland som illa underbyggt och "sensationalistiskt" kritiserat) resultatet av journalistiska mödor är boken *Hungry Ghosts* av Jasper Becker.³⁰⁰ I avsaknad, tills vidare, av en bättre skildring av en fruktansvärd tragedi så kan man bara varmt rekommendera boken till alla som söker förstå verkligheten bakom det Stora Språngets offerstatistik. Som det står att läsa på författarens egen websajt:

This is the first book to unravel the story behind the statistics. Based on hundreds of interviews and unpublished documents, it describes how Mao Zedong created a man-made famine throughout China... Through graphic eyewitness accounts, the author describes a catalogue of terror, cannibalism, slavery, torture and imprisonment that took place on a massive scale during the great famine in which 10 million people were arrested and sent to death camps while a further 10 million fled their homes.³⁰¹

En andra strömning, begränsad till Kina, är en biprodukt av det officiellt sanktionerade arbetet sedan 1980-talet på att sammanställa stora encyclopediska så kallade lokalkrönikor (*difang zhi*) i vart och ett av Kinas ca 2 000 län.³⁰² Det rör sig här om en kinesisk historieskrivning som till formen förblivit en levande tradition sedan Songdynastin (960-1279 e.kr): ett eklektiskt insamlande av "alla sorters information" om vad som tilldragit sig i en by, en kommun, ett län eller en stad och dess kompilation i bokform, ofta under direkt överseende av representanter för den lokala politiska, ekonomiska och kulturella eliten: mandariner för ett sekel sedan, kommunistpartikadrer idag. I de lokalkrönikor som ges ut idag (och i vilka tyngdpunkten ligger på allt som ägt rum sedan 1949) finns

alltid ett avsnitt som dokumenterar vad som skedde under och efter det Stora Språnget Framåt. Forskare som gjort bruk av just detta slags källa till kunskap om förhållandena i några av de av svälten värst drabbade delarna av Kina inkluderar medlemmar i det tidigare nämnda internationella nätverket med ett "virtuellt centrum" i Wien.

En tredje och sista strömning är den konventionella forskning som handlar om att systematiskt lokalisera, få tillgång till och i sista hand tolka olika former av arkivmaterial. Fram till början på 1990-talet var detta mycket svårt för utländska forskare som var tvungna att hålla till godo med slumpmässigt läckta dokument ur obskyra källor från 1967-1968 (då kulturrevolutionens Rödgarister gjort råder mot lokala arkiv och publicerat vad de kommit över som dokumenterade politikernas påstådda "brott", inkl. under Stora Språnget). Men det lilla man fann tydde på att man, när fylligare dokumentation en dag skulle bli tillgänglig, stod inför en ofta fruktansvärd verklighet, som detta förhållande citat ur en ledande politikerns tal från början av sextioalet illustrerar:

Some cadres are hounding the common people to death. They exploit them, and deprive them of every single possession they have. They treat them the way Tibetan slave owners treat their slaves, only they don't actually flay them. When they don't beat the masses, they curse them. They're even worse than the Japanese. How come some cadres dare to act this way? It's because they have a perfect excuse, the name of which is the practice of "communism".³⁰³

På senare år har så äntligen primärkällor av det slag utländska forskare saknade på 1990-talet blivit tillgängliga och för historiker utanför Kina möjliggjort ett veritabelt "språng" för forskningen kring Stora Språnget. Den kanske viktigaste är en komplett uppsättning (för åren 1949 t.o.m. 1964) av den då hemligstämplade dagliga nyhetsbulletinen *Intern Referens* vilken biblioteket vid *Universities Service Centre* vid Chinese University of Hong Kong besitter. Dess alltså länge som statshemlighet klassificerade rapportering om svälten under de värsta månaderna 1960

³⁰⁰ Becker 1996.

³⁰¹ http://www.jasperbecker.com/jb_hungryghosts.htm

³⁰² Jfr. Thøgersen & Clausen 1992.

³⁰³ Yang Xianzhen, den dåvarande rektorn för KKP:s Centrala Partihögskola, citerad från Schoenhals 1992, s. 604.

lämnar ingenting åt fantasin. Ett exempel på vad som står att finna i denna källa är rapporten om kannibalism som citeras i svensk översättning i Forum för Levande Historias *Faktabäfte*. Forskare som systematiskt börjat göra bruk av *Intern Referens* i syfte att belysa skeendet under Stora Språnget (och då bara delvis frågan om hur välinformerade beslutsfattare i Beijing var om hungersnöden i avlägsna delar av landet) är också några av medlemmarna i det ovan nämnda nätverket i Wien.

En andra intern samtida källa av liknande slag, i vissa avseenden ännu mer politiskt känslig, utgör de rapporter som producerades av den kinesiska säkerhetstjänsten och som av Ministeriet för Offentlig Säkerhet återgavs i *Arbetsbulletin Offentlig Säkerhet*. En komplett uppsättning av denna för åren 1959–1962 såldes nyligen av ett statligt antikvariat i Beijing. När forskarvärlden vad det lider börjar inkorporera det som står att läsa i *Arbetsbulletinen* i sin historieskrivning, kan det som sagts om hur arkiven kommer att tvinga fram en revision av 90 procent av historien mycket väl besannas. Här är ett citat ur nummer 14/1962:

Under åren 1958 till 1961 (framför allt under de första tre åren) arresterade [myndigheterna i provinsen] Qinghai totalt över 62 000 personer. Antalet som [härutöver] blev föremål för vad som i form av uppsamling och uppläxning, häkte, uppfostran genom kroppsarbete eller liknande också motsvarade arrestering ligger på över 46 000, vilket motsvarar ett totalt antal på mer än 108 000 personer. Detta antal motsvarar 5,1 procent av den totala befolkningen (2,1 miljoner) i provinsen. Om man till detta antal lägger de mer än 16 000 som under samma period sköts ihjäl när uppror kvästes och de 27 000 som varit föremål för kontroll-åtgärder, kamp-möten, eller tvingats till kroppsarbete under översyn så framgår det att under en fyraårsperiod i provinsen som helhet över 151 000 blivit attackerade, vilket motsvarar 7,2 procent av befolkningen. Dessa siffror inkluderar *inte* det antal personer som, härutöver, blev föremål för uppsamling och uppläxning eller uppfostran genom kroppsarbete organiserad av folkkommuner och brigader. Antalet arresterade som dog i av myndigheterna på prefektur resp. läns-nivå administrerade häkten uppgår till 30 000, vilket motsvarar 1,4 procent av den totala befolkningen i provinsen. (Härutöver så dog yt-

terligare 49 000 personer i de direkt av provinsmyndigheterna administrerade brigaderna för fostran genom arbete.) Allvarligast var det i den autonoma Tibetanska prefekturen Yushu där antalet arresterade motsvarade 12 procent av den totala befolkningen och de som dog motsvarade 45 procent av dem som arresterades. I Qumalai län fanns från början 4 000 personer och av dessa arresterade man 1 500; efter det att de arresterats dog 60 procent av dem.

Det bör betonas att, även i säkerhetstjänstens interna rapportering, det som här skildras är ett extremfall. På andra platser i Kina var situationen bättre, i många fall ojämförligt bättre. Det som hade hänt i Qinghai sågs på ministeriell nivå i Beijing som något så allvarligt att man faktiskt var nära att kalla det för ett brott mot mänskligheten: "Aldrig tidigare i vårt offentliga säkerhetsarbets historia", poängterade man i den här citerade rapporten, "har till sin natur brottsliga fel av detta slag begåtts."

"Stora Proletära Kulturrevolutionen" (1966–1976)

Den period i Folkrepubliken Kinas historia som ägnats mest uppmärksamhet av forskare både i och utanför landet är det decennium som brukar kallas för den "Stora Proletära Kulturrevolutionen" eller bara rätt och slätt kulturrevolutionen.³⁰⁴ Sovjetunionen hade också upplevt en *kulturnaja revoljutsija* kring åren 1928–1931, men med dess snävare fokus och innehåll begränsat i första hand till attacker på förment "borgerliga" fenomen inom den inhemska kulturfären, lämnade den sovjetiska få spår efter sig som går att jämföra med det massiva genomslag på alla områden—och inte bara, eller ens i första hand, kulturens—som Mao Zedongs brutala "alla revolutioners mödrar" fick, såväl lokalt som globalt. Att försöka skildra och förstå inte bara *vad* som hände efter det att Mao sommaren 1966 hade vänt sig till den kinesiska ungdomen med uppmaningen "att göra uppror är rätt!" och störtat KKP och hela Folkrepubliken i djupaste kris, utan också *varför* det hände, är svårt. Lika stor betydelse som ideologiska faktorer spelade i

³⁰⁴ Den bästa (i betydelsen mest omfattande) bibliografin över skrifter *om* (i motsats till *från*) den kinesiska kulturrevolutionen på alla språk är Song & Sun 1998.

sammanhanget måste av historikern även tillskrivas politiska, sociala, militära, ekonomiska, kulturella, juridiska, demografiska och idiosynkratiska psykologiska faktorer som Mao Zedongs tilltagande paranoيدا läggning. KKP-ledarens roll var kritisk, men mycket av ansvaret för de brott som kom att begås i kulturrevolutionens namn faller i sista hand också på andra personer, inklusive de politiska ledare som i kulturrevolutionens senare skeden blev dess offer (inklusive andre-mannen i partiet Liu Shaoqi, död 1969) men som inledningsvis hade ställt sig bakom den till hundra procent.

Seriös och empiriskt förankrad kinesisk forskning om kulturrevolutionen inleddes inte förrän i början på 1980-talet. Premiärminister Zhou Enlai hade 1966 sagt att kulturrevolutionens högsta sanningskriterium var Mao Zedong-tänkandet: i princip hade detta fram till Maos död inneburit att om det rädde en motsättning mellan det faktiskt påvisbara och något den Store Rorsmannen hade sagt eller tänkt så var det verkligheten, och inte tron, som "hade fel".³⁰⁵ Den till sin omfattning synnerligen begränsade underjordiska *samizdat*-typen av oberoende analyser av kulturrevolutionen som cirkulerade i Kina under denna tid betraktades av myndigheterna som kätterska och omstörtande och deras författare kastades, medan Mao Zedong fortfarande levde, utan undantag i fängelse, men kom sedan att få återupprättelse och släppas (om de fortfarande var vid livet) i de fall som blivit kända, några år efter hans död.³⁰⁶

Utanför Folkrepubliken gränser utkom redan under sjuttioalets första år ett antal fortfarande läsvärda akademiska studier av kulturrevolutionen.³⁰⁷ Denna tidiga litteratur var i första hand statsvetenskaplig eller sociologisk, men författarna var i några fall också diplomater eller "intelligence analysts" som skrev under pseudonym. I Sverige bedrevs under denna period inga kritiska studier av kulturrevolutionen som

förtjänar att nämnas; så sent som 1977 bemöttes hemvändande svenska studenter från Kina med öppen skepsis på debattsidorna i media när de uttalade sig kritiskt om kulturrevolutionen på basis av egna erfarenheter under ett eller flera års studier i landet.

En banbrytande delvis på arkiv-material baserad antologi *The Chinese Cultural Revolution as History* med bidrag av framför allt yngre amerikanska historiker, vilken publicerades 2006, inleds med en återblick på forskningen under de år Mao Zedong fortfarande var vid livet och den första tiden efter hans död 1976. Den akademiska forskningen i utlandet var under denna tid

notable for its emphasis on the structure of society and what would later be termed state-society relations. Students of political participation examined the ways in which individuals and groups could pursue their interests within the evident constraints of political institutions. Students of political institutions looked closely for evidence of bargaining among bureaucratic interests and mass constituencies, both in the process of policy making and policy implementation. Students of the educational system and the occupational structure examined the career incentives that drove individuals into patterns of cooperation with or withdrawal from regime-sponsored political activity. Students of grassroots politics and economic institutions explored the ways that state institutions bred social networks and personal loyalties that served to extend the power of the state while at the same time blunting or diverting it... The result was a specialized scholarly literature that looked remarkably unlike anything connected with the term totalitarianism.³⁰⁸

Vidare noteras i *The Chinese Cultural Revolution as History* att forskningen som specifikt behandlade kulturrevolutionens höjdpunkt åren 1966–68, var något av en specialgren av studiet av Kina som helhet. I första hand var det framväxten av sociala rörelser ("mass-organisationer") som fascinerade. Vidare görs retrospektivt också den ur dagens perspektiv viktiga och för en forskningsinventering som denna speciellt relevanta iakttagelsen

³⁰⁵ Jfr Zhou Enlai, "Letter to Capital University Red Guard Revolutionary Rebel HQ", i Schoenhals 1996c, s. 27.

³⁰⁶ Några av viktigaste kritiskt analytiska texterna från denna tidiga period som bevarats åt eftervärlden återfinnes i översättning i Liu 1987 och Chan, Rosen & Unger 1985. See också Yang 1997.

³⁰⁷ Exempelvis Robinson 1971, Lindbeck 1971, Johnson 1973 och Ahn 1976.

³⁰⁸ Esherrick, Pickowicz & Walder 2006, s. 3.

how remarkably thin the evidence was for these interpretations. One has to admire the ingenuity with which authors reconstructed patterns of inequality and conflict from a relatively small number of interviews with émigrés, and from scattered copies of red guard tabloids, critical wall posters and pamphlets, transcripts of radio broadcasts, and rare issues of local newspapers. All of this work proceeded without the benefit of the kinds of sources that scholars take for granted today: direct local interviews and oral histories with key participants; extensive collections of tabloids, pamphlets, speeches, and wall posters; published local histories, reference works, and official compendia of social statistics; and even survey research with retrospective questions.³⁰⁹

Det som alltså kan kallas för den första vågen av forskning om kulturrevolutionen utanför Kina hade ett helt annat fokus än "brott mot mänskligheten". Denna första våg ebbade ut i och med att KKP 1979 inledde den så kallade reform-eran och samtidigt tog avstånd från det extrema maoistiska arvet, vilket i en officiell centralkommitté-resolution den 27 juni 1981 sades ha bidragit till en "nationell katastrof" utan like.³¹⁰ Under 1980-talet kom utländska statsvetare och sociologer i växande utsträckning att ägna sin forskning åt tiden efter kulturrevolutionen, samtidigt som historiker ännu inte betraktade händelseförlopp under Maos sista tio år i livet som en del av den egna "intressesfären". Utanför Kina var 1980-talet och början av nittiotalet något av ett lågvattenmärke vad forskarvärldens intresse för kulturrevolutionen beträffar.

Den första generationens kinesiska historiska forskning om kulturrevolutionen skedde i det öppna och klart uttalade syftet att underbygga en negativ officiell post-maoistisk syn på kulturrevolutionen. Här kan man ironiskt nog klart och tydligt tala om forskning styrd av ett paradigm "brott mot mänskligheten", dock ej med KKP utan med en fraktion inom partiet ("de Fyras Gäng och 'klicker' kring Lin Biao") som förövaren. Denna syn kom till uttryck dels i den of-

fentliga rättegången vintern 1980 mot Mao Zedongs änka med flera kulturrevolutionära "radikaler", dels i den just nämnda Centralkommitté-resolutionen från 1981 med namnet "Om Några Frågor i Partiets Historia sedan Folkrepubliken Kinas grundande".³¹¹ I hög grad signifikant var att en mängd tidigare hemlighållen offerstatistik nu offentliggjordes: för första gången blev den verkliga vidden av flera "enskilda grupper, institutioners och statsmakters fysiska våld mot specifika offergrupper" i kulturrevolutionens namn, allmänt kända. Så erkände man från KKP:s sida nu bland annat öppet att

- inte mindre än 84 000 personer hade "förföljts och blivit föremål för falska anklagelser" i östra Hebei-provinsen. Av dessa sades 2 955 ha berövats livet;
- närmare 14 000 personer förföljts och fått sätta livet till i en "jakt på hemliga agenter" i Yunnan-provinsen;³¹²
- närmare 346 000 personer hade "förföljts och blivit föremål för falska anklagelser" (i första hand för så kallad "etnisk separatism") i Inre Mongoliet. Av dessa hade 16 222 berövats livet;³¹³

³¹¹ Se den ursprungligen "endast för offentligt bruk" publicerade, men sedan länge på kinesiska antikvariat öppet sålda 500-sidor tjocka av Kinas Högsta Foldomstol sammantillda *Zhonghua renmin gongheguo zuigao renmin fayuan tebie fating shenpan Lin Biao Jiang Qing fangeming jitu'an'an zhufan jishi* 1981. Sedan 1992 har en rad personer direkt inblandade i rättegången givit ut sina memoarer och personliga anteckningar från densamma, och i flera fall ger dessa en intressant inblick i vad som ägde rum "bakom kulisserna" i samband med att bevisföringen formulerades, straff fastställdes, etc. Jfr. Xiao 1992 och Xiao & Tumen, 1994. Flera kinesiska historiker har utifrån denna nya dokumentation öppet förkastat rättegången som föga mer än en politisk "hämdaktion" från de överlevandes (och då speciellt Deng Xiaopings) sida.

³¹² Händelserna i Yunnan som här avses finns dokumenterade och beskrivna i skrämmande detalj i Ding 1999.

³¹³ På engelska finns den ovanligt brutala kulturrevolutionen i Inre Mongoliet beskriven av en kinesisk historiker i Woody 1993. En fullständig och delvis omarbetad version av samme författares historia utkommer 2008 i Hong Kong på förlaget Cosmos Books.

³⁰⁹ Esherick, Pickowicz & Walder 2006, s. 5.

³¹⁰ Jfr. "Excerpt from 'Resolution on Certain Questions in the History of Our Party Since the Founding of the People's Republic of China,'" i Schoenhals 1996c, s. 296–303.

• närmare 80 000 officerare och soldater i Folkets Befrielsearmé hade "förföljts och blivit föremål för falska anklagelser". Av dessa sades 1 169 inte ha överlevt den behandling de blivit utsatta för.³¹⁴ (Vid rättegången för Lin Biaos generaler dokumenterades i detalj olika former av tortyr som sades ha förekommit inom delar av försvarsmakten: informationen om detta offentliggjordes dock inte förrän 1992.³¹⁵)

Denna och en mängd liknande makrostatistik vilken sades illustrera antalet offer för utrensningar på högre nivå inom KKP, försvarsmakt och statlig förvaltning, kom under 1980-talet att återges i flera (på kinesiska universitetsbibliotek lätt tillgängliga, men ej kommersiellt distribuerade) samlingar med basdokumentation om kulturrevolutionen.³¹⁶ Samlingarna, vilka i första hand omfattade ett urval historiskt signifikanta centrala policybeslut, texter av Mao och andra ledare utövade under 1980-talet ett mycket stort inflytande på historieskrivningen i såväl Kina som bland utländska forskare. Mest spridd och något av ett standardverk blev de tre volymer på sammanlagt 2 000 sidor med titeln *Forskningsmaterial om den "Stora Kulturrevolutionen"* som ingick i den av kinesiska Försvarshögskolan sammanställda serien *Referensmaterial för Undervisning i KKP:s Historia*.³¹⁷ Redaktören för de tre volymerna om kulturrevolutionen var den tidigare nämnde Wang Nianyi. De amerikanska Kinahistorikernas nestor John K. Fairbank lutade sig delvis mot denna nya information när han i den första utgåvan (1992) av sin inflytelserika *China: A New History* hävdade: "Estimates of the victims of the Cultural Revolution now hover around a million, of whom a considerable number did not survive".³¹⁸ I en reviderad, postum utgåva (1998) av samma verk skrev Fairbanks medförfattare och f.d. elev, historikern Merle Goldman, på basis av mera detaljerad informa-

tion som delvis härrörde från samma slags kinesiska källor, att kulturrevolutionen varit en politisk kampanj "in which half a million people were killed or committed suicide and an estimated 100 million were persecuted".³¹⁹

Inte allt som vid denna tid skrevs och trycktes upp i bokform i Kina om de värsta övergreppen under kulturrevolutionen klarade sig genom alla censurinstanser. Det på basis av Ministeriets för Offentlig Säkerhet egen interna dokumentation producerade, över ett tusen sidor tjocka, verket *Av Detta Må de Unga Lära* (vilket i berättande och lätt tillrättalagd form skildrar ett drygt hundratal tragiska människöden) skulle ha kommit ut 1981, men distribuerades aldrig. Exemplar ur en ej fullständigt förstörd restupplaga har sedan mitten på 1990-talet sålts på antikvariat i Beijing.³²⁰

Vid mitten av 1980-talet hade det officiella Kinas närmast totala revision av kulturrevolutionens på Mao Zedongs tid så positiva historia i princip avslutats. Det "grundliga förnekandet av 'kulturrevolutionen'" (*chedi fouding "wenge"*) som nu var KKP-policy fick stor betydelse för många reformivrare. Det som "förnekades" och sades vara ett bedrägeri var bland annat att kulturrevolutionen skulle ha haft något som helst gott i sig eller fört något gott med sig. När den på denna punkt var som mest lyhörd för det politiskt korrekta blev åttioalets forskning och historieskrivning uteslutande en fråga om svart eller vitt. Ett bra exempel är den historia i ett band om kulturrevolutionen som kom ut på kinesiska i Folkrepubliken 1986 och i engelsk översättning i USA 1996 under namnet *Turbulent Decade: A History of the Cultural Revolution*. I min anmälan av översättningen skrev jag:

The persuasive power of many statements in this book would have been enhanced considerably had the authors occasionally inserted qualifying markers such as "appeared to," "as far as we know," "may," "might" or "one would like to believe did..." But instead of admitting that what much of what they say still remains to be proven, the authors assert simplistically that they *know*

³¹⁴ Zhonghua renmin gongheguo zuigao renmin fayuan tebie fating shenpan Lin Biao Jiang Qing fangeming jituan'an zhufan jishi 1981, s. 22–24.

³¹⁵ Xiao 1992, s. 290–293.

³¹⁶ De våldsamma aspekterna av kulturrevolutionen kom nu att ersätta ideologin som det som i någon mån fortfarande ådrog sig utländska sociologers intresse. White 1989, Madsen 1990 och Lu 1995.

³¹⁷ Zhongguo renmin jiefangjun guofang daxue dangshi dangjian zhenggong jiaoyanshi 1988.

³¹⁸ Fairbank & Goldman 1998, s. 402.

³¹⁹ Fairbank & Goldman 1998, s. 410.

³²⁰ Shangfang tongxun bianjishi 1981. En kraftigt nedkortat "sanitized sequel" till detta verk som sedermera såldes öppet är Shangfang tongxun bianjishi 1986.

what "Mao dreamed of..." (p. 306), the "Chinese Communist Party has a tradition of believing..." (p. 257), and Lin Biao "also pondered" (p. 310). Given their disciplinary background in political science and sociology, it is particularly surprising that they appear to have little appreciation of the *complexity* of politics. Oftentimes their explanations are simply too simple to be convincing...³²¹

Författarparet som skrev *Turbulent Decade* lever numera i exil i Frankrike och ägnar sig som bona fide dissidenter åt att förespråka federalism i Kina och arbeta fram en ny författning åt vad de hoppas en dag skall bli den kinesiska förbundsrepubliken.

Den med avstånd bästa historien över kulturrevolutionen från den här tiden är den 1988 publicerade (reviderad upplaga 2005) *Den Stora Turbulensens Tid* av Wang Nianyi.³²² Wang hade länge varit propagandakader inom det militära, men blev när reform-eran började professor i modern historia vid Försvarshögskolan i Beijing. En av hans starka sidor var att kunna "skriva mellan raderna" och på så vis kringgå en rigid censur... I en anmälan av *Den Stora Turbulensens Tid* skrev jag:

Within the confines of the CCP Centre's "official line" on the Cultural Revolution. Wang Nianyi has succeeded in writing a history that is eminently readable... A low-key irony reverberates throughout the narrative, though Wang does reflect some partiality to various individuals and groups. With dead-pan seriousness the author admits that there are certain things about the Cultural Revolution he has not been able to figure out... And so, precisely because of all the glaring contradictions left unresolved, this becomes a far better work of history than the "line struggle" histories produced in China in the past. Extended extracts from previously classified texts are scattered throughout the narrative.³²³

Till de tidigare såväl i Kina som utomlands okända uppgifter som Wang kunde avslöja i sin historia hörde

bland annat de skyhöga antalet offer för kulturrevolutionens hetsjakt på den politiska så kallade ultravänstern i början på 1970-talet.³²⁴ Bland många exempel på hur "webben" kommit att spela en positiv roll i den internationella forskningen om alla aspekter av kulturrevolutionen bör här nämnas att mycket av det som forskare i Wangs generation med början på 1980-talet skrev för hand och publicerade i skrifter "endast för offentligt bruk" (vilka inte längre går att få tag på), idag av yngre kollegor och före detta elever har lagts ut i elektronisk form på servers i och utanför Kina.³²⁵

I slutet av 1980-talet fick sakta växande kontakter mellan kinesiska och utländska forskare till följd att nya forskningsrön och nytt källmaterial om kulturrevolutionen spreds utanför Kina. En bild av detta ger innehållet i den mellan 1988 och 1992 av ett internationellt nätverk av yngre historiker publicerade *CCP Research Newsletter* med dess så kallade boknotiser och kortare anmälningar och analyser av ofta svårtilgängliga källor. Samtidigt gick fortfarande mycket av det som i Kina publicerades, i synnerligen begränsade upplagor (ibland med hemligstämpel eller "endast för offentligt bruk"), omvärlden förbi. Ett exempel från den här tiden (1990) är det i frågan om brott mot mänskligheten synnerligen relevanta bildverket *Fotografisk Dokumentation av "Kulturrevolutionen" i Guangxi*, en etnisk autonom region (motsv. en provins) i Sydchina på gränsen mot Vietnam där det rädde ett blodigt inbördeskrig under långa perioder 1967–68.³²⁶ I förordet till detta närmare 400 sidor tjocka verk, vars existens inte blev känd utanför Kina förrän femton år senare, kan man läsa:

Den "stora kulturrevolutionen" var en enorm katastrof. *Fotografisk Dokumentation av "Kulturrevolutionen" i Guangxi* återspeglar verklighetstroget dåtidens historiska ansikte och utgör dessutom ett substantiellt bevismaterial, utöver de 18 banden *Arkivdokument Från "Kulturrevolutionen" i Guangxi*. Det är synnerligen värdefullt att de bilder som man kunnat finna nu har samlats i en

³²¹ Schoenhals, rescension (publicerad i *The China Quarterly*, nr. 156, 1997) av Yan & Gao 1996.

³²² Wang 1988.

³²³ Rescension publicerad i *CCP Research Newsletter*, nr. 3, 1989, s. 57–58.

³²⁴ Wang 1988, s. 336–39. På engelska, se MacFarquhar & Schoenhals 2006, s. 221–38.

³²⁵ Jfr. sidorna för dokumentation och debatt på sajten www.linbiao.org

³²⁶ Guangxi wenge dashi nianbiao bianxie xiaozu 1990.

volym som bifogas partiets och statens arkiv. De illustrerar kulturrevolutionen i Guangxi i miniatyr och kan tjäna den historiska forskningen samt bidra till att bilda denna generation och framtida generationer. Här är en läxa i blod av vilken vi måste dra lärdom. Vi får aldrig igen låta detta ske.³²⁷

Just Guangxi var i början på nittiotalet under en tid föremål för intresse i utlandet, då det blev känt att det i några delar av regionen hade förekommit en bisarr form av "politisk kannibalism" under kulturrevolutionen.³²⁸ Denna dokumenterades i en undersökning av en kinesisk journalist/forskare som väckte berättigad sensation och med tiden utkom i engelsk översättning.³²⁹

Sedan mitten på 1990-talet har inriktningen på forskningen om kulturrevolutionen inom och utanför Kina i många avseenden drivits av en dokumentationsvåg, det vill säga av all den nya information som blivit tillgänglig i och med att Mao Zedongs år vid makten oåterkallerligen blivit en del av historien. Bland de utländska forskare som gjort ovanligt gott bruk av denna nya dokumentation bör här nämnas sociologen Andrew G. Walder som i en banbrytande studie (baserad på en sofistikerad analys av kvantitativa data i inte mindre än 1 500 lokalkrönikor utgivna i Kina efter 1987) kom fram till att antalet offer för den kulturrevolutionära kampanjen att "rensa klassleden" (1968–1971) på den kinesiska landsbygden hade varit vida större än vad forskare i utlandet anat och förmodligen uppgick till mellan 750 000 och 1,5 miljoner döda.³³⁰ Ett första frö till något som en dag kan bli en kinesisk version av Rysslands Memorial har under tiden grundats av en i USA verksam kinesisk akademiker, Wang Youqin. Hennes arbete har till dags dato resulterat i såväl böcker och artiklar som en dedicerad websajt *Chinese Holocaust Memorial* och "oral histories" i Youtube-format.³³¹

³²⁷ Guangxi "wenge" dang'an ziliao bianxie weiyuanhui 1990. De mest skrämmande fotografierna från kulturrevolutionen i Köll 2003 är alla hämtade ur detta verk.

³²⁸ Sutton 1995.

³²⁹ Zheng 1996.

³³⁰ Walder & Su 2003.

³³¹ http://humanities.uchicago.edu/~faculty/ywang/history/memorial_homepage.htm

Wangs ambitiösa projekt utgör en viktig del av något som förtjänar att kallas dokumentation av, snarare än forskning kring, brott mot mänskligheten under kulturrevolutionen. Som ett imponerande dokumentationsprojekt i samma anda bör man också beskriva det arbete som sedan flera år tillbaka bedrivs av en grupp kinesiska akademiker i USA och Kanada, bland andra den idag vid John F. Kennedy Memorial Library, Los Angeles, verksamme Song Yongyi. Ursprungligen ett löst nätverk av universitetsbibliotekarier och forskare utan några speciella finansiella resurser eller uttalade politiska mål, så har gruppen på senare år i allt högre grad engagerat sig i exil-politiska sammanhang i hopp om att på detta sätt kunna säkerställa resurser för ambitiösa initiativ som den nu mer än 10 år gamla och allt mer omfattande websajten *Virtual Museum of the Cultural Revolution*. För sitt arbete med att sammanställa en enorm *Chinese Cultural Revolution CR-Rom Database* och, på detta vis, "bekämpa censur inom biblioteksvärlden" erhöll Song Yongyi 2005 American Library Association Paul Howard Award for Courage.³³² I exil-tidskriften *Human Rights in China* har han hävdat: "According to the estimates of overseas scholars, based on secret documents that have been leaked, approximately 2.8 million people met with unnatural deaths during that period".³³³ I samma tidskrift har en annan medlem av samma lösa nätverk, den i Kanada arbetande skribenten och publicisten Hu Ping, ställt och besvarat frågan "How many victims were there during the Cultural Revolution? We lack reliable statistics, but even conservative estimates indicate more than 1.72 million".³³⁴

En uttömmande inventering av den internationella forskningen om den kinesiska kulturrevolutionen är knappast möjlig på det utrymme som här står till förfogande. Vad som beskrivits är endast i korthet trender, några viktigare verk och inflytelserika strömningar. Avslutningsvis kan nämnas att några forskare idag hävdar att forskningsläget är gott, medan andra är mer pessimistiska. Vad dagsläget i Kina beträffar skrev jag för tidskriften *The China Quarterly* för drygt ett år sedan följande:

³³² <http://www.ala.org/Template.cfm?Section=News-&template=/ContentManagement/ContentDisplay.cfm&ContentID=95110>

³³³ *China Rights Forum*, nr. 4, 2005, s. 23.

³³⁴ *China Rights Forum*, nr. 4, 2004, s.78.

The year 2006 saw the 40th anniversary of the launching of the Great Proletarian Cultural Revolution come and go in silence in the PRC. No memorials were uncovered, no plaques unveiled. CCP historians – custodians of the archives and writers of *official* history – held a few closed workshops on Mao's final decade in power, but no major conferences. Under the radar of the authorities, though, a three-day unofficial conference bringing together sixteen Chinese and foreign scholars and historians of the Cultural Revolution was held in a resort outside Beijing in March. Participants included a number of widely respected names whose scholarship normally appears in liberal Chinese-language print-media... and on the world-wide web. The conference saw "a hundred schools of thought contend," as those who felt comfortable occupying a moderate middle ground engaged with those who claimed more radical positions on the left and right.³³⁵

Hur ser framtiden ut? På de historiska institutionerna vid några kinesiska universitet ges idag kurser som behandlar kulturrevolutionen, vilket väl får betraktas som positivt. Men många kinesiska historikers pessimism motiveras alltså av den censur som fortfarande begränsar den fria kommunikationen och möjligheterna att publicera sig. (På webben gör man bruk av olika språkliga "tricks" för att lura cyberpolisens sökmotorer som, tror man sig veta, programmeras till att reagera på enskilda ord som "kulturrevolutionen".) Den är också motiverad av den brist på intresse för historien som man tycker sig märka hos den yngre generationen:

Close to the end... one participant lamenting the fact that three decades after it came to a close with the death of Mao Zedong, the Cultural Revolution is being "covered up, forgotten, misinterpreted, and 'transformed and abused' at will." And if that is not in itself bad enough, he charged, an even bigger problem is the fact that there seem to be so few younger scholars showing an interest in researching, interpreting, understanding, and teaching its history: "We who are here today are in our fifties; in another ten

year's time, if it's still only members of our generation meeting like this, then the study of the Cultural Revolution may well face the risk of becoming an 'extinct subject!'"³³⁶

Utänför Kina kan man bara hoppas, med tanke på hur tragisk och viktig kulturrevolutionen var, att den vad det lider kommer att tilldra sig fler forskares uppmärksamhet. Man märker redan ett växande intresse bland en yngre generation historiker och en bildad allmänhet, något som inte minst återspeglas i försäljningssiffrorna för den 2006 utgivna *Mao's Last Revolution*, en i första hand på nya källor och nya forskningsrön baserad historia om kulturrevolutionen som under 2008 även kommer ut i kinesisk, fransk och koreansk översättning.³³⁷ I en anmälan av boken i *New York Times Book Review* spekulerade Judith Shapiro om hur "Roderick MacFarquhars och Michael Schoenhals bok *Mao's Last Revolution*, som den första större historien om dåtidens *elite politics*, kan komma att generera en våg av kulturrevolutionär forskning inom Kina och sporra till en sund debatt rörande statlig manipulation av det historiska minnet".³³⁸ Vem vet, en översättning till svenska skulle kanske t.o.m. kunna provocera fram just en sådan debatt även i det här landet...

³³⁵ Citat ur Schoenhals, rescension (publicerad i *The China Quarterly*, nr. 190, 2007) av Hao 2006, s. 492.

³³⁶ Citat ur Schoenhals, rescension (publicerad i *The China Quarterly*, nr. 190, 2007) av Hao 2006, s. 493.

³³⁷ MacFarquhar & Schoenhals 2006.

³³⁸ *International Herald Tribune*, 6 oktober 2006, http://www.iht.com/articles/2006/10/06/arts/1dbriefs7_C.php

KAMBODJA

KLAS-GÖRAN KARLSSON

Den tredje brotthistoria vars vetenskapliga uttolkning här skall presenteras är de kambodjanska röda khmerernas massmord på kategorier ur den egna befolkningen under 1970-talets andra hälft. Kapitlet inleds med en analys av den faktiska händelseutvecklingen såsom den framställts i den tillgängliga forskningslitteraturen, och av de begrepp som brukats. Därefter vidtar en riktad analys av de framträdande skiljelinjerna och diskussionsfrågorna i denna forskning.

Den kambodjanska brotthistorien

Under loppet av en regeringsperiod på tre år och åtta månader mördade de röda khmererna mellan en och en halv och två miljoner människor av en totalbefolkning på mellan sju och åtta miljoner i en våldsamt upptrappad förintelseprocess i Kambodja. Det betyder att mellan en femtedel och en fjärdedel av den kambodjanska befolkningen förintades som ett resultat av antingen direkta avrättningar eller den död i svält eller sjukdom som följde av regimens politik.³³⁹ Det är med all sannolikhet den största demografiska katastrof som drabbat något land under efterkrigstiden. Ytterligare hundratusentals människor tvingades fly från sitt land. Ingen befolkningsgrupp och ingen region i landet skonades. Scenen för dessa massmord benämns ibland Kampuchea, det officiella namnet på de röda khmerernas republik och en term som svarar mot den etniska majoriteten khmerernas uttal av det förfranskade Kambodja, men i denna text används den senare termen konsekvent.

Den dödsbringande stormvind som drog fram över Kambodja från april 1975 till januari 1979 benämner många, om än inte alla forskare som ett folk mord, med motiveringen att massvåldet i stor utsträckning riktades mot etniskt och religiöst definierade kategorier av människor som regimen stigmatiserade och dödade för vad de *var*, inte vad de *gjort*. Stundtals kan man i litteraturen möta begreppet "autogenocid", för

att förmedla en insikt om att Kambodja föll offer för sig självt, såtillvida att det statsbärande majoritetsfolket khmererna utgjorde den största offerkategorin. Begreppet är dock oegentligt eller åtminstone oprecist, eftersom det faktum att den kommunistiska revolutionen, med Trotskijs ord, "förtärde sina egna", är giltigt för alla tre brotthistorierna analyserade i denna forskningsöversikt, särskilt om man med "egna" menar det egna landets medborgare, majoritetsbefolkning och partikadrer.

I fråga om de röda khmerernas brott mot mänskligheten har den kanske viktigaste frågan, förutom de generella frågorna hur denna extrema våldsprocess överhuvud kunde äga rum och om det var fråga om ett folk mord, varit vilken roll den kommunistiska ideologin spelade, eller snarare vilken relativ vikt kommunismen analytiskt skall tillmätas i förhållande till de andra idésystem, processer och faktorer som uppenbart också var inblandade i den kambodjanska tragedin: kolonialism, nationalism, sociala förhållanden, såsom spänningen mellan stad och landsbygd, geografiska villkor, såsom den långa gränsen mot de antagonistiska länderna Vietnam och Laos, och historiska omständigheter, såsom Vietnamkriget och den allmänna amerikanska inblandningen i den sydostasiatiska samhälls- och statsutvecklingen.

Khmerledarnas mål var förvisso att på exceptionellt kort tid införa en kommunistisk ideologi, konkret definierad som införande av kollektivjordbruk och avskaffande av hävdvunna sociala skillnader och motsättningar mellan landsbygd och stad, för att på så sätt nå längre i ideologistyr utveckling än Lenin, Stalin och Mao, som Pol Pot själv utpekade som sina kommunistiska föregångare, samtidigt som han underströk att khmerrevolutionen inte hade några föregångare. I historikerns efterhandsperspektiv är det inte svårt att mera exakt peka ut de ideologiska inspirationskällorna. Den ena kom från Lenin och hans föreställning om möjligheten för en revolutionär regim att "hoppa över" vissa stadier på mänsklighetens lagbundna väg mot Utopia för att på så sätt driva upp hastigheten i den omstörtande processen. Från Stalin kom idén om att rota socialismen i ett land, vilket i fallet Kambodja innebar att man knöt an till ett "ur-

³³⁹ Nutida demografisk forskning tycks uppvisa en relativ enighet kring dessa offersiffror. Se Heuveline & Poch 2007, s. 405–406.

sprungligt”, nationellt arv från ett khmeriskt kungadöme, betonade den inre ekonomiska uppbyggnadens betydelse och isolationistiskt avvisade varje ”främmande” inflytande. Den tredje ideologiska källan var Maos idéer om att med det stora språnget och kulturrevolutionen radikalt föra utvecklingen framåt och ”rena” den kommunistiska revolutionen. Mot denna bakgrund har flera forskare definierat de röda khmerernas regim som maoistisk eller maoism-inspirerad. I en vetenskaplig analys måste förövarnas kommunistiska självförståelse dock konfronteras med andra, bakomliggande företeelser av både idémässig och realhistorisk karaktär. Massakrerna i Kambodja måste med andra ord inplaceras i sitt större historiska sammanhang.

Bakgrunden

I sydostasiatiska Kambodja, fram till 1970 en buddhistisk monarki och med en nästan hundraårig historia som fransk indokinesisk koloni, erövrade de röda khmererna den 17 april 1975 huvudstaden Phnom Penh. Därmed hade ett flerårigt inbördeskrig avgjorts och Demokratiska Kampuchea utropats av ett kommunistparti vars medlemmar själva kallade sig *Angkar*, ”organisationen”. Högste ledare och revolutionens arkitekt, ”broder nummer ett”, i ett ledargarde av unga och radikala khmeriska intellektuella som tillbringat studieår i Paris på 1950-talet, som i många fall arbetat i det tysta som skollärare och som tidigare förföljts i Kambodja för sina maoistiska åsikter, var den nästan femtioårige Pol Pot. Han hade i hemlighet lett Kambodjas kommunistparti sedan 1963, och blev i själva verket ingen offentlig person förrän ett par år efter maktövertagandet. Kommunistpartiet hade sina rötter i efterkrigstidens kambodjanska kamp mot kolonialism och för självständighet.

De röda khmerernas inre stödtrupper kom framför allt från unga och fattiga khmeriska befolkningsskikt på landsbygden. Innan Pol Pot tagit kontrollen över hela Kambodja, vilket dröjde till mitten av 1976, då en formell regeringsmakt utropades, var han också tvungen att söka stöd hos rivaliserande regionala krigsherrar, som han därefter systematiskt lät likvidera. En större revolt mot denna brutala centralisering av makten, den senare ledaren för kommunistpartiet Heng Samrins uppror i Kambodjas östra delar i feb-

ruari 1978, ledde till att 100 000 människor dödade.³⁴⁰ Trots en traditionell fiendskap mellan Kambodja och Vietnam hade de röda khmererna fram till en brytpunkt år 1973 fått ekonomiskt och militärt stöd utifrån av det vietnamesiska kommunistpartiet, medan de mött motstånd från lokala kommunistgrupper. Även Kina gav Demokratiska Kampuchea sitt stöd. Den sydostasiatiska kommunismen var en starkt splittrad rörelse.

USA tillhörde de nya makthavarnas fiender. Landet hade givit stöd åt de röda khmerernas motståndare, den antikommunistiske generalen och presidenten Lon Nols regim, som styrde Khmerrepubliken åren 1970–1975 efter att i en militärkupp ha störtat prins Norodom Sihanouk, som med sin auktoritära härskarstil hade dominerat den kambodjanska politiken sedan 1950-talets frigörelse från Frankrike. Förutom en regelrätt invasion 1970 hade det amerikanska motståndet mot kommunisterna främst yttrat sig i att flygplan under inbördeskriget släppt mer än en halv miljon ton bomber över Kambodja. Dessa bomber var inte riktade så mycket mot den kambodjanska regimen som mot en transportled genom landet, Ho-Chi Minh-stigen, som Nordvietnam utnyttjade i Vietnamkriget. Icke desto mindre gav dessa bombningar, som dödade tiotusentals kambodjaner, upphov till ett utbrett USA-hat som de röda khmererna ideologiskt kunde profitera på. Ben Kiernan är en av dem som starkt betonar de amerikanska bombningarnas betydelse när han konstaterar att Pol Pots kambodjanska kommunistparti reste sig ur askan av denna omfattande förstörelse, och att denna i hög grad fick legitimera den brutala och radikala våldspolitik som de röda khmererna kunde föra mot sina inre motståndare, också dem på vänsterkanten.³⁴¹ Att bomberna kunde sägas visa att vietnameserna var Kambodjas olycka gav de röda khmererna anledning att likvidera kommunistpartiets provietnamesiska falang.³⁴² Efter 1975 var den hävdvunna fiendskapen mellan Kambodja och Vietnam definitivt återställd. I ett isolerat land med direkt fientliga relationer till grannländerna, och med en regim som avvisade alla former av utländskt eko-

³⁴⁰ Jfr Raszlenberg 2002, s. 69.

³⁴¹ Kiernan 2002, s. 19. Det amerikanska ansvaret har av Shawcross 1979 formulerats precis och provokativt: utan amerikanska B-52:or, inget folkmord i Kambodja.

³⁴² Lemarchand 2003, s. 151.

nomiskt eller humanitärt bistånd, kunde massmorden ta sin början utan att omvärlden ingrep.³⁴³

Under åren av inbördeskrig, mellan 1970 och 1975, begicks oerhörda grymheter på båda sidor: massakrer genomfördes, läger med dödsbringande villkor upprättades för fiender och deras familjer, och tiotusentals människor tvångsflyttades. Efter att de röda khmererna segrat i inbördeskriget, saknade de en organiserad inre opposition som ifrågasatte deras makt och reducerade deras kontroll. Denna totala maktposition kan ha bidragit till att våldet fick så stor omfattning.³⁴⁴ De massiva övergreppen genomfördes därtill i fredstid, om man bortser från den allra sista perioden. I förövarnas föreställningsvärld var det emellertid ingen fredlig period, utan en tid då onda yttre och inre makter i samverkan ville störta de röda khmerernas regim. I den nya konstitution som antogs i december 1975 fastslogs att var och en som hotade "folkets stat" skulle drabbas av "hårdast möjliga straff" efter att ha ställts inför "folkets domstol", vars rättsprinciper och funktion inte närmare preciserades.³⁴⁵

Forskarna har understrukit att kommunistregimen successivt trappade upp och vidgade ramen för våldet från att i ett inledande skede – "är noll" i den revolutionära tideräkningen – i huvudsak ha omfattat den gamla regimens funktionärer, till att i ett senare skede drabba allt bredare politiska och sociala grupper, samt anhöriga till den gamla regimens ämbetsmän. Samtidigt ökade de umbäranden som berodde på livsmedelsbrist, sjukdomar och ett allmänt kaos på landsbygden, som ytterligare förvärrades av regimens anti-modernistiska teknikfientlighet. Någon brottskronologi, med olika faser för olika bakgrunder, typer av våld och olika våldsmekanismer likt den sovjetkommunistiska brottshistorien, går ändå knappast att upprätta.³⁴⁶ Därtill var brottsperioden för kort och intensiv. Möjligen kan den i dess utveckling, utan några som helt ambitioner att jämföra de båda

brottshistorierna, beskrivas som en mycket komprimerad sovjetvariant.

Massvåldet och dess mekanismer

I ett tidigt skede efter de röda khmerernas konsolidering av makten undanröjdes de grupper av soldater, poliser och andra som under åren av inbördeskrig tillhört stödtrupperna för den besegrade Lon Nol, som i inbördeskriget som nämnts fått amerikansk uppbackning och som stått på USA:s sida i dess krig mot Nordvietnam. Parallellerna till den bolsjevikiska röda terrorn mot de vita motståndarna i inbördeskriget är här framträdande. I det kambodjanska fallet kommer dock "den stora terrorn" i tid mycket närmare än i det sovjetiska fallet, eftersom redan under hösten 1976 stora utrensningar påbörjades också inom den kommunistiska partiorganisationen. På ett möte för partikadern slogs då fast att partiet startat "en stark och kompromisslös kamp till döds med klassfienden... särskilt i våra egna revolutionära led". Den mer poetiska slutsatsen lät: "låt det inte finns några som helst hål genom vilka fienden likt en mask kan bereda sig väg in i vårt partis inre".³⁴⁷ En annan text från samma tillfälle talade om "ondskefulla mikrober" som kunnat få fäste i revolutionens Kambodja eftersom den dittills inte drivits med tillräcklig hårdhet och observans.³⁴⁸ Konspirationer och komplotter avslöjades, med antingen grannstaten Vietnam eller amerikanska CIA eller båda i skurkrollen, och med "borgerliga" och "urbana" element i Kambodja som medbrottslingar. Inspärrade i regimens läger tvingades kommunister att erkänna hemliga förbindelser med främmande makt och ange andra spioner och sabotörer. Familjer och anhängare avrättades tillsammans med de "skyldiga". Bakom denna utveckling fanns, liksom i Stalins sovjetunion, ständiga och av regimen framkallade eller understödda rykten om främmande invasioner, i det kambodjanska fallet en invasion av den vietnamesiska armén.³⁴⁹

Bakom utrensningsarbetet stod *santebal*, Demokratiska Kampuchéas och Röda khmerernas säkerhetspolis med tillgång till en arkipelag av fångelser och med

³⁴³ För analyser av Kambodjas relation till grannländerna, se Porter 1983, s. 57–98, Mosyakov 2006, s. 41–72, och Rungswasdisab 2006, s. 73–118.

³⁴⁴ Jfr Kissi 2003, s. 307–308, 322.

³⁴⁵ Becker 1986, s. 218.

³⁴⁶ För ett försök till en sådan periodisering, se Chandler 1996, s. 212ff.

³⁴⁷ Citerat från Kiernan 2002, s. 333. Se "Summary of the Results of the 1976 Study Session", i Boua, Chandler & Kiernan 1988, s. 164–176.

³⁴⁸ Chandler 1996a, s. 218.

³⁴⁹ Becker 1986, kap. 8 och 9.

tortyr som specialitet. Officiellt fanns visserligen inga fångelser, eftersom sådana – tillsammans med andra kapitalistiska och repressiva företeelser som pengar, privat egendom och religion – betraktades som kvarlevor från det tidigare samhället som inte kunde finnas i de röda khmerernas kommunistiska Kambodja. Verkligheten var dock en annan. En gammal gymnasieskola i utkanten av huvudstaden, Tuol Sleng, rymde säkerhetspolisens hemliga högkvarter, benämnd med kodordet S-21, i vilket 14 000 människor hölls i fångenskap, torterades och dödades. Målet för verksamheten var att få alla att bekänna politiska brott. Det kan dock finnas anledning att vara försiktig med att kalla S-21 för fångelse. Dess historieskrivare, David Chandler, har påpekat att ett fångelse är en institution som internerna så småningom blir utsläppta från, men att ingen någonsin frigavs från S-21. Chandler kallar hellre institutionen för "ett dödens förrum". Endast sju personer som suttit där på offrens sida överlevde de röda khmerernas regeringsperiod och kunde vittna.³⁵⁰ En av dem var konstnären Vann Nath, som beordrades måla heroiska porträtt av en man som han senare kunde identifiera som Pol Pot.³⁵¹ 1980 förvandlades S-21 till ett museum över de röda khmerernas illgärningar.

Snart vidgades offerkategorierna i Kambodja till att omfatta också dem som bott utanför de zoner som de röda khmererna successivt hade "befriat" under inbördeskriget, och som därför misstänktes för bristande lojalitet gentemot den nya regimen. Raider företogs in i grannländerna för att fånga in flyktingar från Kambodja eller andra regimotståndare. Alla dessa människor ansågs "kontaminerade" av sitt liv i dessa områden, vilket innebar att de saknade de positiva egenskaper som människor i det "nya" och "rena" samhälle som den khmeriska revolutionen givit upphov till skulle ha. Denna destruktiva logik, som gick ut på att på klassbasis identifiera vissa sociala, politiska och professionella grupper och att utrota dem, medförde också att individuella offers familjer också drabbades av bannstrålen, eftersom de andra familjemedlemmarna uppfattades som nedsmittade. Den franske munken François Ponchaud, som arbetade i Kambodja fram till Phnom Pens fall, har konstaterat att före-

ställningar om genetisk smittspridning var mycket utbredda, vilket innebar att enskilda släktlinjer måste förintas ända tills dess siste överlevande var undanröjd.³⁵² Vaktpersonalen på S-21 var unga, nymobiliserade och ogifta män med proletär bakgrund som inte bar på något belastande arv, och som lätt kunde bringas att omfatta de röda khmerernas revolutionära samhällsideal.³⁵³

Liksom i Sovjetunionen fanns det, utifrån en grundläggande klasslogik, en föreställning om att "gamla" och "smutsiga" människor genom att spärras in i "omskolningscentra" – så kunde man kalla fångelserna – eller tvingas till obetalt arbete i "arbetsbrigader" på risfält, i dikningsprojekt och i byggnadsarbeten i glesbefolkade malariadrabbade områden i landets perifera bergs- och djungelregioner skulle kunna kvalificera sig till en status som "nya" och bättre människor. Denna "didaktiska" dimension är också tillämplig för att begripliggöra de följande förföljelserna av khmeriska intellektuella och välutbildade grupper vilkas mer eller mindre föreställda band till en västlig ideologi och modernt urbana livsstil i röda khmerernas antivästliga och antimodernistiska ideologi måste kapas genom en reningsprocess. Denna var ofta i praktiken identisk med antingen omedelbar avrättning eller ett liv i omständigheter som så småningom genom sjukdomar, hunger eller andra umbäranden ledde till döden. Demografisk forskning har påvisat att välutbildade stadsbor var särskilt utsatta för massmördandet.³⁵⁴ Ett extremt eko av Stalintidens sovjetiska terror var också de disciplineringssträvanden som den kambodjanska regimen genomförde, och som i praktiken innebar att till synes oskyldiga brott som stöld av livsmedel, sen ankomst till arbetsplatsen eller försök att ta kontakt med den "gamla" familjen bestraffades med döden. Man kan säga att döden i Kambodja banaliserades.

Storskaliga och brutala tvångsdeportationer genomfördes för att förflytta påstått opålitliga människor från Kambodjas östliga delar, ekonomiskt betydelsefulla och tidigare relativt autonoma områden som gränsade till Vietnam. Detta utgör ännu en parallell till den sovjetkommunistiska politiken att förflytta

³⁵⁰ Chandler 1999, s. 15.

³⁵¹ Nath 1998.

³⁵² Ponchaud 1978, s. 70.

³⁵³ Chandler 1999, s. 32–35.

³⁵⁴ Se De Walque 2005, s. 351–358.

potentiella grupper av femtekolonnare före och under andra världskriget. Till skillnad från de "straffade folken" i Sovjetunionen kunde dock tiotusentals kambodjaner, trots hot om dödsstraff, fly undan repressionen till grannländerna Vietnam och Thailand. Därutöver "evakuerade" de röda khmererna hundratusentals stadsbor till landsbygden, vilket innebar att människor fick lämna hem och ägodelar och att familjer inte sällan splittrades för evigt. Direkt efter erövringen av Phnom Penh i april 1975 lät de nya maktbarnarna tömma huvudstaden på människor. Den hade två miljoner invånare, större delen nyinflyttade som sökt skydd i staden under de amerikanska bombningarna av landsbygden. Bakom beslutet att evakuera staden fanns måhända en oro över hur den skulle försörjas, och att den innehöll många potentiella motståndare till regimen. Den viktigaste anledningen var dock med all säkerhet ideologisk: Staden framstod för de röda khmererna som en miljö som främjade kapitalism, och den urbana befolkningen som en exploaterande klass. I samband med deportationerna plockades officerare och andra potentiella motståndare ut och avrättades, utan rättegång och efter tortyr.

Det gamla mot det nya, landsbygd mot stad, utopi mot historia

Allmänt indelades människor, likt den sovjetiska åtskillnaden mellan fattigbönder och kulaker, i grupper efter den relation de ansågs ha till regimen: medan "basmänniskorna" eller det "gamla" folket var av pålitligt slag och ibland benämndes "70" för att signalera att de kontrollerats av de röda khmererna sedan inbördeskrigets början 1970, var det "nya" folket, "75" eller "17 april", opålitligt. För att manifesteras denna åtskillnad, och öka antagonismen mellan dem, infördes förbud mot umgänge, olika färger på kläderna och en rad sär rättigheter, vilket för "75" inte innebar några rättigheter alls.³⁵⁵ Splittringen tycks ha minskat något under 1978, när de överlevande "nya människorna" återinsattes i vissa högre samhällspositioner. Denna förändring har kopplats till två större sammanhang: ett ökat behov av nationell enhet inför de tilltagande motsättningarna med Vietnam, och det faktum att så många människor försvunnit att det uppstått tomrum att fylla i samhällsorganisationen.³⁵⁶

³⁵⁵ Margolin 1999, s. 584.

³⁵⁶ Margolin 1999, s. 602.

Livet på landsbygden var strängt reglementerat, vilket innebar att befolkningen splittrades i små jordbruksenheter, och att större grupper av "nya människor" sattes in vid sådd och skörd. Naturhushållning gällde, medan stora delar av skörden nationaliserades. Gamla auktoritetsmönster, som föräldrars auktoritet över barnen, sattes i fråga eller sattes ur spel när barn togs ifrån sina föräldrar för att uppfostras av staten. Det övergripande målet var, paradoxalt nog, att homogenisera det kambodjanska samhället genom att atomisera och splittra det, eller, snarare, att undanröja alla identitetsgrunder utom den som relaterade individen till kommunistregimen. De röda khmerernas idealsamhälle var en självförsörjande och egalitär kambodjansk jordbruksnation utan penningekonomi och med "rena" medborgare utan "fördärliga" kontakter med västvärlden. Kommunismen skulle nås genom en nationalistisk politik. Genom att hoppa över det moderna projekt med dess industrialisering och stadsutveckling som Stalin genomdrev i Sovjetunionen under åren kring 1930, skulle Kambodja gå direkt från feodalism till det kommunistiska ideal-samhället, och därmed ta en genväg genom historien.³⁵⁷

Samtidigt som framtidsorienteringen var uttalad, var den något motsägelsefulla tanken att återvända till en idealiserad version av det småskaliga jordbrukssamhälle som ansågs ha funnits i Kambodja före koloniseringen. Angkor är en mytologisk period och ett mytologiskt rike i Kambodjas historia som visserligen låg många århundraden före de röda khmerernas revolution, från 800- till 1400-tal, men som icke desto mindre kunde förse nutiden med inspiration, eftersom denna historia dels ansågs präglas av en kambodjansk storhet skapad utan någon som helt utländsk inblandning, dels kunde visa att "ordinary people, when mobilized in vast numbers by the state can do extraordinary things".³⁵⁸

Etnicitet och ras

Även kategorier som står i tydligare överensstämmelse med FN-konventionens definition av offer för folk-mord drabbades av de röda khmerernas massvåld. Till skillnad från i Sovjetunionen och Kina hade dessa

³⁵⁷ Jfr dokumentationen i Boua, Chandler & Kiernan 1988, s. 45–46.

³⁵⁸ Chandler 1996b, s. 234–235, 244–245.

grupper i Kambodja inga autonoma territorier med begränsade självstyren, och de röda khmererna förnekade själva existensen av sådana minoritetsgrupper. Religiösa grupper som munkar, kristna och muslimer decimerades svårt i massakrerna; det har beräknats att mindre än 2 000 av Kambodjas 70 000 buddhistmunkar var vid liv i slutet av den khmeriska regimens period vid makten, i januari 1979.³⁵⁹ Etniska minoritetsgrupper som cham, kineser och vietnameser, som sammantaget utgjorde cirka 15 procent av Kambodjas befolkning, gick samma oblida öde till mötes. Både vietnameser och kineser var intimt förbundna med städernas affärer och småföretag, och därmed med den kapitalistiska sektor som var de röda khmerernas främsta hatobjekt, och vietnameserna även med den yttre huvudfienden i Sydostasien. Kambodjas vietnamesiska minoritet förintades nära nog totalt, den kinesiska reducerades från 425 000 år 1975 till 200 000 knappt fyra år senare, under det att cirka 100 000 av 250 000 av det landsbygdsbaserade chamfolket försvann under samma tid.³⁶⁰ Samtidigt lät de röda khmererna vidta åtgärder för att underminera dessa gruppers fysiska och mentala välbefinnande och identitet, genom att till exempel förbjuda användning av minoritetsspråken, tvinga dem att byta namn, stänga deras skolor och tvingade de muslimska Cham att äta fläskkött och ägna sig åt grisuppfödning.

Det har påpekats att de röda khmerernas behandling av chamfolket och andra minoritetsgrupper var ett led i en rasistisk etnisk rensningspolitik att skapa en rasren khmerstat.³⁶¹ Rasindelning har i det kambodjanska fallet dock inte bara relaterats till etnicitet och religion, utan har också beskrivits som en mer övergripande princip i de röda khmerernas våldspolitik, med tanke på den viktiga roll som natur och ärftlighet tillmättes när offrens brottslighet och skuld pekades ut.³⁶² Ras var en viktigare identitetsgrund än klass, slår Ben Kiernan fast.³⁶³ Andra forskare har mot detta anfört att klassaspekten hela tiden var den överordnade när människor kollektivt stigmatiserades, och har

därför tonat ned betydelsen av offrens etniska tillhörighet.³⁶⁴

Slutet – och början

På juldagen 1978 invaderades Kambodja av vietnamesiska trupper, som strax efter årsskiftet intog Phnom Penh och tvingade de röda khmererna att fly. Den vietnamesiska invasionen var en fortsättning på en aggressiv politik som de båda länderna fört mot varandra under hela de röda khmerernas regeringstid. Till makten i en ny republik, Folkrepubliken Kampuchea, kom en annan kommunistisk regering, ledd av Heng Samrin och personer som flytt undan Pol Pots regim, och med stöd i kvarstannande vietnamesiska trupper. *In absentia* dömdes de röda khmerernas ledare i en uppvisningsrättegång, bakom vilken stod den nya regeringen.³⁶⁵ Från sin nya position i Kambodjas djungelområden på gränsen mot Thailand övergick de röda khmererna till gerillamotstånd, stödda av Kina och, indirekt, av USA, som, förödmjukade av det nyligen genomförda tillbakadragandet från Vietnam, fruktade att den vietnamesiska invasionen bara var ett svepskäl för att etablera överhöghet i regionen. Detta fick den anmärkningsvärda konsekvensen att FN:s generalförsamling i november 1979 röstade för ett erkännande av Pol Pots Demokratiska Kampuchea, vars delegation därmed fick en plats i generalförsamlingen.

I Kambodjas djungler fortsatte mördandet, nu i mindre skala, inom de röda khmerernas krets. Flera av de ledande representanterna hoppade av och anslöt sig tillsammans med sina militära förband till den kambodjanska regeringssidan. En begäran från Kambodja 1997 till FN att tillsätta en internationell tribunal för att ställa förövarna inför rätta ledde till att en internationell expertgrupp två år senare förklarade att de röda khmerernas behandling av de etniska minoriteterna och buddhistmunkarna var ett resultat av en intention att massmörda grupper i Kambodja skyddade av folkmordskonventionen. Illgärningarna utgjorde följaktligen ett folkmord.³⁶⁶

³⁵⁹ Jfr Kiernan 1997, s. 340.

³⁶⁰ Kiernan 1997, s. 340–343.

³⁶¹ Marcher & Frederiksen 2002.

³⁶² Margolin 1999, s. 645.

³⁶³ Kiernan 2002, s. 26.

³⁶⁴ Margolin 1999, s. 601–605.

³⁶⁵ Rättegången är dokumenterad i De Nike, Quigley & Robinson 2000. Se även Fawthrop & Jarvis 2004, kap 3.

³⁶⁶ Jfr Kiernan 2002, s. XI–XII.

2003 nådde Kambodja och FN, efter långvariga förhandlingar, en överenskommelse om att inrätta ECCC, *Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia*, en krigsförbrytardomstol med uppgift att ställa de ansvariga för de röda khmerernas brott inför rätta. Pol Pot kunde inte ställas till svars för sina brott, eftersom han avled 1998, men däremot bland andra "brother number two", Nuon Chea, som åtalats för brott mot mänskligheten, men däremot inte för folkmord.

Källor och arkiv

Kambodjas kommunistparti tillkännagav inte sin existens förrän i september 1977, nästa två och ett halvt år efter maktövertagandet, och Pol Pot var som person helt okänd i offentligheten. Partiet omgavs av ett extremt hemlighetsmakeri och tryckte få dokument av politisk karaktär, en hållning som satts i samband med ett förakt för arbete som inte hade en konkret och praktisk karaktär.³⁶⁷ Detta är inte synonymt med att massmördandet inte dokumenterades; senare källfynd har visat att de röda khmererna tvärtom nitiskt förde bok över både offer och förövare, inte sällan inklusive fotodokumentation. Till den tidiga informations- och kunskapsbristen hörde att landet under de röda khmerernas regeringstid var relativt isolerat från omvärlden. Korrespondenter tilläts inte verka i Kambodja, och även för de få andra resenärer som tilläts vistas i landet, även dem som ideologiskt stod de röda khmererna nära, gällde starka restriktioner i fråga om rörelsefrihet. Det hindrade inte att det författades böcker och artiklar om Kambodja under dessa år, men ofta var dessa byggda på bristfällig information och starkt polariserade i sin sympati eller antipati för den kambodjanska kommunistregimen. Några såg de röda khmererna som befriare, andra som folkmördare. Några, som Jan Myrdal, ställde sig på de röda khmerernas och den framgångsrika bonderevolutionens sida mot ett expansionistiskt Vietnam, andra, som Ben Kiernan, såg Vietnam som en defensiv part i kampen mot ett aggressivt och tyranniskt Kambodja.³⁶⁸

När den vietnamesiska armén tillsammans med en exilgrupp som kallade sig Kampuchéas enhetsfront för nationell befrielse intog Phnom Penh den 7 januari 1979, föll officiella dokument i deras händer. Arkivet för S-21 återfanns i det närmaste intakt. I denna dokumentation fanns bland annat framtvingade bekännelser från tusentals politiska fångar. Bristen på skriven dokumentation har också gjort att forskare i hög grad utnyttjat den information som i intervjuer givits av flyktingar från Kambodja och andra ögonvittnen för att rekonstruera händelser eller ge konkretion åt opersonliga dokument.³⁶⁹ Både kambodjaner och andra med olika slags relationer till Kambodja har publicerat en rad böcker som redovisar deras erfarenheter från och traumatiska minnen av revolutionsepo-ken.³⁷⁰ Även från förövarnas sida finns numera en redogörelse från en av de centralt placerade röda khmererna, Khieu Samphan, som var medlem i centralkommittén från 1971 och Demokratiska Kampuchéas president under hela perioden från 1975 till 1979. Det är för övrigt en väl tillrättalagd försvarsskrift, som går ut på att han var helt ovetande om de illdåd som begicks av den regim som han presiderade över fram till att han överlämnade sig till myndigheterna 1998.³⁷¹ Även andra typer av "inre" material, som tidningsmaterial och transkriptioner av de röda khmerernas radioutsändningar, har använts för rekonstruerande ändamål. *The Cambodian Genocide Program*, ett resultat av att den amerikanska kongressen 1994 antog *The Cambodian Genocide Justice Act*, med syfte att ställa de ansvariga röda khmererna inför rätta, etablerades vid Yaleuniversitetet i USA i samarbete med ett australiskt universitet året efter, med Ben Kiernan som chef.³⁷² Programmet har numera stora samlingar av källmaterial som behandlar massmördandet, även hemlig korrespondens mellan medlemmar i partiets ledning och Santebal. Ur Yaleprogrammets kambodjanska center framväxte *The Documentation Centre of Cambodia* för att hitta nya källor och göra dokument tillgängliga både för anhängare till offren och för forskare, men också för att identifiera

³⁶⁷ Chandler 1996b, s. 256.

³⁶⁸ Denna tidiga forskningsdebatt om de röda khmerernas Kambodja sammanfattas väl av Ebihara 1981, s. 63–71.

³⁶⁹ Ett bra exempel på detta tillvägagångssätt, där intervjuresultaten integreras i analysen, är Slocomb 2006, s. 59–72.

³⁷⁰ Se t.ex. Pran (ed.) 1997, Ung 2000, och Huor 2006. Se också Fröberg Idling 2006.

³⁷¹ Samphan 2004.

³⁷² Se www.yale.edu/cgp.

begravningsplatser, ofta belägna i närheten av fångelserna.

Forskningsdebatten

I jämförelse med den forskningsutveckling som särskilt under de senaste två decennierna ägt rum i fråga om den sovjetkommunistiska regimen brott mot mänskligheten, har forskningsdebatten om de röda khmerernas kambodjanska brotts historia varit både obetydlig och långt mindre mångfasetterad. Det är inte heller så att forskningen om våldet i Kambodja ökat i omfattning under senare tid. Däremot har det skrivits mycket om FN:s strävanden att få till stånd rättgångar mot förövarna. En del av dessa texter har haft en rättshistorisk prägel, men denna forskning kommer inte annat än antydningssvis att beröras här. I högre grad än i fråga om sovjetterror har det varit journalister och aktivister som stått för uttolkningen av det kambodjanska massvåldet. Också denna litteratur, ofta med narrativ inriktning och inte sällan med stark politisk-ideologisk tendens att fördöma eller försvara det skedd, utelämnas ur denna forskningsöversikt.

Det existerar påtagliga likheter i fråga om övergripande tolkningar av de sovjetiska och de kambodjanska brotts historierna. Det finns forskare som närmar sig en totalitarismteoretisk modell genom att framställa den kambodjanska tragedin som ett kommunistiskt partis och en totalitär statsapparats ideologiskt och maktpolitiskt baserade terror mot en försvarslös befolkning, som tvingades till slavarbete i stora odlings- och byggnadsarbeten, alltmedan regimen krossade undersåtarnas sociala och kulturella mikrovärldar. Andra forskare ifrågasätter däremot den totalitära karaktären hos de röda khmerernas stat och understryker i revisionistisk anda att sociala processer hos bondebefolkningen på den kambodjanska landsbygden ledde in de röda khmerernas revolution på vägar som dessa inte kunnat planera eller förutse, eller lägger större vikt vid den utrikespolitiska konfliktbildningen. I forskningen kan också, även om manifestationerna ännu är få och otydliga, spåras ett gryende postrevisionistiskt intresse för kultur- och verkningshistoriska dimensioner. Det bör dock framhållas att det i fallet Kambodja ännu i huvudsak handlar om enskilda forskares tolkningar av de centrala och sammanhängande frågorna i och bakom brotts historien: Vilka var förövarnas drivkrafter? Vilken roll spelade den kom-

munistiska ideologin? Hur stora var offren? Utgjorde gärningarna ett folk mord?

En totalitär regim

Den mest framträdande utforskaren av de röda khmerernas brott mot mänskligheten är Ben Kiernan, inblandad i nära nog alla forskningsprojekt med inriktning på massvåldet i Kambodja, och likt Robert Conquest en forskare som andra kommentatorer tenderar att ständigt återkomma och relatera till. Hans böcker, dominerade av ett övergripande hierarkiskt och maktrealistiskt perspektiv, återopas ofta som de mest auktoritativa verken om brotts historien. I sin bok om Pol Pots väg till makten framställer han våldet som en kedjereaktion. Först drev regimen de ”nya människorna” från städerna till arbetsläger på landsbygden, sedan utsatte de sina offer för svält, medan kambodjanskt ris gick på export, sedan drabbades kategorier som representerade eller ansågs representera den avsatta makten av repression, sedan vidgades och eskalerade terrorn till att också omfatta ”basmänniskorna” tills 15 procent av dem och en fjärdedel av de ”nya” dukt under av direkt eller indirekt våld, varpå till sist också följde ett intensifierat våld från röda khmerernas sida mot Kambodjas etniska minoriteter.³⁷³

I toppen av makthierarkin stod Centrat, en sluten och hemlig organisation vars kontroll över statsapparaten avhängde av släktskapsförbindelser mer än av ideologisk sammanhållning.³⁷⁴ Å ena sidan var de röda khmerernas folk mord ett resultat av en – framgångsrik – politisk strävan att erövra den totala makten över det kambodjanska samhället, och en – mindre framgångsrik – strävan att utvidga maktsfären till delar av grannlandet Vietnam. I denna process var bondebefolkningen en terroriserad och passiv offerkategori i den framväxande agrarstaten. Det fanns ett utbrett bondestöd för de röda khmererna, hävdar Kiernan, men detta underminerades snabbt av makthavarnas massiva attacker mot grundläggande värden i bondesamhället: jorden, familjen och religionen, och deras förvandling av bönderna till undernärda och obetalda ”kontraktarbetare”. Befolkningsflyttningar, utrensningar och tvångsarbete såväl som ingreppen i undersåtarnas mentala värld var redskap för att åstad-

³⁷³ Kiernan 2004, s. XXV–XXVI.

³⁷⁴ Kiernan 2002, s. 437.

komma totalitär kontroll över samhället och hindra varje form av opposition.

Bakom massvåldet fanns en ideologisk drivkraft att göra Kambodja till den främsta kommunistiska staten. Kiernans intentionalistiska slutsats har starka drag av totalitarismteoretiskt resonemang:

Despite its underdeveloped economy, the regime probably exerted more power over its citizens than any state in world history. It controlled and directed their public and private lives more closely than government had ever done.--- It concentrated more and more power, progressively provoking and eliminating regional challenges as well as dissidents and rivals in the capital.³⁷⁵

Å andra sidan var folkmordet i Kiernans uttolkning en – återigen framgångsrik – politik att lägga rasmässiga eller etniska distinktioner mer än klassåtskillnader till grund för förföljelser, tvångsdeportationer och massmord. Endast sanna khmerer skulle överleva i Pol Pots kommunistiska Kambodja. I synnerhet skulle vietnamesiska individer och influenser förintas.³⁷⁶ Sammantaget föll enligt Kiernans beräkningar ungefär 1,5 miljoner människor i Kambodja offer för de röda khmerernas härjningar, genom antingen direkta mord eller en politik som förorsakade svält och farso-
ter som människor dukade under av.³⁷⁷

För forskningen är en viktig fråga naturligtvis varifrån de röda khmerernas politiska idéer och mordiska politiska praktik kom. Kiernan trycker i en senare text hårt på den koloniala relationen till Frankrike, närmare bestämt till andra världskrigets franska Vichyregering, som via den koloniala administrationen förde Kambodja i kontakt med en ”xenofobisk europeisk nationalism”, byggd på rasistiska och isolationistiska idéer om ett återvändande till agrara värden och framväxten av ett ”Storkambodja”. Till de franska administratörernas sorg, konstaterar Kiernan, fostrade dessa idéer dock ingen starkare lojalitet hos underså-

tarna gentemot kolonialmakten Frankrike, utan sporrade snarare antikoloniala, etniskt nationalistiska föreställningar.³⁷⁸

Även Pol Pots biografier David Chandler och Philip Short har naturligt nog reflekterat kring idéernas ursprung, men har starkare understrukit det kommunistiska idéarvet. Pol Pot – eller Saloth Sar, som han vid denna tid hette – och flera andra i den grupp som senare skulle tillhöra de röda khmerernas ledargarde tillbringade några formativa tidiga efterkrigstida studieår i Paris, etablerade nära personliga relationer och blev medlemmar i det franska kommunistpartiet. En sommar tillbringade de på initiativ av en khmerisk studentorganisation i Titos Jugoslavien, med stark social mobilisering och offentliga kollektivarbeten. Åren 1949–1953 var också en formativ period för den kommunistiska rörelsen: det franska kommunistpartiet var starkare än någonsin och präglad av personkulten kring Stalin, som dog 1953. I Kina tog kommunisterna makten och i Korea stod kommunistiska arméer i stridslinjen mot antikommunismens styrkor. I Kambodja stod kommunister i främsta ledet i motståndsrörelsen mot det franska kolonialstyret. Både Chandler och Short framhåller att Pol Pot vid denna tid i de marxistiska diskussionscellerna inte framträdde som någon stor ideolog, trots inspirationen från den franska huvudstadens livaktiga intellektuella liv. Marx och Lenins idéer var inte lätta att applicera på Kambodja. Vad som lockade honom var kommunistpartiets organisatoriska styrka, och de möjligheter till gemenskap och avancemang som ett sådant parti kunde ge en hängiven person som han. Inspirationen var handfast: ”The Cambodians embraced Marxism not for theoretical insights, but to learn how to get rid of the French and to transform a feudal society which colonialism had left largely intact.”³⁷⁹

Att söka en tidig intention, eller åtminstone att förankra de röda khmerernas skräckvälde i ett större meningssammanhang än det som omspannar de knappt fyra åren vid makten, är centralt för denna forskning. En av dem som starkast understrukit att massvåldet var ett resultat av de röda khmerernas kriminella maktbegär, och att de ”perpetrated a level

³⁷⁵ Kiernan 2002, s. 464.

³⁷⁶ För uttolkningar av de brott mot mänskligheten som förövades av de röda khmererna som har samma intentionalistiska grunddrag som Kiernans, se t.ex. Barnett 1983, s. 212–229, och Margolin 1999, s. 587–646.

³⁷⁷ Kiernan 2002, s. 456–457.

³⁷⁸ Kiernan 2007, s. 540–543.

³⁷⁹ Chandler 1992, kap. 3, och Short 2005, kap. 2. Citatet från Short, s. 71.

of violence upon the people of Cambodia that has rarely been matched in the history of the world”, har formulerat det som att regimen i Kambodja förde ett enda sammanhängande trettioårigt krig från 1960-talet till 1990-talets sista år. Det slog inte bara mot den kambodjanska befolkningen, som över hela landet förintades med likartade metoder, utan även mot grannländerna och deras befolkningar.³⁸⁰

En bonderevolution

En diametralt annorlunda tolkning står den vänsterorienterade Michael Vickery för. Han avvisar kategoriskt folkmordsbegreppets tillämplighet på Kambodja. I hans revisionistiskt präglade underifrånshistoria blir händelseutvecklingen 1975–1979 till en framgångsrik bonderevolution, med de röda khmererna som revolutionärerna. Dessa var, långt mer än makttörstande politiker, intellektuella grupper med medelklassbakgrund och med en utpräglad och romantiserad medkänsla för landsbygdens fattiga men föga av insikt om att deras radikala politik skulle leda till den våldsutveckling som faktiskt ägde rum. Massvåldet var följaktligen en oavsiktlig konsekvens, en utveckling som gick de röda khmerernas ledargrupp ur händerna.³⁸¹ ”Evakueringen” av stadsbefolkningarna under den tidiga revolutionsepoken var alls inget medvetet politiskt drag för att terrorisera dem, utan ett ärligt menat försök att rädda dem undan en hotande hungersnöd, och myndigheterna strävade då också efter att hålla liv i den industri som fanns. Det var först i ett senare skede av revolutionen, under 1977–1978, när den redan gått överstyr, som den stora bristen på livsmedel uppstod och stora människogrupper dukade under av svält.³⁸²

Som bevis för att det inte existerade någon hierarkisk och rätlinjig maktutövning utan att processen hade en större komplexitet anför Vickery bland annat att de röda khmerernas politik fick olika utfall i olika geografiska rum, vilket i hans ögon antyder att regionala så kallade zonmyndigheter utanför Centrat, med olika ideologiska hållningar och politiska program och inte sällan med inbördes konfliktfyllda relationer, hade ett betydande inflytande över händelseutvecklingen. Massvåldet hade därtill olika karaktär och olika verk-

ningar under olika etapper av de röda khmerernas regeringstid, påpekar han.³⁸³ Västliga kommentatorer har ofta valt att fokusera på sådana regioner där våldet var särskilt upptrappat och brutalt.³⁸⁴

För Vickery har kommunismen som ideologi, så viktig för de västorienterade intellektuella i de röda khmerernas ledarskap, därför ett mycket lägre värde för att förklara massakrerna än sådana idésystem som låg närmare bondemassornas vardagliga föreställningar: nationalism, populism och en agrar ideologi. Dessutom väljer Vickery hellre att tala om ”kommunism”, eftersom han menar att olika kommunistiska fraktioner stod mot och bekämpade varandra, vilket fick till följd att våldet ytterligare trappades upp.³⁸⁵ Till slut reviderar han också tolkningen av regimen behandling av de etniska och religiösa minoriteterna. När det gäller chamfolket hävdar han att offersiffrorna betydligt överdrivits och att det aldrig fanns en samordnad politik hos de röda khmererna att förinta dem, utan att individer ur cham förintades eller överlevde i samma proportioner som den kambodjanska befolkningen i allmänhet:

The Chams of course, like everyone else, were denied the right to practice their religion in Democratic Kampuchea, and no doubt their temples were converted to the same lay uses as Buddhist temples...; but one must think carefully about stories that they were forced to eat pork, since the general complaint of all refugees is that there was too little meat of any kind. It may have been true that Chams found themselves in places where pork was the only meat ever distributed at all, since it had always been the most commonly used meat in Cambodia, but that does not necessarily signify discrimination by the new authorities.³⁸⁶

Föga förvånande är Vickerys siffror på det totala antalet offer för de röda khmerernas styre i Kambodja bara hälften så stora som Kiernans: högst 740 000

³⁸⁰ Etcheson 2005, kap. 1. Citatet finns på s. 4.

³⁸¹ Vickery 1985, s. 66, 287–290.

³⁸² Vickery 1985, s. 79–80.

³⁸³ Vickery 1983, s. 99–135. För en tolkning som med avseende på graden av kontroll hos regimen har stora likheter med Vickerys, se Heder & Tittmore 2001.

³⁸⁴ Vickery 1985, s. 101.

³⁸⁵ Vickery 1985, s. 150.

³⁸⁶ Vickery 1985, s. 182.

individer, varav 300 000 avrättade.³⁸⁷ Bakom ligger olika demografiska trendframskrivningar i förhållande till den enda förutvarande folkräkningen i Kambodja, som gjordes 1962. Det är emellertid alldeles uppenbart att de olika siffrorna är intimt knutna till olika övergripande tolkningsramar, vilka i sin tur i hög grad avhänger av skilda ideologiska utgångspunkter

Ett genocidalt samhälle

En förmedlande tolkningsram avvisar den totalitarismteoretiska utgångspunkten att Pol Pot hade en absolut makt över Kambodja till förmån för ett underifrånsperspektiv, men understryker samtidigt att den kambodjanska bondebefolkningen på det stora hela saknade revolutionära föreställningar. Den khmeriska revolutionen förvandlas därmed till resultatet av en högt utvecklad förmåga hos revolutionärerna att effektivt manipulera bondebefolkningen, infiltrera slutna byar och dra nytta av alla slags inre konflikter för att förändra den lokala politiken och på det sättet mobilisera människor för kollektiva mål som de egentligen inte omfattade.³⁸⁸ Eller så handlade det inte alls om att revolutionärerna ville skapa ett nytt samhälle, utan bara riva ned de gamla i en fortgående revolutionär process, där alla sociala relationer ställdes på huvudet: medan det gamla Kambodja respekterade ålder, utbildning, religion och icke-fysiskt arbete, vände sig den nya regimen till unga och utbildade kroppsarbetare som ofta saknade religiös övertygelse.³⁸⁹ Våldet blev i detta samhälle snarast ett självändamål, och makten kom så småningom att underminera sig själv:

The rifles of the Khmer Rouge destroyed the old power, but those same guns could not in the end create a new power base. That requires a degree of popular support and understanding of the new order that the Khmer Rouge never cultivated or won. They ruled, instead, through violence and terror.³⁹⁰

Dessa tolkningar skulle kunna beskrivas i termer av en samtida revolutionär rörelses möte med ett vidare samhällsligt eller djupare historiskt tolkningsam-

manhang, eller som de röda khmerernas medvetna försök att bryta med detta sammanhang som dock samtidigt slår tillbaka mot dem och leder till att deras gärningar får icke avsedda konsekvenser. Kambodja blir Sydostasiens "sjuke man", med en regim som förespråkar extrema politiska lösningar i ett land präglad av mycket svag ekonomisk utveckling och utbredd fattigdom.³⁹¹

För några forskare har det handlat om att i sociologiskt perspektiv identifiera de samtida processer och strukturella förhållanden i vilka de röda khmererna verkade och som de kunde hämta stöd och legitimitet från. Ett nyckelbegrepp i detta sammanhang är krig, vilket inte minst har fört upp de amerikanska bombningarnas betydelse för den kambodjanska utvecklingen på forskningsagendan. Det har i forskningen visats att i stort sett allt i Kambodja betraktades som legitima mål, och att bomberna successivt under inbördeskrigsperioden släpptes över allt mer tätbefolkade områden. Domen mot Nixon, Kissinger och USA har stundtals varit hård:

In Cambodia, the imperatives of a small and vulnerable people were consciously sacrificed to the interests of strategic design.--- The country was used to practice ill-conceived theories and to fortify a notion of American credibility that could in fact only be harmed by such actions.³⁹²

Ett annat av dessa begrepp är mobilisering av den fattiga khmeriska bondeklassen. Denna var delvis ett resultat av de nämnda bombningarna, som tvingade stora bondegrupper på flykt, vilket gav de röda khmererna massor av potentiella rekryter bland hemlösa, utblottade och hatiska flyktingar som slitits upp med rötterna. Delvis var mobiliseringen också en följd av att de röda khmererna skickligt fångade upp en landsbygdsbefolkning som sökte stöd och beskydd men som Lon Nols regim hade lämnat åt sitt öde. Många av dessa människor saknade visserligen den ideologiska övertygelse som regimen ledargrupp skaffat sig genom abstrakta teoretiska studier, och de röda khmererna saknade en tillräcklig stabil och homogen

³⁸⁷ Vickery 1985, s. 185.

³⁸⁸ Thion 1983, s. 10–33.

³⁸⁹ Jackson 1979, s. 82.

³⁹⁰ Becker 1986, s. 221.

³⁹¹ För en analys av "Sydostasiens sjuke man" se Margolin 1999, s. 628.

³⁹² Shawcross 1979, s. 393f.

politisk infrastruktur. Regimens lösning på detta problem blev radikaliserings och massvåld:

The uniqueness of the Khmer Rouge case was in the radical literalism with which all these abstract principles were applied and the virtual absence of institutional restraint that could have forestalled such spiralling disaster. In the face of persistent factionalism and regionalism, the clandestine atmosphere and systemic paranoia which prohibited even internal discussion, radical tendencies which were evident in other revolutionary experiences, went virtually unchecked in democratic Kampuchea.³⁹³

Perspektivet är här utpräglat funktionellt. Ojämlika styrke- och maktförhållanden och andra faktiska omständigheter gjorde att de röda khmererna närmast drevs till massvåldet i en påskyndad process av ”kumulativ radikaliserings”, och där man upplevde att gångbara alternativ saknades. En sådan tolkning ligger nära till hands för forskare med fokus på de strukturella villkor som präglade det kambodjanska 1970-talet. För dem har det också varit naturligt att jämföra folkmordet i Kambodja med andra folkmord. Att komparation har varit ett vanligare angreppssätt i fallet Kambodja än i fallet Sovjetunionen har sannolikt att göra med att den kambodjanska brottshistorien är mer avgränsad och entydig, trots de skillnader i tolkning som redovisas här.³⁹⁴

Ett djupare historiskt perspektiv, däremot, anläggs sällan i komparativa studier. Ofta implicerar det också massmorden var ett resultat av länge närda avsikter, men behöver inte nödvändigtvis göra så. Ett historiskt perspektiv kan också användas av forskare till att identifiera historiskt framväxta kulturdrag och mentala strukturer som påverkar dem som agerar i en situation av upptrappat våld, antingen som förövare eller som offer.

Historia och kultur

Det finns som framgått, liksom i fråga om forskningens om de sovjetkommunistiska brotten mot mänskligheten, tämligen entydiga totalitarismteoretiska och

revisionistiska tolkningar av massvåldet i Kambodja. Den revisionistiska tolkningen omfattar dem som framställer våldet som huvudsakligen sprunget ur en underifrånreaktion på de röda khmerernas politik, men också dem som mer allmänt analyserar det som strukturellt betingat, förankrat i ett genocidalt samhälle. En postrevisionistisk hållning framträder inte lika tydligt, vilket i hög grad kan bero på det begränsade antalet forskare som är involverade i studier av de röda khmerernas brottshistoria. Icke desto mindre har det under senare tid dykt upp postrevisionistiska arbeten, om man med sådana menar verk med ett dubbelsidigt intresse för både förövarna och deras avsikter, och med fokus på den historiska dimensionen uppfattad som kulturell förförståelse och mentalitet. Till detta perspektiv hör också att verkningshistoriska synsätt får större uppmärksamhet.

Den forskare som mer än någon annan av Kambodja-forskningens pionjärer kan definieras som föregångaren och inspiratören till sådana dubbelsidiga och djuphistoriska perspektiv på det revolutionära massvåldet i Kambodja under 1970-talets andra hälft är David Chandler. Han lyfter särskilt fram två slags historiska kontinuiteter av relevans för förståelsen av de röda khmerernas regim, föreställningar som i hans ögon både drev på och underminerade revolutionen. Andemeningen är att inte ens så radikala samhällsförändringar som en revolution uppstår ur ett vakuum. Den första kontinuiteten utgjordes enligt Chandler av starka och utbredda mentala föreställningar kopplade till Kambodjas storslagna historia, till den kambodjanska ”rasens” unika och överlägsna karaktärsdrag, och till Vietnams position som den store och evige fienden. Inte minst under kolonialtiden hade franska forskare hjälpt till att lyfta fram det förkoloniala Kambodja som en högre civilisation, och därmed också, påpekar Chandler i samma anda som Kiernan ovan, ”decreed that Cambodia’s subsequent attempts to live within its means represented a decline”. Att det gått fel för Kambodja i historien var främlingars skuld.³⁹⁵

På ett mer politisk-praktiskt plan betonar han främst betydelsen av att de röda khmerernas makt, trots den

³⁹³ Jfr Um 1998, s. 144.

³⁹⁴ Jfr Raszelenberg 1999, s. 62–93, Fein 1993, s. 796–823, Cook (ed.) 2005, och Kiernan 2008.

³⁹⁵ Chandler 1991, s. 67. För andra forskare som förankrar Pot Polts regim i Kambodjas historia och kultur, se Ponchaud 1978, Thion 1993, och Frieson 1993, s. 33–50.

retoriska hyllningen till att ett kollektivt ledarskap skulle utgöra ett historiskt brott i förhållande till Kambodjas förflutna, samlades i händerna på en eller ett fåtal personer, vars gärningar inte kunde ifrågasättas utan snarast fick gudomlig status. Sådana föreställningar om felbarhet och total ansvarsfrihet var kopplade till idéer om att historien var lagbunden och oundviklig, och att de röda khmererna med sin revolution bara effektuerade den. Rapporter om missgrepp och problem kunde därmed avvisas, eller skyllas på onda krafter som stod i vägen för historien. Chandler formulerar det som att Pol Pot inte kunde skilja mellan meningsskiljaktighet och förräderi.

Varken under århundradena av absolut monarki eller av franskt kolonialstyre utvecklades i Kambodja några politiska traditioner av maktindelning, opposition och val, och även efter kolonialstyrets slut 1953 sågs inrikespolitiken som härskarens personliga domän. Detta var inte bara härskarens ståndpunkt, utan överensstämde väl med hur breda kambodjanska befolkningslager såg politik som underkastelse under och beroende av makten.³⁹⁶ I sin bok om S-21 sammanfattar Chandler hur en sådan politisk kultur verkade under ytan av storslagen politisk retorik och brutal politisk praktik:

This culture of exploitation, protection, obedience and dependency had deep roots in Cambodian social practice and strengthened the grip of those in power in Democratic Kampuchea in spite or even because of the power-holders' insistence that prerevolutionary power relations had been destroyed. Hierarchies, patronage, and "paying homage", so characteristic of "exploitative" society (the Cambodian phrase translated as "exploit", *chi choan*, literally means "ride on and kick") had not been extinguished by the revolution. Instead, familiar, lopsided relationships involving a new set of masters and servants (however much they might be deemed "empowered" and designated as comrades), as well as a new set of victims, came into play.³⁹⁷

Konkret innebär Chandlers tolkning att han understryker att det våld som riktades mot Kambodjas

folkgrupper när till exempel städerna tömdes på sin befolkning var en medveten politik från en väl sammansvetsad grupp kommunistiska politiker som länge väntat på sin chans. Våldsanvändningen var "a calculated, political decision, part of a wider agenda, with an economic and ideological rationale", med yttersta avsikt att "topple and overturn prerevolutionary Cambodian society".³⁹⁸ Politiken innebar att de röda khmererna, särskilt när politiken radikaliserades under det senare skedet av deras tid vid makten, alienerade både andra politikergrupper och breda befolkningsgrupper. Planmålen gjordes alltmer realistiska, de paranoida konspirationsteorierna tilltog, och den spända relationen till Vietnam övergick i öppen konflikt och blev viktigare än de utopiska målsättningarna. Att revolutionens kostnader skulle bli så stora var dock inget som regimen kalkylerat med, utan måste enligt Chandler i hög grad tillskrivas historiens kraft. Möjligen är det denna "begränsade intentionaltet" som gör att han själv undviker att använda folkmordsbegreppet för att benämna de röda khmerernas illgärningar.

Antropologisk forskning har ytterligare fördjupat vår kunskap om det kambodjanska massvåldets kulturella förutsättningar, särskilt om djupt rotade föreställningar om lydnad och underkastelse. Som ännu ett avgörande inslag har "den oproportionerliga hämnden" framställts. Mot bakgrund av att föreställningar om heder och status spelar en viktig roll i den kambodjanska föreställningsvärlden, är det viktigt att återbetala goda gärningar. Men också motsatsen, hämnden och dess symboliska manifestation blodsoffret, är viktiga företeelser i den kambodjanska kulturen. Genom att inte bara återgälda "öga med öga", utan "huvud med öga", stärker den förfördelade sin status gentemot motparten. Genom att "slutgiltigt besegra" motparten ser man dessutom till att vedergällningsaktioner inte kan utvecklas till kedjereaktioner. Sådana grundläggande kulturella föreställningar kan i sig inte förklara varför massakrer äger rum, men de förstärktes i de röda khmerernas Kambodja till ett slags revolutionärt medvetande av de röda khmerernas starka ideologiska betoning av klassfiendskap, och av att behovet att göra upp med gamla "förtryckare" och "amerikanska lakejer" lyftes fram i propaganda och

³⁹⁶ Chandler 1991, s. 3–6, 236–246.

³⁹⁷ Chandler 1999, s. 149.

³⁹⁸ Chandler 1991, s. 247.

indoktrinering. Den yttre händelseutvecklingen, i form av bombningar, mord, hunger och andra yttre källor till missnöje och hat, verkade ytterligare förstärkande.³⁹⁹

I detta kulturella sammanhang har även buddhismen, den religion som den absoluta majoriteten kambodjaner omfattar, hamnat i fokus. Det finns forskare som starkt betonar de grundläggande skillnaderna mellan buddhism och ”rödkhmerism”; buddhister förespråkar en icke-våldskultur som står långt från de röda khmerernas politiska praktik, men innehåller också drag som är lättare att förena med denna, såsom antiindividualism, extrem egalitarism, antimaterialism och en betoning av självrening och asketism. I buddhismen kunde de röda khmerernas ledare finna stöd för uppbyggnaden av ett hierarkiskt samhälle, med dem själva i toppen som ett uttryck för deras överlägsna insikter och auktoritet, men den buddhistiska läran lämnar också utrymme för mindre maktanpassade föreställningar om social mobilitet och förändring.⁴⁰⁰

Det finns emellertid också forskare som mer distinkt pekar på hur buddhistiska kulturyttringar kan relateras till den khmeriska våldspolitik: *Dhamma*, den absoluta princip, det regelsystem eller den livsväg som pekas ut i Buddhas lära och finns samlade i de tre buddhistiska ”korgar”, gick igen i *Angkar*, partiorganisationen, buddhistmunkarnas principer för försakelse i livet reproducerades i de röda khmerernas disciplinära regelsystem, och de möten på temat ”kritik och självkritik” som partiet iscensatte för att rena mötesdeltagarna från det individuella och det privata tills personligheten var utsuddad, pekar mot religiösa buddhistiska praktiker kopplade till introspektion, studier och utplåning av individualiteten till förmån för det strikt andliga. Detta var, har det påpekats, inte paralleller som de röda khmerernas ledare gärna erkände och talade om, men som omedvetet kan ha underlättat unga anhängares arbete med att ta emot och acceptera de röda khmerernas nya idéer och praktiker: ”To youthful Khmer Rouge devotees, echoes of

the novitiate placed the new communist teaching in a familiar setting”.⁴⁰¹

Därutöver har det framhållits att buddhismen innehåller strategier, om än motsägelsefulla, för att bemästra minnen av de förfärliga händelser som inträffade i Kambodja under de röda khmerernas regim. Karmas lag påtalar att syndare skall lida och straffas för de försyndelser de begått. Men buddhismen lär också att ilska och hat är känslouttringar som är ett resultat av okunskap och skall bemästras inifrån.⁴⁰² Perspektivet pekar fram på ett annat inslag i en postrevisionistisk forskning: det verkningshistoriska.

Verkningshistoria

Liksom vad den sovjetkommunistiska terrorn beträffar har postrevisionistiska frågor om hur eftervärlden valt att minnas, representera och bruka historien om de röda khmerernas våldsregim trängt sig på inte bara bland offren för massvåldet och deras efterlevande, utan också i forskarvärlden. Det har redan påpekats att forskare flitigt utnyttjat möjligheten att intervjua överlevande ögonvittnen.

Till skillnad från i det sovjetiska fallet fanns i Kambodja efter 1979 ingen utdragen period av ”stor” ideologiskt betingad eller ”liten”, praktisk-politisk tystnad. I Kambodja bröts terrorregimens maktposition abrupt. Redan året efter hundra tusen vietnamesiska soldaters intåg i Phnom Penh i januari 1979 öppnades Tuol Sleng eller S-21 som ett museum i vilket de röda khmerernas grymheter ställdes ut till allmänt beskådande, men där också kambodjaner kunde söka uppgifter om försvunna släktingar. Samtidigt öppnades Choeung Ek, ett område med massgravar eller ”killing fields” kring en buddhistisk stupa fylld med dödsallar, beläget i närheten av Tuol Sleng. De blev snabbt två av stadens största turistattraktioner. Det rörde sig knappast i första hand om att ge människor möjligheter att minnas och bearbeta de föregående årens trauman, vilket har skett genom att överlevande rest egna monument över hela Kambodja. Snarast är de, förutom en källa till inkomster, att betrakta som historiepolitiska åtgärder för att legitimera den nya regeringen och Vietnams ingripande, och att tvärtom delegitimera de röda khmererna. Från vietnamesiskt

³⁹⁹ Hinton 2005, kap. 1. Se även Hinton 1998, s. 352–377.

⁴⁰⁰ Hinton 2005, s. 186–187. Se också återkommande diskussioner hos Ponchaud 1978 och Etcheson 1984.

⁴⁰¹ Short 2004, s. 235.

⁴⁰² Hinton 2005, s. 94.

håll bestämdes offerantalet till mer än tre miljoner människor; medan de detroniserade röda khmererna medgav 20 000 döda.⁴⁰³

Det har påpekats att framgången i detta legitimeringsarbete kan ha minskats av att minnesplatserna öppnades av den vietnamesiska ärkefienden, vilket fått kambodjaner att, liksom de röda khmerernas tolkning, hävda att de fabricerats av den vietnamesiska propagandaapparaten. Till yttermera visso har en inkonsekvent och skiftande officiell kambodjansk minnespolitik påverkat människors reception av brottshistorien och lett till att minnesplatsernas symbolik och mening sannolikt förändrats över tid. Medan hatet mot de röda khmererna – det fanns en årligt återkommande "hatets dag" – präglade perioden fram till 1988, då vietnameserna drog sig tillbaka från Kambodja, har politiken därefter kännetecknats av propäer om fred, förlåtelse, försoning och glömska. Det är i detta sammanhang av frånvaro av officiella, statliga initiativ för att minnas som den bristande viljan att ställa de röda khmererna inför rätta skall ses.⁴⁰⁴ Avsaknaden av en stabil minnespolitik är till sist också en viktig aspekt av en större och djupare fråga om "khmeriskhetens" eller den khmeriska identitetens utveckling i Kambodjas traumatiska historia, en fråga som forskningen ännu bara antytt.⁴⁰⁵

⁴⁰³ Heuveline 1998, s. 49.

⁴⁰⁴ Ledgerwood 2002, s. 103–122, Williams 2004, s. 234–254, och Hughes 2005, s. 257–280.

⁴⁰⁵ Se Heder & Ledgerwood 1996, s. 19–26.

SAMMANFATTNING

KLAS-GÖRAN KARLSSON

I ett avseende kan det vara vilseledande att kalla de sovjetiska, kinesiska och kambodjanska kommunistregimernas massvåld för brott mot mänskligheten. Våldet riktades nämligen i allt väsentligt mot egna medborgare, kollektivt definierade som regimfientliga sociala klasser eller etniska, politiska, professionella eller politiska grupper. Övergripande begrepp som "folkfiender", som kunde stå för alla grupper och kategorier som var eller uppfattades som fientligt inställda till de kommunistiska partierna och staterna, var särskilt användbara i regimernas syfte att stigmatisera och demonisera.

I två andra avseenden är begreppet "brott mot mänskligheten" däremot ett högst användbart analytiskt redskap. För det första är det ett juridiskt begrepp som är väl anpassat för att benämna den breda och mångfasetterade statsterroristiska verksamhet som bedrevs av de kommunistiska regimer som stått i centrum för denna forskningsanalys. Denna verksamhet omfattade såväl direkta massmord på politiskt misshagliga element som tvångsdeportationer och förslavande som delvis grundades i ekonomiska överväganden, och drabbade kollektiv som kan definieras såväl politiskt som socialt, etniskt och religiöst. Den betoning av att brott mot mänskligheten rör attacker på civilbefolkningar, och att det därmed råder krigstillstånd, som finns i det Romfördrag som reglerar den internationella lagstiftningen, är också relevant.⁴⁰⁶

Dels gick krig de facto hand i hand med eller var en utlösande faktor till brotten mot mänskligheten både i Ryssland/Sovjetunionen och Kambodja, dels var de kommunistiska samhällena i olika avseenden starkt militariserade, dels rådde i samtliga tre stater och samhällen som här stått i fokus en uppfattning om ett direkt krigshot som i sin tur av allt att döma trappade upp terrorutvecklingen.

För det andra är dessa brotthistorier angelägna för alla att lära av. De tillhör de absolut mest katastrofala händelseförloppen som drabbade mänskligheten under 1900-talet, och det är vetenskapligt, intellektu-

ellt, moraliskt och existentiellt av stor vikt att få svar på frågor om varför just kommunistiska partiers maktövertagande vid återkommande tillfällen under det gångna seklet har lett till dessa storskaliga brott. Brotten tillhör de förbrytelser som är riktade mot mänskligheten för att, som det har uttryckts, "the very fact that a fellow human being could conceive and commit it demeans every member of the human race, wherever they live and whatever their culture or creed".⁴⁰⁷ Det är frågor om varför dessa brott har förövats, hur de förövats, om de kan förövas igen och hur vi kan förhindra att de upprepas. I den vetenskapliga tankeoperationen står de två första frågorna normalt i fokus. I den politiska sfären och ett bredare mänskligt historiemedvetande, däremot, ligger tonvikten snarare på lärdomar inför framtiden.

Med tanke på att denna skrift kartlägger den vetenskapliga forskning som bedrivits om kommunistiska regimers brott mot mänskligheten, är det naturligt att frågorna om brotthistoriernas uppkomst och utveckling står i centrum. Forskarvärldens uppmärksamhet har riktats mot frågor om brottens drivkrafter, däribland de ideologiska, samt mot de kulturella och strukturella omständigheter som var förhållanden när brotten initierades och förövades. Som framgått har forskare emellertid på senare tid också börjat intressera sig för de kommunistiska brottens verkningshistorier. Historiska erfarenheter, minnen, filmer, monument, läroböcker, debatter och vetenskapliga monografier som tolkar och representerar ett traumatiskt förflutet och som plötsligt får liv medför att historia kan leva och påverka ett samhälle och en mänsklighet långt efter att historien i sig är avslutad. Ett sådant verkningshistoriskt perspektiv kan appliceras också på denna skrift.

Den officiella historien och de vetenskapliga tolkningsmönstren

Det finns en typ av historieskrivning som inte kan sägas ha så mycket med vetenskap att göra och som därför inte förekommit i denna forskningsöversikt.

⁴⁰⁶ Jfr Bring 2002, s. 93.

⁴⁰⁷ Robertson 2006, s. IX.

Dess syfte är inte så mycket att uttolka historien som att påverka samtiden och peka ut den bästa vägen mot framtiden. Sådan historieskrivning har varit framträdande i de länder där kommunistiska regimer förövat brott mot mänskligheten. Där har historien lagt tillräkta för politiska och ideologiska ändamål, vilket normalt inneburit att brotthistorierna berättats på ett annorlunda sätt än i denna skrift. I vissa fall har tystnad rått, medan i andra fall skuldbördan radikalt omfördelats. I *Istorija SSSR*, monopolistiska läroböcker för den sovjetiska skolan och andra breda läsargrupper, hette det att Lenin hade för avsikt att överta makten i Ryssland med fredliga medel, men att de inre fiendernas brutala motstånd, såsom kosackernas motrevolution, motvilligt tvingade fram våld från bolsjevikerna för att "likvidera kvarlevorna av det feodala ståndssamhället", ivrigt uppbackade av "folket". Om situationen på landsbygden år 1928 hette det på motsvarande sätt:

Klasskampen på landsbygden skärptes. Genom att börja sabotera statens livsmedelsinköp strävade kulakerna efter att framkalla hungersnöd i landet för att på så sätt sätta käppar i hjulet för sovjetmaktens ekonomiska politik. Kulakerna stärkte sin kamp mot kolchosorganisationen: de brände ned kolchosbyggnader och dödade den boskap som ägdes gemensamt. De tog allt oftare till allt mer drastiska åtgärder, som när de mördade kolchosernas och byarnas ledare, sovjetmaktens representanter och kommunister. På dessa förbrytelser responderade sovjetmakten med bestämda åtgärder. Ingen nåd gavs till terrorister och anstiftare av bränder. De som undanhållit livsmedel ställdes inför domstol. Fattig- och medelbönderna ställde sig bakom dessa åtgärder. Bland landsbygdens arbetande befolkning ökade vreden mot kulakerna.⁴⁰⁸

Dessa lärobokstexter följer ideologiska dogmer och formelspråk som kan härledas tillbaka till Stalins egen historieskrivning i vad som brukar kallas *Kratkij kurs*, en kortfattad historia om bolsjevikernas historia som Stalin själv 1938 satte sitt namn under.⁴⁰⁹ Den blev ett

rättesnöre för alla sovjetiska historieskrivare under ett halvt sekel.⁴¹⁰

Detta slags historieskrivning saknar helt vad som traditionellt brukas definieras som vetenskapliga kvaliteter. I den finns inga problemställningar, ingen kritisk analys, ingen öppenhet för avvikande tolkningar och ingen notapparat som förankrar analytiska slutsatser i empiriska dokument och iakttagelser. Det är samtidens behov och krav som entydigt styr bilden av det förflutna. Icke desto mindre finns det drag av färdiga formelspråk, utmejslade utifrån ideologiska och teoretiska utgångspunkter men långt ifrån lika dogmatiskt oföränderliga och frihandskonstruerade, också i den vetenskapliga forskning som analyserats i denna översikt. Dessa basala tolkningsmönster som fungerar som ett slags förhandsförståelse för historieskrivare har här kallats paradigmen.

När det gäller den sovjetiska brotthistorien, och i viss mån också den kambodjanska, om än med ett betydligt mindre antal forskare inblandade, har det varit tämligen oproblematiskt att urskilja tre sådana paradigmen: ett totalitarismteoretiskt, ett revisionistiskt och ett postrevisionistiskt. När det gäller forskningen om Sovjetunionen ansluter denna tredelning till ett större och traditionellt historiografiskt sammanhang. De forskare som stödjer sig på totalitarismteorin har tagit sin utgångspunkt i tolkningsmönster som går tillbaka till den tidiga kallakrigsperioden, och, i fråga om forskning om den sovjetkommunistiska terrorn, till Robert Conquests epokgörande *The Great Terror* från 1968. Denna tolkning, som ännu är företrädd i forskarsamhället, ser de kommunistiska regimernas brott som initierade från ovan och i grunden maktpolitiskt motiverade, vilket innebär att den tunga skuldbördan bärs av kommunistledarna Lenin, Stalin, Mao och Pol Pot och deras ledarhierarkier och hantlangare i säkerhetstjänsterna. Den vertikala analysen är framträdande, i dubbel bemärkelse. Dels är den tidsmässiga ordningsföljden mellan ledarna viktig, eftersom det finns en grundläggande föreställning om en kontinuitet eller utveckling mellan dem, så att Lenin blir

⁴⁰⁸ Kim 1964, s. 168.

⁴⁰⁹ Boken utgavs första gången på svenska året därpå; se *Sovjetunionens kommunistiska partis (bolsjevikerna) historia* 1939.

⁴¹⁰ Det finns en numera ganska omfattande vetenskaplig forskning kring den officiella kommunistiska historieskrivningen, dess utveckling och genomslag i det bredare samhället. Se t.ex. ett flertal artiklar i Afanasev 1996 och Watson 1994.

grundläggaren och Pol Pot den som vill övertrumfa både Stalin och Mao i kommunistisk övertygelse och grymhet. Dels är totalitarismteorins kommunistiska samhälle i maktavseende strikt vertikalt eller hierarkiskt organiserat, vilket innebär att lägre samhällsliga nivåer i allt väsentligt hade att passivt respondera på ledarnas intentioner och order, antingen de var byråkrater som bistod ledarna i att verkställa illdåden, eller offergrupper som drabbades av dem. Dessa underliggande sociala nivåer är däremot inte lika hierarkiskt tydliga, eftersom den kommunistiska terrorns godtycklighet snabbt kunde förvandla förövare till offer, och vice versa. Totalitarismteorin inrymmer emellertid även ett horisontellt perspektiv, såtillvida att det starkt lyfter fram likheter och paralleller mellan den sovjetkommunistiska regimens brott mot mänskligheten och nazistregimens delvis samtidiga förintelse av Europas judar.

Med dess karakteristiska fokus på maktpolitiken i kommunistpartiet och -statens centrum och på den förenande kommunistiska ideologin har detta totalitarismteoretiska paradigm varit påtagligt sparsamt med att inplacera de kommunistiska brotten mot mänskligheten i vidare geografiska, sociala och kulturella tolkningsramar. Mer i linje med detta paradigm har det legat att skriva biografiska verk om kommunistledarna och terrorns huvudansvariga. I terrorprocessens andra ände har forskare inom det totalitarismteoretiska paradigmat, i brist på ett bredare kunskapsunderlag, fäst avsevärd vikt vid uppgifter lämnade av dem som drabbades av de kommunistiska regimernas brott men lyckades fly utomlands.

Ett sådant val av källmaterial har hårt kritiserats av revisionistiska forskare, som dömt ut det som ensidigt och förvrängt, och därför "of little use in understanding the revolutionary regime or for situating it properly within wider contemporary history".⁴¹¹ Den revisionistiska forskningen utgör ett paradigm som i hög grad kan ses som en omvänd totalitarismteori, eller en totalrevision av den. Ett underifrånperspektiv, ofta med utgångspunkt i klassbegreppet, genomsyrar dess tolkningar, vilket idealt innebär att terrorn utageras och förklaras på den samhällsnivå på vilken bönder, arbetare och soldater framlevde sina vardagsliv.

Så har emellertid sällan varit fallet. I större utsträckning har det varit fråga om att identifiera sociala, ekonomiska och politiska processer som kunnat påvisa att våldsutövningen varit långt mindre rätlinjig och ensartad än en reduktionistisk totalitarismteori givit vid handen. Det har hävdats att resultatet av den kommunistiska politiken inte blivit den avsedda, och att Stalin, i John Arch Gettys redan nämnda karakteristik, "stumbled into everything from collectivization to foreign policy". De revisionistiska nyckelorden, hämtade ur Gettys mönsterbildande *Origins of the Great Purges* från 1985, är i stället komplexitet, strukturlöshet, osäkerhet, inre konflikt, motstånd, misstag och kaos.

I sin betoning av brotthistoriens mångfald och variation har revisionister gärna understrukt olikheterna mellan våldsprocesserna i de kommuniststyrda staterna, och därmed de skilda bakgrundsfaktorerna och bevekelsegrunderna. Konsekvent har de dock tonat ned den kommunistiska ideologins betydelse till förmån för en funktionalistisk tolkningsram som betonar föränderliga samtida variabler och processer, med viss tonvikt på utifrån kommande hot. I fråga om Sovjetunionen har kopplingen till en brett definierad moderniseringsprocess gjort det möjligt att inplacera också Stalintidens sovjetstat i ett mönster där likheter med samtida väststater blivit mer framträdande än olikheter, medan parallellerna till nazismen och Förintelsen kategoriskt avfärdas. Med denna metod har det också varit möjligt att lämna Lenin utanför det sällskap av kommunistledare som valde massväldet för att försäkra sig om diktatorisk makt.

Om revisionismen var en direkt och radikal reaktion på totalitarismteorin, och därmed en revolutionär vetenskaplig förändring, har postrevisionismen blivit en samlingsbeteckning på en rad forskningsinriktningar som på ett snarast evolutionärt sätt utvecklats ur totalitarismteori och revisionism utan att direkt frondera mot eller ansluta sig till dem. Om man kallar totalitarismteorin för en tes och revisionismen som dess antites, blir postrevisionismen möjligen till en syntes. Från totalitarismteorin kommer framför allt en ansats att rädda den maktpolitiska dimensionen *von oben* genom att rikta ett förnyat intresse mot kommunistparti och säkerhetspolis och deras terrorinstitutioner: Gulag, S-21 och maoismsens laogai-("reform genom arbete")läger, och mot relationen mellan de män som mer än några andra bidrog till brotten mot mänskligheten. Den revisionistiska arvedelen utgörs

⁴¹¹ Vickery 1985, s. 26.

främst av ett intresse för brotthistorien såsom den utvecklades i mötet mellan regimens intentioner och den sociala verkligheten, ett möte med ofta motsägelsefulla förtecken som postrevisionisterna med fördel förlägger till lokalsamhället, till specifika grupperingar eller institutioner eller till och med till historiens absoluta mikronivå, till de individer som utsattes för regimens godtyckliga våld. I detta sammanhang har forskningen om sovjetterrorn, inte minst den som bedrivs i Ryssland, blivit så empiriskt omfattande att man kan tala om en kumulativ forskningsutveckling.

Till det postrevisionistiska intresseområdet hör också en vetenskaplig vändning bort från brotthistorierna i sig mot dess kulturella representationer. Ansatsen kan beskrivas som dubbelsidig. Det handlar å ena sidan om att studera massvåldets språkliga, ideologiska och kulturella uttrycksformer i den samtida kontexten, för att på så sätt få svar på frågor om dels hur de kommunistiska regimerna kunde rättfärdiga sin våldsutövning för de egna medborgarna och för omvärlden, dels hur de individer och kollektiv som befolkade dessa våldssamhällen kunde orientera sig i den turbulenta vardagen och skapa mening i sina liv, osäkerhet och hotbilder till trots. Å andra sidan har postrevisionistiska forskare också givit ökat utrymme åt de kulturella representationer av brotthistorierna som görs i eftervärlden, ofta i termer av minnen, monument, symboler och myter. Utgångspunkten för denna verkningshistoriska ansats är att en levande historia kan sätta spår av olika slag, inte minst politiska, både i och utanför de samhällen som drabbats av kommunistiska regimers brott. Inte minst den ständigt inflammerade diskussionen kring möjligheten och önskvärldheten av att jämföra nazism och kommunism, Hitlers och Stalins våldsregimer, och Auschwitz och Gulag, som har redovisats i denna översikt, är ett exempel på hur de kommunistiska regimernas brott mot mänskligheten har skapat konflikter långt efter att de förövades.

Paradigmskiftena

Generella förklaringar till dessa paradigmatiska förändringar måste sökas i såväl utom- som inomvetenskapliga utvecklingar. Det totalitarismteoretiska paradigmet hade en stark förankring i kalla krigets allmänna världsbild, präglad av en absolut antagonism mellan det kapitalistiska och det kommunistiska systemet. Det är knappast fel att, såsom ofta sker från kritikerhåll, påstå att totalitarismteorin under de första efterkrigsdecennierna utvecklades till ett vapen i

det kalla kriget mot Sovjetunionen. Till detta bör emellertid läggas att samma teori, applicerad på ett sådant sätt att både likheter och skillnader får utrymme, också bidragit till att föra upp angelägna frågor om relationen mellan nazism, fascism och kommunism och mellan de regimer som härskade i dessa ideologiers namn på den vetenskapliga agendan. Det skall också påpekas att det i vetenskapssamhället, vid den tid då totalitarismteorin fick fäste, härskade en allmän, realistisk övertygelse om maktpolitikens och den politiska historiens primat, och om partiets och statens överordnade betydelse. Trots att utgångspunkten var den globala ideologiska konflikten mellan Väst och Öst, kan man beskriva det totalitarismteoretiska paradigmet som en konsensusteori, byggd på förekomsten av en fast och hierarkisk samhällsstruktur och ett intresse för psykologiska resonemang kring makt och maktlöshet.

Revisionismen är en aspekt av den allmänna radikalisering av samhället som i svallvågorna av Vietnamkriget och en allmänt ökande kritik mot det kapitalistiska samhället ägde rum från slutet av 1960-talet, och av den vänsterväg, "the new left", som decennierna därefter starkt kom att sätta sin prägel på det intellektuella livet och det vetenskapliga tänkandet. Bland de ideologiska inspiratörerna fanns Lenin och Mao, och denna vänsterrörelse var stark när de röda khmererna i mitten av 70-talet tog makten i Kambodja, även om Pol Pot för flertalet radikaler knappast framstod som en ideologisk vägvisare. Att som totalitarismteoretikerna i rakt nedstigande led koppla kommunistiska idéinspiratörer till storskaligt massvåld mot det "folk" som i vänsterperspektiv utgjorde samhällets bas var naturligtvis inte en populär tanke. Den behövde revideras. Denna revision gick i socialhistoriens tecken, såsom denna växt fram som en yngre historikergenerations sätt att betrakta historia under efterkrigstiden. Grundidén var att den traditionella politiska, individcentrerade och händelseorienterade historien måste ersättas av ett intresse för sådant som klass- och konfliktbaserad historia, sociala rörelser och protestfenomen samt breda samhällsförändringar såsom moderniserings- och industrialiseringsprocesser. När denna socialhistoriska ansats, ofta men långt ifrån alltid med marxistiska förtecken, från åren kring 1980 relaterades till kommunistiska regimers brott mot mänskligheten såsom dessa dittills hade beskrivits i totalitarismteoretisk uttolkning, uppstod det revisionistiska paradigmet, med dess tonvikt på sociala klassförhål-

landen och social konflikt. Med namn som Sheila Fitzpatrick, John Arch Getty och Lynne Viola, som genom sitt intresse för socioekonomiska och demografiska förhållanden hade goda relationer till framträdande ekonom- och demographistoriker som R.W. Davies och Stephen Wheatcroft, utgör revisionisterna en historikergeneration, eller snarare flera, som i decennier utövat ett dominerande inflytande över uttolkningen av den sovjetkommunistiska terrorn både i den anglosachsiska forskarvärlden och på andra håll. Från 1980-talets senare del kunde revisionister tillgodogöra sig den bredare dokumentation av den sovjetiska terrorn som glasnostpolitiken gjorde tillgänglig för forskning och debatt.

Flera av de ledande revisionisterna har på senare år förändrat sin tolkningsram i vad som här har kallats postrevisionistisk riktning, vilket visar på kontinuiteten mellan dessa paradig. Det postrevisionistiska intresset för språkliga diskurser, kulturfenomen och representationer av verkligheten speglar en upptagenhet i både samhälle och vetenskap med frågor om etnicitet och identitet, minne och moral. Oral history har tillsammans med andra antropologiska betraktelsesätt brett ut sig, vilket skiftar vetenskapens fokus mot människors varseblivning, tolkning och representation av brotten mera än till de begångna brotten som sådana. Bakom en sådan postrevisionism kan man ana ett ifrågasättande som är minst lika radikalt som revisionisternas ifrågasättande av totalitarismteorin, eftersom den utgår från ett principiellt tvivel om huruvida det går att nå fram till sann, av alla accepterad kunskap om vad som hänt i det förflutna. Varken totalitarismteoretiker eller revisionister har tvivlat på möjligheten att nå vetenskapligt grundad kunskap om de kommunistiska regimernas brotthistoria, bara om vilka aspekter av denna historia som är viktigast. Ett sådant radikalt ifrågasättande av själva den vetenskapliga kunskapens status och värde, som i vetenskaps-samhället i olika tappningar brukar betecknas som postmodernt, poststrukturalistiskt eller postkolonialt, har dock ännu inte satt så stora spår i forskningen om kommunistregimernas brott. Detta faktum har ovan hänförs till ämnesområdets karaktär; att ifrågasätta om brotthistorierna "funnits" i den historiska verkligheten ligger nära sådana företeelser som banalisering, trivialisering och förnekande, som i nuet anses moraliskt förkastliga.

Av genomgången av de forskningsinsatser som riktats mot de kommunistiska regimernas brott mot mänsk-

ligheten i Sovjetunionen, Kina och Kambodja framgår vid en jämförelse med all önskvärd tydlighet att forskningen om Sovjetunionen är den mest utvecklade. Omfattningen av den är störst, inte minst beroende på den explosiva ökningen sedan det tidiga 1990-talet. Den framstår därtill som mer teoretiskt elaborerad och analytiskt kvalificerad än motsvarande forskning om Kina och Kambodja. Förklaringen till detta kan sökas på flera håll. En är att den sovjetiska är den äldsta och mest ursprungliga av de kommunistiska brotthistorierna, vilket innebär att forskningen har pågått länge. Till detta kommer att ett vetenskapligt intresse för vad som tidigare "kommunismens genetiska kod" rimligen bör leda till att sovjetkommunismen fått en särställning. Därutöver har forskningen om sovjetterrorn, trots den besvärliga bristen på relevant källmaterial, gynnats av det kalla krigets antagonistiska intresse för "Öst", inte minst för avhoppare därifrån, och av totalitarismdebattens dubbelsidiga fokus på nazism och sovjetkommunism, Hitler och Stalin. Läger man till detta en större västlig familjaritet med det ryska språket och den ryska kulturen än motsvarande kinesiska och kambodjanska, blir skillnaderna begripliga.

Forskningen om kommunistiska regimers brott mot mänskligheten har, framför allt när det gäller analysen av Sovjetunionen och Kambodja, i allt väsentligt drivits framåt av anglosachsiska forskare. Dessa har varit och är integrerade delar av en större forskningsgemenskap och vetenskapsteoretisk diskussion. När forskare med annan än anglosachsisk bakgrund har deltagit, har det påfallande ofta varit i större forskningsnätverk som haft sin bas vid amerikanska universitet. Det är sannolikt närvaron av en sådan större forskningsgemenskap som bäst förklarar likheterna mellan forskningsutvecklingarna i fråga om brotten mot mänskligheten i Sovjetunionen och Kambodja. Det är endast när det gäller analysen av de totalitära idéerna och rörelserna, och särskilt komparationen mellan kommunism och nazism, som forskare med andra bakgrunder än de anglosachsiska har spelat framträdande roller. På 1980-talet utkämpades i Tyskland den historikerstrid som hade sin bakgrund i en bred samhällelig uppgörelse med det nazistiska arvet. På 1990-talet utgavs i Frankrike såväl Furets kritiska analys av kommunismen som Kommunismens svarta bok, båda med rötter i kommunismens starka ställning i det franska intellektuella, kulturella och politiska livet. Både den tyska och den franska

debatten har satt betydande spår i den internationella forskningen om kommunistiska regimers brott.

Forskningen i de länder där de kommunistiska regimernas brott mot mänskligheten utfördes har under dessa regimer varit omgivna av begränsningar när det gäller möjligheten för forskare att både delta i internationellt forskningssamarbete och presentera tolkningar som avviker från de av regimen accepterade. I *Kratkij kurs* fanns överhuvudtaget ingen plats för den sovjetkommunistiska terrorhistorien. I Kina bedrevs under Folkrepublikens tre första decennier inte heller något som förtjänar att kallas för seriös forskning om "den reellt existerande maoismen". Som en av Mao Zedongs spöskrivare uttryckte sig vid upprepade tillfällen i mitten på 1950-talet: i skrivelser som "syftar till att avslöja brister" var det ett absolut krav att man inledde med att i detalj redogöra för allt det positiva, det goda, segrarna man vunnit och fortsätter att vinna, etc. etc. Först därefter fick man, om det tjänade ett politiskt gott syfte, i begränsad omfattning, och som ett slags retoriskt kontrastmedel, låta några droppar bittra sanningar få blanda sig med den övriga texten. Böcker som skildrade en verklighet eller minnet av en verklighet som inte gick att förlika med den officiella, romantiska och till 100 procent optimistiska tolkningen gavs på 1960-talet endast ut i begränsade upplagor med omslag i grått. Avsaknaden av den röda färgen sände en tydlig signal till den politiskt tränade läsaren: Se upp! Detta är en farlig text! När något som ändå förtjänar att kallas forskning ändå sakta växte fram, skedde det först i isolerade miljöer som saknade kontakt med den internationella forskningen.

I hög grad har "forskning" i dessa fall stått för empirisk dokumentation mer än kritisk, teoriansknuten analys. Också när ny dokumentation successivt gjorts tillgänglig, har myndigheterna och regimtroga historiker ofta strävat efter att göra den politiskt korrekta genom att skriva in den i etablerade berättelser som håller sig inom vissa ideologiska ramar. Ännu bara för några år sedan konstaterades exempelvis när det gäller den inhemska kinesiska historieskrivningen om Mao och kulturrevolutionen:

Inside China today, establishment historians serving as the CCP's custodians of the late great chairman's political legacy confront a well-nigh impossible task in trying to square the "official Mao" with what they know to be historically

true... Supposedly representative collections of primary texts, like the 13-volume Mao Zedong's *Manuscripts Since the Founding of the Nation* edited by the Historical Documentation Research Office under the CCP Central Committee... skirt the problem by resorting to omission. In a long note at the end of volume one of the *Manuscripts*, the editors claim to have "included those manuscripts that practice has proven were sound, as well as those manuscripts that practice has proven were not sound or not entirely sound" and to have aspired to meet the needs of "practically oriented and all-sided" historical research... [In actuality, when] dealing with Mao at his most radical, the editors of *Manuscripts* still serve, not the needs of serious historical research, but those of propaganda and mythology.⁴¹²

Från 1990-talet har det emellertid i Ryssland, och i viss mån även i Kina och Kambodja, bedrivits forskning med högre vetenskapliga ambitioner och större överensstämmelse med internationella forskningsproblem. Ryska, kinesiska och kambodjanska forskare har tillbringat längre forskningsperioder i USA och börjat publicera sig internationellt, i det kinesiska fallet inte minst i Hong Kong och Taiwan. Särskilt yngre forskare drar nytta av förbättrade språkkunskaper till att ta plats i trans- och internationella forskarnätverk. Internet har haft stor betydelse för att öka utbytet, vilket för västforskare främst inneburit ökad tillgång till nya källmaterial, medan det för forskare i de forna eller nuvarande kommuniststaterna har givit nya insikter i vetenskaplig teori och metod. I Kina har det på senare år importerats och översatts friskt, och ofta eklektiskt: en del yngre historiker ägnar stor möda åt att försöka berika de senaste postkoloniala teorierna med kinesisk empiri, medan mer traditionella, marxistiskt skolade historiker ofta ställer sig frågande till behovet av ny teoribildning överhuvudtaget.

De svenska forskningsinsatserna har på dessa områden generellt haft en ringa omfattning. Bäst ter sig situationen i fråga om forskningen om den sovjetkommunistiska terrorn, som bedrivits av en handfull akademiska forskare, dock utan att sätta starka avtryck i den internationella forskningsutvecklingen. Den

⁴¹² Schoenhals 2005, s. 278–279.

svenske forskare som av den vetenskapliga produktionen att döma har varit del av ett internationellt, huvudsakligen ryskt samarbete som berört den sovjetkommunistiska brottshistorien är ekonomhistorikern Lennart Samuelson, som bland annat redigerat en antologi med tämligen disparata artiklar om den ryska landsbygdens historia under 1900-talets första fyra decennier, skrivna av internationella forskare.⁴¹³ De namn som ytterligare bör nämnas är ekonomhistorikern Anu-Mai Köll, historikerna Johan Dietsch, Kristian Gerner, Klas-Göran Karlsson och Gudrun Persson, samt journalisterna Kaa Eneberg och Staffan Skott. Flera av dessa har publicerat flera arbeten för en engelsk- och ryskspråkig publik. Internationellt välförankrad forskning om den kinesiska brottshistorien har bedrivits av Michael Schoenhals, medan de röda khmerernas terrorregim ännu veterligen inte analyserats av någon svensk forskare.

Förklaringarna till den relativt svaga svenska forskningspositionen är flera. Svensk humanistisk och även samhällsvetenskaplig forskning har varit och är generellt starkt nationellt orienterad. Svenska historiker skriver på svenska om svensk historia. Bristen på intresse för internationella inriktad forskning har av allt att döma fått genomslag också i fråga om vetenskapliga studier av kommunistregimers brott mot mänskligheten. Empiriskt baserad forskning som går på djupet kräver därutöver språkkunskaper som inte är så vanliga i Sverige. I de fall språkutbildning erbjuds, hålls ofta språkutbildningen isär från utbildning i historia eller samhällsvetenskapliga ämnen, vilket gör basen för rekrytering av forskare med inriktning på kommunistiska regimers brotts historier mycket liten. Det är inte heller så vanligt att svenska historiker i sina problemformuleringar knyter an till samtidens aktuella frågor och till nutidshistoriska problem, till vilka det kartlagda området onekligen hör. Det räcker att slå upp senaste numret av *Historisk tidskrift* för att konstatera att de relevanskriterier som dominerar den svenska historieforskningen är av strikt inomvetenskaplig karaktär. Till sist kan inte heller uteslutas att svenska forskare undvikit att studera kommunistiska regimers brott mot mänskligheten beroende på aningen att området har så tydliga politiska och ideologiska implikationer att ett intresse för det ansetts svårt

att förena med ett "fritt" vetenskapligt betraktelsesätt, eller att det varit svårt att förena med egna ideologiska bevekelsegrunder.

Framtida forskning

Det finns således ett stort behov av svensk forskning om kommunistiska regimers brott mot mänskligheten, och att det skapas förutsättningar för sådan forskning. Denna får gärna vara komparativt orienterad mot att jämföra dessa brotts historier sinsemellan, eller med brott mot mänskligheten som förövats av andra regimer i den moderna historien. Jämförelsen bör gälla likheter såväl som skillnader, strukturella paralleller såväl som påverkan. En sådan komparation sätter med nödvändighet sökarljuset på ideologins roll, men måste också ta fasta på frågor om ideologins inplacering i ett bredare och djupare meningssammanhang: Hur slog den rot i de rysk-sovjetiska, kinesiska och kambodjanska nationella kulturerna? Hur förvandlades den till ett skarpeggat vapen i kommunistiska samhällen, präglade av revolution, krig, koloniala relationer med mera? Det bör också vara en forskning som står teoretiskt, analytiskt och empiriskt i förbindelse med den internationella forskarvärlden och med brottsstaternas forskning. För att så skall ske är det nödvändigt att forskningsresultaten publiceras på engelska och att svenska forskare regelbundet bevisar internationella konferenser.

Denna forskning är naturligtvis beroende av att relevant nytt källmaterial kan identifieras och analyseras. När det gäller Folkrepubliken Kinas första tre decennier, åren från 1949 fram till den så kallade reformernas begynnelse några år efter Mao Zedongs död 1976, har arkiven delvis öppnats och en sakta växande del av samlingarna som berör händelser på lokal och regional nivå gjorts tillgängliga för forskare och andra, kineser såväl som utlänningar. Vid jämförelse med svenska offentlighetsprinciper ter sig den enskildes rätt till information och dokumentation minst sagt begränsad, men man måste ändå tillstå att utvecklingen för den som forskar kring en levande kinesisk historia har gått åt rätt håll. Statistik som kastar nytt ljus över den kinesiska motsvarigheten till Gulag har gjorts tillgänglig. Information om den kinesiska motsvarigheten till den östtyska kommunismens "inoffizielle Mitarbeiter" på 1950-talet har för första gången avhemligats.

Vår kunskap om den sovjetkommunistiska terrorn har visserligen ökat dramatiskt under de senaste två de-

⁴¹³ Samuelson 2007.

cennierna, men mycket konkret forskningsarbete om terrorn återstår att göra inte minst i vårt närområde, i Karelen och de baltiska republikerna. Det vore också önskvärt att teoretiskt orienterade svenska forskare lämnade djupare och bredare avtryck i den postrevisionistiska forskning som rör brotthistoriens ideologiska, kulturella och språkliga representationer. Zygmunt Baumans teoretiska utgångspunkt i *Auschwitz och det moderna samhället* om folkmord och terror som integrerade delar av det moderna samhällsprojektet, präglad av en byråkratisk kultur som ägnar stor uppmärksamhet åt åtskillnader mellan nytt och gammalt, normalt och onormalt, rent och smutsigt och friskt och sjukt, äger stor tillämpning också i fråga om de kommunistiska brotthistorierna.⁴¹⁴ Hur lyste Stalins ambition att genomföra *tjistski*, utrensningar eller reningar, igenom i ett modernistiskt språkbruk som det sovjetkommunistiska? Hur gestaltades detta kulturellt i ett samhälle som gärna representerades organiskt, som en samhällskropp med maktens hjärta och hjärna, men också med sjuka och smutsiga partier som behövde renas, helas eller amputeras? Och, mera övergripande: hur ser det språk och den kultur ut som gestaltat och legitimerat kommunistiska regimers brott mot mänskligheten?

Till detta kulturella forskningskomplex hör till sist också minnes- och historiekulturen. Hur har de samhällen och stater som led under de kommunistiska regimernas brott mot mänskligheten hanterat detta historiska arv? Frågan sönderfaller i två delar, dels en som rör det fysiska arv i form av mänsklig och materiell förstörelse som efterföljarstaterna har haft att hantera, dels en del som avser de individuella och kollektiva erfarenheter och minnen som indirekt satt sin prägel på de efterlevande och deras samhälle.⁴¹⁵ Det komparativa perspektivet är särskilt i det sistnämnda sammanhanget återigen användbart: Vilka är skillnaderna och likheterna mellan minnesbearbetningen i Kina, där kommunistpartiet fortfarande är vid makten, och i Ryssland och Kambodja, där andra partier och andra ideologier än den kommunistiska har blivit maktägande?

Ett sådant historiekulturellt perspektiv, som förtjänar svenska forskares uppmärksamhet, omfattar naturligt-

vis inte bara de direkta efterföljarstaterna och -samhällena, utan också omvärlden, däribland den svenska. Hur har svenskar, svenska institutioner och Sverige reagerat på de brott mot mänskligheten som förövats av kommunistiska regimer, dels i den tid när de förövades, dels i efterhandsperspektiv? Trots berömvärda forskningsinsatser under senare år är det ett forskningsområde som ännu befinner sig i sin linda.

⁴¹⁴ Bauman 1994, kap.

⁴¹⁵ Karlsson 2003, s. 70–79.

BIBLIOGRAFI

Inledning och Sovjetunionen

- Adler, Nanci, "The Future of the Soviet Past Remains Unpredictable: The Resurrection of Stalinist Symbols Amidst the Exhumation of Mass Graves", *Europe-Asia Studies*, vol. 57, nr 8, 2005
- Adler, Nanci, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick & London: Transaction Publishers 2002
- Adler, Nanci, *Victims of Soviet Terror: The Story of the Memorial Movement*, Westport: Praeger Publishers 1993
- D'Agostino, Anthony, *Gorbachev's Revolution 1985–91*, Houndmills: Macmillan 1998
- Afanasev, Ju.N. et al. (red.), *Istorija stalinskogo Gulaga: Konets 1920ch – pervaja polovina 1950ch godov. Sobranie dokumentov*, 7 volymer, Moskva: ROSSPEN 2004–2005
- Agursky, Mikhail, *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR*, Boulder, CO: Westview Press 1986
- Alexopoulos, Golfo, "Stalin and the Politics of Kinship: Practices of Collective Punishment, 1920s – 1940s", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 50, nr 1, 2008
- Alexopoulos, Golfo, *Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*, Ithaca & London: Cornell University Press 2003
- Alm, Martin, "Den svenska sovjetbilden 1935–1947", i Anu-Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005
- Andersson, Hjalmar, *Röd vardag. Tre år i Sovjetunionen*, Lund: C.W.K. Gleerups Förlag 1935
- Applebaum, Anne, *Gulag. A History*, New York: Doubleday 2003
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego, New York & London: Harvest, Harcourt Brace & Co 1979 (1951)
- Argenbright, Robert, "Marking NEP's Slippery Path: The Krasnoshchekov Show Trial", *The Russian Review*, vol. 61, nr 2, 2002
- Avtorkhanov, Abdurahman, "The Chechens and the Ingush during the Soviet Period and Its Antecedents", i Marie Bennigsen Broxup (ed.), *The North Caucasian Barrier. The Russian Advance towards the Muslim World*, New York: St. Martin's Press 1992
- Bacon, Edwin, "Glasnost' and the Gulag: New Information on Soviet Forced Labour around World War II", *Soviet Studies*, vol. 44, no. 6, 1992
- Barnett, Vincent, "Understanding Stalinism – The 'Orwellian Discrepancy' and the 'Rational Choice Dictator'", *Europe-Asia Studies*, vol. 58, nr 3, 2006
- Baron, Nick, "Conflict and Complicity: The Expansion of the Karelian Gulag, 1923–19233", i *Cahiers de Monde russe*, vol. 42, nr 2, 3, 4, 2001
- Baron, Nick, "Production and Terror: The Operation of the Karelian Gulag, 1933–1939", *Cahiers de Monde russe*, vol. 43, nr 1, 2002
- Baron, Nick, "Stalinist Planning as Political Practice: Control and Repression on the Soviet Periphery, 1935–1938", *Europe-Asia Studies*, vol. 56, nr 3, 2004
- Bartov, Omer, Atina Grossmann & Mary Nolan, "Introduction", i Omer Bartov, Atina Grossmann & Mary Nolan (eds), *Crimes of War. Guilt and Denial in the Twentieth Century*, New York: The New Press 2002
- Bauman, Zygmunt, *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg: Daidalos 1994 (1989)
- Besançon, Alain, *A Century of Horrors. Communism, Nazism, and the Uniqueness of the Shoah*, Wilmington, Delaware: ISI Books 2007
- Blomqvist, Håkan & Lars Ekdahl (red.), *Kommunismen hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991*, Stockholm: Carlssons Bokförlag 2003
- Blum, Alain, *Naitre, vivre et mourir en URSS 1917–1991*, Paris: Plon 1994
- Bonnell, Victoria, *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press 1997
- Boterbloem, Kees, *Life and Death under Stalin. Kalinin Province, 1945–1953*, Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press 1999
- Brandenberger, David, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of National*

- Identity, 1931–1956*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2002
- Branderberger, David, "Stalin's Last Crime? Recent Scholarship on Postwar Soviet Antisemitism and the Doctor's Plot", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 6, nr 2, 2005
- Brent, Jonathan (ed.), *Annals of Communism*, New Haven & London: Yale University Press 1995 och framåt
- Brent, Jonathan & Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Doctor's Plot*, London: John Murray 2003
- Bring, Ove, *International Criminal Law in Historical Perspective. Comments and Materials*, Stockholm: Juridiska fakulteten vid Stockholms universitet 2002
- Brooke, Caroline, "Soviet Musicians and the Great Terror", *Europe-Asia Studies*, vol. 54, nr 3, 2002
- Brooks, Jeffrey, *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton: Princeton University Press 2000
- Brovkin, Vladimir, "Introduction: New Tasks in the Study of the Russian Revolution and the Civil War", i Vladimir Brovkin (ed.), *The Bolsheviks in Russian Society. The Revolution and the Civil Wars*, New Haven & London: Yale University Press 1997
- Brown, Kate, *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2003
- Brown, Kate, "Out of Solitary Confinement. The History of the Gulag", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 8, nr 1, 2007
- Brzezinski, Zbigniew, *Ideology and Power in Soviet Politics*, New York, Washington & London: Praeger 1962
- Bugaj, Nikolaj, "K voprosu o deportatsii narodov SSSR v 30–40-ch godach", *Istorija SSSR*, nr 6, 1989
- Bugaj, Nikolaj, "Pravda o deportatsii tjetjenskogo i ingusjskogo narodov", *Voprosy istorii*, nr 7, 1990
- Bugaj, Nikolaj, "40-e gody: 'Avtonomiju nemtsev Povolzja likvidirovat...'", *Istorija SSSR*, nr 2, 1991
- Bugaj, Nikolaj & H. Vada, "Iz istorii deportatsii 'russkich' korejtsev", *Druziba narodov*, nr 7, 1992
- Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, London: HarperCollins 1991
- Burds, Jeffrey, "The Soviet War against 'Fifth Columnists': The Case of Chechnya, 1942–4", *Journal of Contemporary History*, vol. 42, nr 2, 2007
- Burleigh, Michael, *Sacred Causes: Religion and Politics from the European Dictators to Al Qaeda*, London: Harper Perennial 2007
- Burleigh, Michael, *The Third Reich. A New History*, London: Pan 2001
- Cassiday, Julie, *The Enemy on Trial. Early Soviet Courts on Stage and Screen*, DeKalb: Northern Illinois University Press 2000
- Cerf, Christopher & Marina Albee (eds), *Small Fires. Letter from the Soviet People to Ogonyok Magazine 1987–1990*, New York: Summit Books 1990
- Chase, William, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*, Annals of Communism, New Haven & London: Yale University Press 2001
- Commission on the Ukrainian Famine: Report to Congress*, Washington DC 1988
- Conquest, Robert, *Den stora terrorn. Stalins skräckvälde på 30-talet*, Stockholm: Bokförlaget Prisma 1971 (1968)
- Conquest, Robert, "Excess Deaths and Camp Numbers: Some Comments", *Soviet Studies*, vol. 43, nr 5, 1991
- Conquest, Robert, *The Great Terror. A Reassessment*, London: Pimlico 1992 (1990)
- Conquest, Robert, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, London: Arrow Books 1988 (1986)
- Conquest, Robert, *Inside Stalin's Secret Police: NKVD Politics, 1936–1939*, Stanford: Hoover Institution Press 1985
- Conquest, Robert, *Kolyma: The Arctic Death Camps*, London: Macmillan 1978
- Conquest, Robert, *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*, London: Macmillan 1970
- Conquest, Robert, *Soviet Deportation of Nationalities*, London: Macmillan 1960
- Conquest, Robert, *Stalin and the Kirov Murder*, New York: Oxford University Press 1989
- Conquest, Robert, *Stalin: Breaker of Nations*, New York: Viking Penguin 1992

- Conquest, Robert, "Victims of Stalinism: A Comment", *Europe-Asia Studies*, vol. 49, nr 7, 1997
- Courtois, Stéphane, "Kommunismens brott" i Stéphane Courtois, Nicolas Werth m.fl., *Kommunismens svarta bok*, Stockholm: Bokförlaget DN 1999
- Courtois, Stéphane, "Varför?", i Stéphane Courtois, Nicolas Werth m.fl., *Kommunismens svarta bok*, Stockholm: Bokförlaget DN 1999
- Dahlmann, Dittmar & German Hirschfeld (red.), *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*, Essen: Klartext 1999
- Dallin, David & Boris Nicolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, New Haven: Yale University Press 1947
- Danilov, Viktor & Teodor Shanin (red.), *Filipp Mironov. Tichij Don, 1917–1921 gg., Rossija. XX vek*, Moskva: Mezhdunarodnyj fond "Demokrati- ja"/Izdatelstvo "Materik" 1997
- Danilov, Viktor et al. (red), *Tragedija Sovetskoj derevni. Kollektivizatsija i raskulatjivanie*, 5 volymer, Moskva: ROSSPEN 1999–2004
- Danilov, Viktor et al. (red.), *Tragedija Sovetskoj derevni. Kollektivizatsija i raskulatjivanie. Dokumenty i materialy. Tom 3. Konets 1930–1933*, Moskva: ROSSPEN 2001
- David-Fox, Michael, "On the Primacy of Ideology. Soviet Revisionists and Holocaust Deniers (In response to Martin Malia)", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 5, vintern 2004
- Davies, Robert W., *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Houndmills: Macmillan 1989
- Davies, Robert W., *Soviet History in the Yeltsin Era*, Houndmills: Macmillan 1997
- Davies, Robert W., "The 'Modernisation' of the Soviet Economy in the Inter-War Years", i Markku Kangaspuro & Jeremy Smith (eds), *Modernisation in Russia since 1900*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet 2006
- Davies, Robert W., Mark Harrison & Stephen Wheatcroft (eds), *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, Cambridge: Cambridge University Press 1994
- Davies, Robert W. & Stephen Wheatcroft, *The Industrialisation of Soviet Russia. Vol. 5. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2004
- Davies, Robert W. & Stephen Wheatcroft, "Stalin and the Soviet Famine of 1932–33: A Reply to Ellman", *Europe-Asia Studies*, vol. 58, nr 4, 2006
- Davies, Sarah, *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*, Cambridge: Cambridge University Press 1997
- Dean, Carolyn, "Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and 'Exorbitant' Jewish Memory", *History & Memory*, vol. 18, nr 1, 2006
- Dietsch, Johan, *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*, Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet 2006
- Dmitriev, Jurij, *Belomorsko-Baltijskij vodnyj put (ot zamyslov do voplositjenija). Sbornik dokumental- nych materialov*, Petrozavodsk: KRO 2003
- Dreyfus, Michel et al., *Le siècle des communismes*, u.o.: Éditions de l'Atelier/Éditions Ouvrières 2004
- Dugin, A.N., *Neizvestnyj Gulag: Dokumenty i fakty*, Moskva: Nauka 1999
- Ellman, Michael, "The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934", *Europe-Asia Studies*, vol. 57, nr 6, 2005
- Ellman, Michael, "The Soviet 1937–1938 Provincial Show Trials Revisited", i *Europe-Asia Studies*, vol. 55, nr 8, 2003
- Ellman, Michael "The Soviet 1937 Provincial Show Trials: Carnival or Terror?", *Europe-Asia Studies*, vol. 53, nr 8, 2001
- Ellman, Michael, "Soviet Repression Statistics: Some Comments", *Europe-Asia Studies*, vol. 54 nr 7, 2002
- Fainsod, Merle, *Smolensk under Soviet Rule*, London: Macmillan 1958
- Farmer, Sarah, "Symbols That Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen", *Representations*, vol. 49, vintern 1995
- Figes, Orlando, *A People's Tragedy. The Russian Revolution, 1891–1924*, Harmondsworth: Penguin 1998
- Figes, Orlando, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*, London: Allen Lane 2007
- Figes, Orlando & Boris Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*, New Haven & London: Yale University Press 1999

- Fitzpatrick, Sheila, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca & London: Cornell University Press 1992
- Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford & New York: Oxford University Press 2000
- Fitzpatrick, Sheila, "How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces", *The Russian Review*, vol. 52, nr 3, 1993
- Fitzpatrick, Sheila "Introduction", i Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions*, New York & London: Routledge 2000b
- Fitzpatrick, Sheila, "New Perspectives on Stalinism", *The Russian Review*, vol. 45, no 4, 1986
- Fitzpatrick, Sheila, "Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s", i Sheila Fitzpatrick & Robert Gellately (eds), *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History, 1789–1989*, Chicago & London: The University of Chicago Press 1997
- Fitzpatrick, Sheila, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, New York & Oxford: Oxford University Press 1994
- Fitzpatrick, Sheila, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton & Oxford: Princeton University Press 2005
- Fitzpatrick, Sheila & Robert Gellately, "Introduction to the Practices of Denunciation in Modern European History", i Sheila Fitzpatrick & Robert Gellately (eds), *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History, 1789–1989*, Chicago & London: The University of Chicago Press 1997
- Friedländer, Saul (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the "Final Solution"*, Cambridge, MA & London: Harvard University Press 1992
- Friedrich, Carl & Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge: Harvard University Press 1956
- Frison-Roche, François, "Managing the Past in Bulgaria", i Rousso (ed), *Stalinism & Nazism: History and Memory Compared*, Lincoln & London: University of Nebraska Press 2004
- Furet, François, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris: Robert Laffont/Calmann-Lévy 1995
- Furet, François, "A Taboo Subject", i François Furet & Ernst Nolte, *Fascism & Communism*, Lincoln & London: University of Nebraska Press 2004
- Garros, Véronique, Natalia Korenevskaya & Thomas Lahusen (eds), *Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s*, New York: The New Press 1995
- Gelb, Michael, "An Early Soviet Ethnic Deportation: The Far-Eastern Koreans", *The Russian Review*, vol. 54, nr 3, 1995
- Gellately, Robert, *Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe*, New York: Alfred Knopf 2007
- Gentile, Emilio, "Fascism, Totalitarianism and political Religion. Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation", *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 5, nr 3, 2004
- Gerner, Kristian, "Sovjetryssland med svenska ögon", i Max Engman (red.), *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom historien*, Stockholm: Carlssons 1996
- Gerner, Kristian & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm: Atlantis 2005
- Getty, John Arch, "'Excesses are not permitted': Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s", *The Russian Review*, vol. 61, no 1, 2002
- Getty, John Arch, "Introduction: Party Documents and Bolshevik Mentality", i John Arch Getty & Oleg Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, Annals of Communism, New Haven & London: Yale University Press 1999
- Getty, John Arch, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*, Cambridge: Cambridge University Press 1987 (1985)
- Getty, John Arch, "Party and Purge in Smolensk: 1933–1937", *Slavic Review*, vol. 42, no 1, 1983
- Getty, John Arch, "The Politics of Repression Revisited", i John Arch Getty & Roberta Manning (eds), *Stalinist Terror. New Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press 1993
- Getty, John Arch, "To the Editors", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 5, no 1, vintern 2004
- Getty, John Arch & Oleg Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bol-*

- sheviks, 1932–1939, *Annals of Communism*, New Haven & London: Yale University Press 1999
- Getty, John Arch, Gábor Rittersporn & Viktor Zemskov, "Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence", *American Historical Review*, vol. 98, nr 4, 1993
- Gheith, Jehanne, "‘I Never Talked’: Enforced Silence, Non-Narrative Memory, and the Gulag", *Mortality: Promoting the Interdisciplinary Study of Death and Dying*, vol. 12, nr 2, 2007
- Gleason, Abbot, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, New York: Oxford University Press 1998
- Goldman, Emma, *Mina två år i Ryssland*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1924
- Goldman, Wendy, *Terror and Democracy in the Age of Stalin. The Social Dynamics of Repression*, Cambridge: Cambridge University Press 2007
- Gorlizki, Yoram & Oleg Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1949*, Oxford: Oxford University Press 2004
- Gorsuch, Anne, "NEP Be Damned! Young Militants in the 1920s and the Culture of Civil War", *The Russian Review*, vol. 56, oktober 1997
- Gregory, Paul & Valery Lazarev, *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Stanford: Hoover Institution Press 2003
- Griffin, Roger (ed.), *Fascism, Totalitarianism and Political Religion*, London: Routledge 2005
- Gross, Jan, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton & Oxford: Princeton University Press 2002 (1988)
- Halfin, Igal, "Soviet Subjectivity Looking into the Oppositionists' Souls: Inquisition Communist Style", *The Russian Review*, vol. 60, nr 3, 2001
- Hanson, Stephen, *Time and Revolution: Marxism and the Design of Soviet Institutions*, Chapel Hill: University of North Carolina Press 1997
- Haynes, Michael & Romy Husan, *A Century of State Murder? Death and Policy in Twentieth-Century Russia*, London & Sterling, VA: Pluto Press 2003
- Hedeler, Wladislaw, "Ezhov's Scenario for the Great Terror and the Falsified Record of the Third Moscow Trial", i Bary McLoughlin & Kevin McDermott (eds), *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2003
- Hellbeck, Jochen, "Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi, 1931–9", i Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions*, London & New York: Routledge 2000
- Hellbeck, Jochen, *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2006
- Hellbeck, Jochen, "Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts", *The Russian Review*, vol. 60, nr 3, 2001
- Hildebrand, Klaus (red.), *Zwischen Politik und Religion. Studien zur Entstehung, Existenz und Wirkung des Totalitarismus*, München: Oldenbourg 2003
- Hirsch, Francine, "Race without the Practice of Racial Politics", *Slavic Review*, vol. 61, nr 1, 2002
- Hochschild, Adam, *The Unquiet Ghost. Russians Remember Stalin*, Harmondsworth: Penguin 1994
- Hoffmann, David, "The Great Purges on the Local Level: Purges in Moscow Factories, 1936–1938", i John Arch Getty & Roberta Manning (eds), *Stalinist Terror. New Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press 1993
- Hoffmann, David, *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*, Ithaca & London: Cornell University Press 2003
- Hough, Jerry & Merle Fainsod, *How the Soviet Union is Governed*, Cambridge, MA & London: Harvard University Press 1979
- Inkeles, Alex, *Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1950
- Inkeles, Alex & Raymond Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1959
- Ito, Takayuki (ed.), *Facing Up to the Past. Soviet Historiography under Perestroika*, Sapporo: Hokkaido University, Slavic Research Center 1989
- Ivanova, Galina, *Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System*, Armonk & London: M.E. Sharpe 2000
- Ivnitskij, N.A., *Kollektivizatsija i raskulatjivanie (natsjalo 30-ch godov)*, Moskva: okänt förlag 1994
- Ivnitskij, N.A. (red.), *Tragedija Sovetskoj derevni. Kollektivizatsija i raskulatjivanie. Dokumenty i mate-*

- rialy. Tom 2: nojabr 1929–dekabr 1930, Moskva: ROSSPEN 2000
- Jakovlev, Aleksandr et al. (red), *Rossija. XX vek. Dokumenty*, Moskva: Mezjdunarodnyj fond "Demokratija" 1997–2003
- Jansen, Marc & Nikita Petrov, "Mass Terror and the Court: The Military Collegium of the USSR", *Europe-Asia Studies*, vol. 59, nr 4, 2006
- Jansen, Marc & Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940*, Stanford: Hoover Institution Press 2002
- Jensen, Bent, *Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*, Köpenhamn: Gyldendal 2002
- Johansson, Sven-Åke, *Den ryska revolutionen och det sovjetiska samhället i debatten och skolans läroböcker*, Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria 2004
- Karlsson, Klas-Göran, "Från deporterade klassfiender till etniska flyktingar. Migrationsprocesser i Sovjetunionen och dess arvtagarstater", i Sven Tägil (red.), *Den problematiska etniciteten. Nationalism, migration och samhällsomvandling*, Lund: Lund University Press 1993
- Karlsson, Klas-Göran, *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*, Stockholm: Natur och Kultur 1999
- Karlsson, Klas-Göran, "The Holocaust as a Paradigmatic Genocide", opublicerat manuskript 2007
- Karlsson, Klas-Göran, "Oktoberrevolutionen i svenska historieläroböcker 1920–1985", i *Historieläroarnas Förenings Årsskrift 1985/1986*
- Karlsson, Klas-Göran, "Robert Conquest – den sovjetkommunistiska terrorns uttolkare", i Lennart Berntson & Svante Nordin (red), *Historiker om 1900-talets Europa*, Stockholm: Atlantis 2008 (under utgivning)
- Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm: Atlantis 2003
- Kaznelson, Michael, "Remembering the Soviet State: Kulak Children and Dekulakisation", *Europe-Asia Studies*, vol. 59, nr 7, 2007
- Kelly, Catriona, *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, London: Granta Books 2005
- Kershaw, Ian, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, London, New York, Melbourne & Auckland: Edward Arnold 1993
- Kershaw, Ian & Moshe Lewin, "Afterthoughts", i Ian Kershaw & Moshe Lewin (eds), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press 1997
- Kershaw, Ian & Moshe Lewin, "The Regimes and Their Dictators: Perspectives of Comparison", i Ian Kershaw & Moshe Lewin (eds), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press 1997
- Khlevniuk, Oleg, "The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953. The Scale, Structure, and Trends of Development", i Paul Gregory & Valery Lazarev (eds), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Stanford: Hoover Institution Press 2003
- Khlevniuk, Oleg, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, Annals of Communism, New Haven & London: Yale University Press 2004
- Khlevniuk, Oleg, *In Stalin's Shadow: The Career of "Sergo" Ordzhonikidze*, New York: M.E. Sharpe 1996
- Khlevniuk, Oleg, "Party and NKVD: Power Relationships in the Years of the Great Terror", i Barry McLoughlin & Kevin McDermott (eds), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2003
- Khlevniuk, Oleg, *1937-j: Stalin, NKVD i Sovetskoe obsjestvo*, Moskva: Respublika 1992
- Khrushchev, Nikita, *The Crimes of the Stalin Era: Special Report to the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union*, New York: New Leader 1956
- Klemperev, Viktor, *LTI, Tredje rikets språk. En filologs anteckningsbok*, u.o.: Glänta Produktion 2006 (1975)
- Knight, Amy, *Beria – Stalin's first Lieutenant*, Princeton: Princeton University Press 1993
- Knight, Amy, *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery*, New York: Hill and Wang 1999
- Kokurin, A.I., "Deportatsija iz Baltijskij stran v 1941 i v 1949 godach", opublicerat manuskript, mars 2004
- Kokurin, A.I. & N.V. Petrov (red.), *GULAG (Glavnoe upravlenie lagerej) 1918–1960*, Rossija. XX

- vek, Moskva: Mezhdunarodnyj fond "Demokrati- ja"/Izdatelstvo "Materik" 2002
- Kolstø, Pål, *På vei mot av-leninisering? Sovjetisk historierevisjon under Gorbatsjov*, Oslo: Institutt for forsvarsstudier, nr 4, 1989
- Kort, Michael, *The Soviet Colossus: History and Aftermath*, Armonk, NY & London: M.E. Sharpe 1996
- Kostrychenko, G.V., *V plenu u krasnogo faraona: političeskie presledovanija jevreev v SSSR v posled- nee stalinskoe desjatiletie. Dokumentalnye issledo- vanie*, Moskva: Mezhdunarodnye otnosjenija 1994
- Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley, Los Angeles & London: Uni- versity of California Press 1997 (1995)
- Kozlov, Vladimir, "Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Arcjives, 1944–1953", i Fitzpatrick & Gellately (eds), *Accusatory Practices. Denunciation in Mod- ern European History, 1789–1989*, Chicago & London: The University of Chicago Press 1997
- Kozlov, Vladimir, "Denunciation and Its Functions in Soviet Governance. From the Archive of the Soviet Ministry of Internal Affairs, 1944–1953", i Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions*, London & New York: Routledge 2000
- Kramer, Alan, *Dynamics of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford: Oxford University Press 2007
- Kravtjenko, Viktor, *Jag valde friheten. En sovjetäm- betsmans personliga och politiska upplevelser*, Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur 1947 (1946)
- Kuper, Leo, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven & London: Yale University Press 1981
- Köll, Anu-Mai, "Likvideringen av kulakerna som klass. Repressionen i Baltikum 1949 och kriget", i Anu-Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005
- Laqueur, Walter, *Stalin: The Glasnost Revelations*, London, Sydney & Wellington: Unwin Hyman 1990
- Lefort, Claude, *Complications. Communism and the Dilemmas of Democracy*, New York: Columbia University Press 2007
- Leth, Göran, "Den stora pressen och Den stora hungern. Mänskliga rättigheter i spänningsfältet mellan politik och journalistisk form", i Anu-Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, över- vakning och svenska reaktioner*, Stockholm & Ste- hag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005
- Lewin, Moshe, *The Making of the Soviet System. Essays in the Social History of Interwar Russia*, New York: Pantheon Books 1985
- Lewin, Moshe, *Russia/USSR/Russia. The Drive and Drift of a Superstate*, New York: The New Press 1995
- Lih, Lars, Oleg Naumov & Oleg Khlevniuk (eds), *Stalin's Letter to Molotov 1925–1936*, Annals of Communism, New Haven & London: Yale Universi- ty Press 1995
- Lindgren, Stefan, *Lenin*, Stockholm: Fischer & Co 1999
- Losurdo, Domenico, "Towards a Critique of the Category of Totalitarianism", *Historical Materialism*, vol. 12, nr 2, 2004
- Lukacs, John, *June 1941: Hitler and Stalin*, New Haven: Yale University Press 2007
- Maier, Charles, *The Unmasterable Past: History, Holocaust and German National Identity*, Cam- bridge, MA & London: Harvard University Press 1997
- Maier, Hans (ed.), *Totalitarianism and Political Religions. Vol. 1: Concepts for the Comparison of Dictatorships*
- Malia, Martin, "Judging Nazism and Communism", *National Interest* nr 69, hösten 2002
- Malia, Martin, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*, New York: The Free Press 1994
- Mann, Michael, "The Contradictions of Continuous Revolution", i Kershaw & Lewin (eds), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press 1997
- Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge: Cam- bridge University Press 2005
- Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Na- tions and Nationalism in the Soviet Union, 1923– 1939*, Ithaca & London: Cornell University Press 2001

- Martin, Terry, "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *Journal of Modern History*, vol. 70, nr 4, 1998
- "Materialy fevral'sko-martovskogo plenuma TsK VKP(b) 1937 goda", *Voprosy istorii*, nr 2–12, 1992, nr 2 och 5–10, 1993, nr 2,6, 8, 10 och 12, 1994, och nr 1–8 och 10, 1995
- Mayer, Arno, *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton & Oxford: Princeton University Press 2002
- McLoughlin, Barry, "Mass Operations of the NKVD, 1937–8: A Survey", i McLoughlin & McDowell (eds), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2003
- McLoughlin, Barry & Kevin McDermott, "Rethinking Stalinist Terror", i Barry McLoughlin & Kevin McDermott (eds), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2003
- Mecklenburg, Jens & Wolfgang Wipperman (red.), *"Roter Holocaust"? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus*, Hamburg: Konkret Literatur Verlag 1998
- Medvedev, Roy, *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism*, New York: Vintage Books 1973 (1968)
- Merridale, Catherine, *Night of Stone. Death and Memory in Twentieth-Century Russia*, New York: Viking 2000
- Mironov, S.V. & Nicolas Werth (red.), *Istorija stalinskogo Gulaga, vol. 1: Massovye repressii v SSSR*, Moskva: ROSSPEN 2004
- Moore, Barrington, *Social Origins of Democracy and Dictatorship. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston: Beacon 1966
- Mosse, George, *The Nationalisation of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York: Cornell University Press 1975
- Nekrich, Aleksandr, *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, New York: W.W. Norton 1978
- Nichol, Jim, *Stalin's Crimes Against the Non-Russian Nations: The 1987–1990 Revelations and Debate*, The Carl Beck Papers, Pittsburgh: University of Pittsburgh Center for Russian and East European Studies 1991
- Nolte, Ernst, "Beyond Ideological Impasses", i François Furet & Ernst Nolte, *Fascism & Communism*, Lincoln & London: University of Nebraska Press 2004
- Nove, Alec, *Glasnost in Action. Cultural Renaissance in Russia*, Boston: Unwin Hyman 1989
- Nyman, Alf, *Nazism, caesarism, bolsjevism. Rapporter från idéfronterna*, Lund: Gleerups Förlag 1941
- Ochotin, N. & A. Roginskij, "Iz istorii 'nemetskoj operatsii' NKVD 1937–1938 gg.", i I. Sjtjerkakova (red.), *Nakazannyj narod. Repressii protiv rossijskich nemtsev*, Moskva: 1999
- Olsson, Tom & Patrik Åker (red.), *Jag har sett framtiden... och den fungerar inte. Journalisterna och främlingarna i öst*, Stockholm: Carlsson Bokförlag 2002
- Osipova, Taisia, "Peasant Rebellions: Origin, Scope, Dynamics, and Consequences" i Vladimir Brovkin (ed.), *The Bolsheviks in Russian Society. The Revolution and the Civil Wars*, New Haven & London: Yale University Press 1997
- "Ot sostavitelej", *Zvenja. Isstoritjeskij almanach. Vypusk 1*, Moskva: Progress Feliks Atheneum 1991
- Overy, Richard, *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*, New York: Norton & Co 2004
- Paperno, Irina, "Personal Accounts of the Soviet Experience", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 3, nr 4, 2002
- Passerini, Luisa (ed.), *Memory and Totalitarianism*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers 2005 (1992)
- Paxton, Robert, *The Anatomy of Fascism*, London: Penguin 2004
- Pipes, Richard, *Communism. A History*, New York: The Modern Library 2001
- Pipes, Richard, *Russia under the Bolshevik Regime, 1919–1924*, London: Harvill 1994
- Pipes, Richard, *The Russian Revolution, 1899–1919*, London: HarperCollins 1992
- Pipes, Richard, *The Unknown Lenin. From the Secret Archive*, New Haven & London: Yale University Press 1996
- Poljakov, Jurij, Valentina Zjtomirskaja & Igor Kiselev, "Polveka moltjanija (Vsesojuznaja perepis nase-

- lenija 1937 g.)", *Sotsiologitjeskie issledovanija*, no. 6, 1990, no 7, 1990, no 8, 1990
- Poljan, Pavel, "Ne po svoej vole..." *Istorija i geografija prinuditelnych migratsij v SSSR*, Moskva: OGI – Memorial 2001
- Pollack, Ester, "Moskvaprocesserna i svensk press. Rättegången som mediahändelse", i Anu-Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005
- Popoff, George, *Tjekan: den röda inkquisitionen. Avslöjanden och upplevelser*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1925
- Raleigh, Donald, *Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922*, Princeton: Princeton University Press 2002
- Rasstrelnye spiski. Moskva, 1937–1941, "Kommunarka", Butovo. Kniga pamjati zjertv polititjeskich repressij*, Moskva: Obsjtjestvo "Memorial"/Izdatelstvo "Zvenja" 2000
- Remnick, David, *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire*, New York: Vintage 1994
- Rittersporn, Gábor Tamás, "The Omnipresent Conspiracy: On Soviet Imagery of Politics and Social Relations in the 1930s", i Nick Lampert & Gábor T. Rittersporn (eds), *Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin*, Armonk: M.E. Sharpe 1992
- Rosefielde, Steven, "Stalinism in Post-Communist Perspective", *Europe-Asia Studies*, vol. 48, nr 6, 1996
- Roth, Karl Heinz, *Geschichtsrevisionismus. Die Wiedergeburt der Totalitarismustheorie*, Hamburg: Konkret Literatur Verlag 1999
- Rouso, Henry, "The Legitimacy of an Empirical Comparison", i Henry Rouso (ed.), *Stalinism & Nazism: History and Memory Compared*, Lincoln & London: University of Nebraska Press 2004
- Rubinstein, William, *Genocide: A History*, Harlow: Pearson 2004
- Rummel, R.J., *Lethal Politics. Soviet Genocide and Mass Murder since 1917*, New Brunswick & London: Transaction Publishers 1996
- Rüsen, Jörn, "Interpreting the Holocaust. Some Theoretical Issues", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag 2004
- Samuelson, Lennart, "Gammal och ny historieskrivning om den sovjetiska landsbygden – 'Arkivrevolutionens' betydelse sedan 1990-talet", i Lennart Samuelson (red.), *Bönder och bolsjeviker. Den ryska landsbygdens historia 1902–1939*, Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm 2007
- Samuelson, Lennart, *Plans for Stalin's War Machine: Tukhachevskii and Military-Economic Planning, 1925–1941*, Basingstoke & London: Macmillan 2000
- Samuelson, Lennart, *Röd koloss på larvfötter. Rysslands ekonomi i skuggan av 1900-talskrigen*, Stockholm: SNS Förlag 1999
- Samuelson, Lennart, *Tankograd. Den ryska hemmafrontens dolda historia 1917–1953*, Stockholm: SNS Förlag 2007
- Samuelson, Lennart & Andrej Sokolov, "'Arkivrevolutionen' och historieskrivningen om den ryska landsbygden", i Lennart Samuelson (red.), *Bönder och bolsjeviker. Den ryska landsbygdens historia 1902–1939*, Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm 2007
- Schafranek, Hans & Matalia Musienko, "The Fictitious 'Hitler-Jugend' Conspiracy of the Moscow NKVD", i McLoughlin & McDowell (eds), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2003
- Schleunes, Karl, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy toward German Jews 1933–1939*, London: Andre Deutsch 1972
- Schönpflug, Daniel, "Histoires croisées: François Furet, Ernst Nolte and a Comparative History of Totalitarian Movements", *European History Quarterly*, vol. 37, nr 2, 2007
- Service, Robert, *Comrades! A History of World Communism*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2007
- Shearer, David, *Industry, State, and Society in Stalin's Russia, 1926–1934*, Ithaca & London: Cornell University Press 1996
- Shearer, David, "Social Disorder, Mass Repression, and the NKVD during the 1930s", *Cahiers du Monde Russe*, vol. 42, no 2, 2001
- Siegel, Achim (red.), *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, Köln & Weimar: Böhlau 1998
- Siegelbaum, Lewis & Andrei Sokolov, *Stalinism as a Way of Life. A Narrative in Documents*, Annals of

- Communism, New Haven & London: Yale University Press 2000
- Sjosjkov, Jevgenij, *Repressirovannoe Ostechbjuro*, Sankt Petersburg: Nautjno-informatsionnyj tsentr "Memorial" 1995
- Smith, Kathleen, *Mythmaking in the New Russia. Politics and Memory during the Yeltsin Era*, Ithaca & London: Cornell University Press 2002
- Smith, Kathleen, *Remembering Stalin's Victims. Popular Memory and the End of the USSR*, Ithaca & London: Cornell University Press 1996
- Sokolov, Andrej, *Golos naroda: Pisma i otkliki rjadovych sovetskich grazdan o sobytijach 1918–1932 gg.*, Moskva: ROSSPEN 1998
- Solsjenitsyn, Alexander, *Gulag-arkipelagen. Del 1: Fångelseindustrin*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1974 (1973)
- Solzhenitsyn, Alexander, "As Breathing and Consciousness Return", i Alexander Solzhenitsyn et al., *From under the Rubble*, Boston & Toronto: Little, Brown and Company 1975
- Suny, Ronald Grigor, "Russian Terror/ism and Revisionist Historiography", *Australian Journal of Politics and History*, vol. 53, nr 1, 2007
- Swianiewicz, Stanislaw, *Forced Labour and Economic Development. An Enquiry into the Experience of Soviet Industrialization*, London, New York & Toronto: Oxford University Press 1965
- Thurston, Robert, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941*, New Haven & London 1996
- Timasheff, Nicholas, *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York: Dutton 1946
- Tjuchin, Ivan, *Kareliia –37: ideologija i praktika terrora*, Petrozavodsk: Izdatelstvo Petrozavodskogo Gasudarstvennogo Universiteta 1999
- Tjujkina, Sofija, *Dvorjanskaja pamjat: "Byvsjie" v sovetskom gorode. Leningrad, 1920e – 1930e gody*, Sankt Petersburg: Izdatelstvo Evropejskogo universiteta 2006
- Todorov, Tzvetan, *Hope and Memory: Reflections on the Twentieth Century*, London: Atlantic 2005
- Toker, Leona, *Return from the Archipelago. Narratives of Gulag Survivors*, Bloomington: Indiana University Press 2000
- Tolczyk, Dariusz, *See No Evil. Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Haven & London: Yale University Press 1999
- Tumarkin, Nina, *The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*, New York: BasicBooks 1994
- Ulam, Adam, *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, New York: Macmillan 1965
- Vaksberg, Arkady, *Stalin Against the Jews*, New York: Alfred A. Knopf 1994
- Vilenskij, S.S., A.I. Kokurin, G.V. Atmasjkina & I.Ku. Novitjenko (red.), *Deti GULAGa 1918–1956*, Rossija. XX vek. Dokumenty, Moskva: Mezdunarodnyj fond "Demokratija", Hoover Institute of War, Revolution and Peace & Stanford University 2002
- Viola, Lynne, "Introduction", i Lynne Viola (ed.), *Contending with Stalinism. Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*, Ithaca & London: Cornell University Press 2002
- Viola, Lynne, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York & Oxford: Oxford University Press 1996
- Viola, Lynne, "The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1927–1935", i John Arch Getty & Roberta Manning (eds), *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press 1993
- Viola, Lynne, "'Tear the Evil from the Root': The Children of the *Spetspereselentsy* of the North", i Natalia Baschmakoff & Paul Fryer (eds), *Modernization in the Russian Provinces*, Helsingfors: Institute for Russian and East European Studies 2000
- Viola, Lynne *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*, Oxford & New York: Oxford University Press 2007
- Viola, Lynne et al. (eds), *The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*, Annals of Communism, New Haven & London: Yale University Press 2005
- Volkov, Vadim, "The Concept of Kulturnost. Notes on the Stalinist Civilizing Process", i Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions*, London & New York: Routledge 2000
- Weiner, Amir, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton & Oxford: Princeton University Press 2001

- Weiner, Amir, "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *American Historical Review*, vol. 104, nr 4, 1999
- Weiner, Amir, "Nothing but Certainty", *Slavic Review*, vol. 61, nr 1, 2002
- Weitz, Eric, *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation*, Princeton & Oxford: Princeton University Press 2003
- Weitz, Eric, "Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges", *Slavic Review*, vol. 61, nr 1, 2002
- Welzer, Harald, Sabine Moller & Karoline Tschuggnall, "*Opa war kein Nazi*": *Nationalsozialismus under Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt am Main: Fischer 2002
- Werth, Nicolas, *Cannibal Island. Death in a Siberian Gulag*, Princeton & Oxford: Princeton University Press 2007
- Werth, Nicolas, "En stat mot sitt folk. Våld, repression och terror i Sovjetunionen", i Stéphane Courtois m.fl., *Kommunismens svarta bok*, Stockholm: Bokförlaget DN 1999
- Wheatcroft, Stephen, "The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930–45", *Europe-Asia Studies*, vol. 48, nr 8, 1996
- Williams, Brian Glyn, "Commemorating 'The Deportation' in Post-Soviet Chechnya. The Role of Memorialization and Collective Memory in the 1994–1996 and 1999–2000 Russo-Chechen Wars", *History & Memory*, vol. 12, nr 1, 2000
- Wood, Elisabeth, "The Trial of Lenin: Legitimizing the Revolution through Political Theater, 1920–1924", *The Russian Review*, vol. 61, nr 2, 2002
- Woods, Nancy, *Vectors of Memory. Legacies of Trauma in Postwar Europe*, Oxford & New York: Berg Publishers 1999
- Yakovlev, Alexander, *A Century of Violence in Soviet Russia*, New Haven & London: Yale University Press 2002
- Yaroshevski, Dov, "Political Participation and Public Memory: The Memorial Movement in the USSR, 1987–1989", *History & Memory*, vol. 2, nr 2, 1990
- Zemskov, Viktor, "Kulatskaja ssylka v 30-e gody", *Sotsiologičeskie issledovanija*, nr 10, 1991
- Zemskov, Viktor, *Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960*, Moskva: Nauka 2003
- Zjukovskij, V.S., *Lubjanskaja imperija NKVD 1937–1939*, Moskva: Izdatelstvo "Vetje" 2001

Kina

Ahn, Byung-joon, *Chinese Politics and the Cultural Revolution: Dynamics of Policy Processes*, Seattle: University of Washington Press 1976

Ashton, Basil, Kenneth Hill, Alan Piazza & Robin Zeitz, "Famine in China, 1958–1961", *Population and Development Review*, vol. 10, nr 4, december 1984

Bachman, David, *Bureaucracy, Economy and Leadership in China: The Institutional Origins of the Great Leap Forward*, Cambridge: Cambridge University Press 1991

Bai, Xi, *Kaiguo dazhenfan: rang lishi gaosu weilai (Det Stora Kväsandet av Kontrarevolutionen då Nationen Grundades: Låt Historien Berätta för Framtiden)*, Beijing: Zhonggong dangshi chubanshe 2006

Barnett, A. Doak, *China on the Eve of Communist Takeover*, New York: Frederic A. Praeger 1963

Becker, Jaspar, *Hungry Ghosts: China's Secret Famine*, London: John Murray 1996

Bernstein, Thomas P., "Mao Zedong and the Famine of 1959–1960: A Study in Wilfulness", *The China Quarterly*, nr. 186, juni 2006

Bernstein, Thomas P., "Stalinism, Famine and Chinese Peasants", *Theory and Society*, vol. 13, nr. 3, maj 1984

Bernstein, Thomas P., "Starving to Death in China", *New York Review of Books*, 16 juni 1983

Bexell, Magdalena, "Det svenska erkännandet av Folkrepubliken Kina 1950", i *Diplomatiska Erkännanden: Sverige, Danmark och Folkrepubliken Kina år 1950*, Lund: Centrum för öst- och sydöstasienstudier 2000

Bodde, Derek, *Peking Diary*, London: Jonathan Cape 1951

Brown, Jeremy & Paul G. Pickowicz (eds), *Dilemmas of Victory: The Early Years of the People's Republic of China*, Cambridge: Harvard University Press 2007

Chan, Alfred L., *Mao's Crusade: Politics and Policy Implementation in China's Great Leap Forward*, New York: Oxford University Press 2000

Chan, Anita, Stanley Rosen & Jonathan Unger (eds), *On Socialist Democracy and the Chinese*

- Legal System: The Li Yizhe Debates*, Armonk: M E Sharpe 1985
- Chang, Jung, & Jon Halliday, *Mao: Den Sanna Historien*, Stockholm, Prisma 2006
- Chedi fouding "wenge" qingchu "zuo" de yingxiang* (Förneka "Kulturrevolutionen" från Grunden och Rensa ut "Vänsterns" Inflytande), Ji'nan: Shandong renmin chubanshe 1985
- Courtois, Stéphane, Nicolas Werth m.fl., *Kommunismens svarta bok*, Stockholm: Bokförlaget DN 1999
- Ding, Longjia, *Kang Sheng yu "Zhao Jianmin yuanan" (Kang Sheng och "Orättvisan som Begicks Zhao Jianmin")*, Beijing: Renmin chubanshe 1999
- Domenach, Jean-Luc, *The Origins of the Great Leap Forward: The Case of One Chinese Province*, Boulder: Westview 1995
- Esherick, Joseph W., Paul G. Pickowicz & Andrew G. Walder (eds), *The Cultural Revolution as History*, Stanford: Stanford University Press 2006
- Fairbank, John K. & Merle Goldman, *China: A New History*, Cambridge: Harvard University Press 1998
- Gongan shi zhishi wenda (Frågor och Svar om den Offentliga Säkerhetens Historia)*, Beijing: Qunzhong chubanshe 1994
- Guangxi "wenge" dang'an ziliao bianxie weiyuanhui (ed.), *Guangxi "wenge" tupian dang'an ziliao (Fotografisk Arkivdokumentation från "Kulturrevolutionen" i Guangxi)*, Nanning: 1990
- Guangxi wenge dashi nianbiao bianxie xiaozu (ed.), *Guangxi wenge dashi nianbiao (Kronologi över Viktiga Händelser i Guangxi under Kulturrevolutionen)*, Nanning: Guangxi renmin chubanshe 1990
- Hao, Jian (ed.), *Wenge sishi nian ji – 2006. Beijing. Wenhua dageming yantaohui quanjilu (Till Fyrtioårsminnet av Kulturrevolutionen 2006 Beijing: Mötesanteckningar från en Konferens om den Stora Kulturrevolutionen)*, Forth Worth: Fellows Press of America 2006
- Jianguo chuqide zhenya fangeming yundong (Den Tidiga Kampanjen att Kväsa Kontrarevolutionen)*, Beijing: Qunzhong chubanshe 1992
- Johnson, Chalmers (ed.), *Ideology and Politics in Contemporary China*, Seattle: Washington University Press 1973
- Anu-Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 2005
- Li, Changrui & Shang Changfeng, "Sannian kunnan shiqi fei zhengchang siwang renkou shu yanjiu shuping" ("Sammandrag av Forskning Kring Antalet Människor som Dog en Onaturlig Död under de Tre Svåra Åren"), opublicerat konferenspaper, 2007
- Li, Hui, *Hu Feng jituan yuanan shimo (Början och Slutet på Rättshaveriet i Fallet om Hu Feng-klicker)*, Beijing: Renmin ribao chubanshe 1989
- Li, Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao*, New York: Random House 1994
- Lieberthal, Kenneth G. & Bruce J. Dickson, *A Research Guide to Central Party and Government Meetings in China 1949–1986*, revised and expanded edition, Armonk: M E Sharpe 1989
- Lieberthal, Kenneth G., *Governing China: From Revolution Through Reform*, New York: W W Norton 1995
- Lifton, Robert Jay, *Thought Reform and the Psychology of Totalism: A Study of "Brainwashing" in China*, Chapel Hill, University of North Carolina Press (1961) 1989
- Lindbeck, John M. H. (ed.), *China: Management of a Revolutionary Society*, Seattle: University of Washington Press 1971
- Liu, Guokai, *A Brief Analysis of the Cultural Revolution*, Armonk: M E Sharpe 1987
- Lu, X. Y., "A Step Toward Understanding Popular Violence in China's Cultural Revolution", *Pacific Affairs*, vol. 67, nr. 4, 1995
- MacFarquhar, Roderick & John K. Fairbank (eds), *The Cambridge History of China, Vol. 14: The People's Republic, Part 1: The Emergence of Revolutionary China, 1949–1965*, Cambridge: Cambridge University Press 1987
- MacFarquhar, Roderick & Michael Schoenhals, *Mao's Last Revolution*, Cambridge: Harvard University Press 2006
- MacFarquhar, Roderick, *The Origins of the Cultural Revolution 3: The Coming of the Cataclysm*, New York: Columbia University Press 1997
- MacFarquhar, Roderick, *The Origins of the Cultural Revolution I: Contradictions among the People 1956–1957*, Oxford: Oxford University Press 1974
- MacFarquhar, Roderick, *The Origins of the Cultural Revolution II: The Great Leap Forward 1958–1960*, Oxford: Oxford University Press 1983

- MacFarquhar, Roderick, Timothy Cheek & Eugene Wu (eds), *The Secret Speeches of Chairman Mao*, Cambridge: Harvard University Press 1989
- Madsen, Richard, "The Politics of Revenge in Rural China during the Cultural Revolution" i Jonathan N. Lipman & Stevan Harrell (eds), *Violence in China: Essays in Culture and Counterculture*, Albany: State University of New York Press 1990
- Mei, Zhi, *Wangshi ruyan: Hu Feng chenyuanlu (Det Förgångna är en Dimma: Berättelsen om Orättvisan som Begicks mot Hu Feng)*, Hong Kong: Sanlian shudian 1989
- Mühlhahn, Klaus, "Remembering a Bitter Past": The Trauma of China's Labor Camps, 1949–1978, *History & Memory*, vol. 16, nr. 2, 2004
- Peng, Xizhe, "Demographic Consequences of the Great Leap Forward in China's Provinces", *Population and Development Review*, vol. 13, nr. 4, december 1987
- Reflections on Hu Feng Counterrevolutionary Case*, JPRS Report China, JPRS-CAR-91-037, 27 juni 1991
- Rickett, Allyn and Adele, *Prisoners of Liberation*, New York: Cameron Associates 1957
- Robinson, Thomas W. (ed.), *The Cultural Revolution in China*, Berkeley: University of California Press 1971
- Schoenhals, Michael (ed.), *Mao's Great Inquisition: The Central Case Examination Group, 1966–1979*, publicerad som specialnummer av kvartalstidskriften *Chinese Law & Government*, vol. 29, nr. 3, 1996a
- Schoenhals, Michael (ed.), *Public Security in the People's Republic of China: A Selection of Mood-Assessment Reports (1951–1962)*, publicerad som specialnummer av kvartalstidskriften *Contemporary Chinese Thought*, vol. 38, nr. 3, 2007
- Schoenhals, Michael, "The CCP Central Case Examination Group, 1966–1979", *The China Quarterly*, nr. 145, mars 1996b
- Schoenhals, Michael, "Original Contradictions—on the Unrevised Text of Mao Zedong's 'On the Correct Handling of Contradictions Among the People'", *Australian Journal of Chinese Affairs*, nr. 16, juli 1986
- Schoenhals, Michael, "Yang Xianzhen's Critique of the Great Leap Forward", *Modern Asian Studies*, vol. 26, nr. 3, 1992
- Schoenhals, Michael, *China's Cultural Revolution 1966–1969: Not a Dinner Party*, Armonk: M E Sharpe 1996c
- Schoenhals, Michael, *Saltationist Socialism: Mao Zedong and the Great Leap Forward 1958*, Stockholm: Stockholms universitet 1987
- Shangfang tongxun bianjishi (ed.), *Chunfeng huayu ji (Av Detta Må de Unga Lära)*, 2 volymer, Beijing: Qunzhong chubanshe, 1981
- Shangfang tongxun bianjishi (ed.), *Shinian qi yuan lu (Anmärkningsvärda Fall från de Tio Åren)*, Beijing: Qunzhong chubanshe 1986
- Shapiro, Judith, *Mao's War against Nature: Politics and the Environment in Revolutionary China*, Cambridge: Cambridge University Press 2001
- Song, Yongyi & Dajin Sun (eds), *The Cultural Revolution: A Bibliography, 1966–1996*. Harvard-Yenching Library Bibliographical Series VI. Cambridge: Harvard-Yenching Library, Harvard University 1998
- Strauss, Julia, "Morality, Coercion and State Building by Campaign in the Early PRC: Regime Consolidation and After, 1949–1956", *The China Quarterly*, nr. 188, december 2006
- Strauss, Julia, "Paternalist Terror: The Campaign to Suppress Counterrevolutionaries and Regime Consolidation in the People's Republic of China 1950–1953", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 44, nr. 1, 2002
- Sun, Warren, "The National Defense University's Teaching Reference Materials", *CCP Research Newsletter*, nr. 10 & 11, 1992
- Sun, Zhen, "'Hu Feng yuanan' de qianqian houhou" ("Före och Efter 'Fallet Hu Feng'"), i Sun Mingshan (ed.), *Lishi shunjian II (Ett Ögonblick i Historien II)*, Beijing: Qunzhong chubanshe 2001
- Sutton, Donald S., "Consuming Counterrevolution: The Ritual and Culture of Cannibalism in Wuxuan, Guangxi, China, May to July 1968", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 37, nr. 1, 1995
- Teiwes, Frederick C. & Warren Sun, *China's road to disaster: Mao, central politicians and provincial leaders in the unfolding of the Great Leap Forward, 1955–1959*, Armonk: M E Sharpe 1998
- Teiwes, Frederick C., *Politics and Purges in China: Rectification and the Decline of Party Norms 1950–1965*, Armonk: M E Sharpe 1993
- Thøgersen, Stig & Søren Clausen, "New Reflections in the Mirror: Local Chinese Gazetteers (di-

- fangzhi) in the 1980s," *The Australian Journal of Chinese Affairs*, nr. 27, januari 1992
- Trevaskes, Susan, "Public Sentencing Rallies in China: The Symbolizing of Punishment and Justice in a Socialist State", *Crime Law and Social Change*, vol. 39, nr. 4, 2003
- Walder, Andrew G. & Yang Su, "The Cultural Revolution in the Countryside: Scope, Timing and Human Impact", *The China Quarterly*, nr. 173, mars 2003
- Walker, Robert L., "The Human Cost of Communism in China: Report to the US Senate Committee of the Judiciary", 1971, sedemera publicerad på sidan <http://users.erols.com/mwhite28/warstat1.htm#Mao>
- Wang, Nianyi, *Chedi fouding "Wenhua dageming" (Om att i Grunden Förneka den "Stora Kulturrevolutionen")*, Beijing: Jiefangjun zhengzhi xueyuan chubanshe 1985
- Wang, Nianyi, *Da dongluan de niandai (Den Stora Turbulensens Tid)*, Zhengzhou. Henan renmin chubanshe 1988
- Wemheuer, Felix, *Chinas "Großer Sprung nach vorne" (1958–1961): Von der kommunistischen Offensive in die Hungersnot—Intellektuelle erinnern sich*, Münster: Lit-Verlag 2004
- Wemheuer, Felix, *Ländliche Erinnerungen und staatliche Vergangenheitsbewältigung der "Großen Sprung"-Hungersnot in der chinesischen Provinz Henan*, Frankfurt aM: Peter Lang 2007
- White, Lynn T., *Politics of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution*, Princeton: Princeton University Press 1989
- Williams, Philip F. & Yenna Wu (eds), *Remolding and Resistance among Writers of the Chinese Prison Camp: Disciplined and Published*, London: Routledge 2006
- Williams, Philip F. & Yenna Wu (eds), *The Great Wall of Confinement: The Chinese Prison Camp through Contemporary Fiction and Reportage*, Berkeley: University of California Press 2004
- Woody, W. (pseud.), *The Cultural Revolution in Inner Mongolia: Extracts from an Unpublished History*, Stockholm: Center for Pacific Asia Studies 1993
- Xiao, Sike & Tumen, *Zhenjing shijie de 77 tian (Sjuttiosju Dagar som Skakade Världen)*, Beijing: Zhonggong zhongyang dangxiao chubanshe 1994
- Xiao, Sike, *Chaoji shenpan (Superrättegång)*, 2 volymer, Ji'nan: Ji'nan chubanshe 1992
- Yan, Jiaqi & Gao Gao, *Turbulent Decade: A History of the Cultural Revolution*, Honolulu: University of Hawai'i Press 1996
- Yang, Kuisong, "Xin Zhongguo 'zhenya fangeming' yundong yanjiu" ("En Studie över Kampanjen att 'Kvåsa Kontrarevolutionen' i det Nya Kina"), 2007, publicerad på sidan <http://www.coldwarchina.net/zwxz/zgxz/yks/002068.html>
- Yang, Kuisong, "Xin Zhongguo gonggu chengshi zhengquan de zuichu changshi—yi Shanghai zhenfan yundong wei zhongxin de lishi kaocha" ("Inledande Regimkonsolideringsförsök in det Nya Kinas Städer: En Historisk Undersökning med Utgångspunkt från Kampanjen att Kvåsa Kontrarevolutionen i Shanghai"), 2005, publicerad på sidan <http://www.coldwarchina.net/zwxz/zgxz/yks/001703.html>
- Yang, Xiguang, *Captive Spirits: Prisoners of the Cultural Revolution*, Hong Kong: Oxford University Press 1997
- Zheng, Yi, *Scarlet Memorial: Tales of Cannibalism in Modern China*, Boulder: Westview Press 1996
- Zhonggong Yunnan shengwei dangshi yanjiushi & Yunnan sheng dang'anguan (eds), *"Dayuejin" yundong: Yunnan juan (Kampanjen "Stora Språnget Framåt": Yunnan)*, Beijing: Zhonggong dangshi chubanshe 2004
- Zhonggong zhongyang wenxian yanjiushi (ed.), *Jianguo yilai Mao Zedong wengao (Mao Zedongs Manus sedan Nationens Grundande)*, 13 volymer, Beijing: Zhongyang wenxian chubanshe 1992–1996
- Zhonggong zhongyang zuzhibu bangongting (ed.), *Zuzhi gongzuo wenjian xuanbian 1953–1954 nian (Valda Dokument om Organisationsarbetet 1953–1954)*, Beijing: 1980
- Zhonggong zhongyang zuzhibu bangongting (ed.), *Zuzhi gongzuo wenjian xuanbian 1978–1984 nian (Valda Dokument om Organisationsarbetet 1978–1984)*, Beijing: 1985
- Zhongguo renmin gongan shigao (Utkast till en Historia om Folkets Offentliga Säkerhet), Beijing: Jinguan jiaoyu chubanshe 1997
- Zhongguo renmin jiefangjun guofang daxue dangshi dangjian zhenggong jiaoyanshi (ed.), *Zhonggong dangshi jiaoxue cankao ziliao (Referensmaterial för Undervisning i KKPs Historia)*, 24 volymer, Beijing: 1986

Zhongguo renmin jiefangjun guofang daxue dangshi dangjian zhenggong jiaoyanshi (ed.), *Wenhua dageming" yanjiu ziliao* (Forskningmaterial om den "Stora Kulturrevolutionen"), 3 volymer, Beijing: 1988

Zhonghua renmin gongheguo zuigao renmin fayuan tebie fating shenpan Lin Biao Jiang Qing fangeming jituan'an zhufan jishi (Dokumentation av Folkrepubliken Kinas Högsta Folkdomstols Speciella Domstols Rättegång mot Huvudbrottslingarna i den Kontra-Revolutionära Lin Biao och Jiang Qing-Klicken), Beijing: Falü chubanshe 1981

Kambodja

Barnett, Anthony, "Democratic Kampuchea: A Highly Centralized Dictatorship", i David Chandler & Ben Kiernan (eds), *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea. Eight Essays*, New Haven: Yale University Southeast Asia Studies 1983

Becker, Elizabeth, *When the War Was Over. The Voices of Cambodia's Revolution and Its People*, New York: Simon and Schuster 1986

Boua, Chantoua, David Chandler & Ben Kiernan (eds), *Pol Pot Plans the Future: Confidential Leadership Documents From Democratic Kampuchea, 1976–1977*, New Haven: Yale University Southeast Asia Council 1988

Chandler, David, *Brother Number One. A Political Biography of Pol Pot*, Boulder, San Francisco & Oxford: Westview Press 1992

Chandler, David, *Facing the Cambodian Past. Selected Essays 1971–1994*, Chiang Mai: Silk-worm Books 1996b

Chandler, David, *A History of Cambodia*, Boulder: Westview Press 1996a

Chandler, David, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War, and Revolution since 1945*, New Haven & London: Yale University Press 1991

Chandler, David, *Voices from S-21. Terror and History in Pol Pot's Secret Prison*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press 1999

Cook, Susan (ed.), *Genocide in Cambodia and Rwanda: New Perspectives*, New Brunswick: Transaction Publishers 2005

De Nike, Howard, John Quigley & Kenneth Robinson (eds), *Genocide in Cambodia. Documents from the Trial of Pol Pot and Ieng Sary*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2000

De Walque, Damien, "Selective Mortality During the Khmer Rouge Period in Cambodia", *Population and Development Review*, vol. 31, nr 2, 2005

Ebihara, May, "Perspectives on Sociopolitical Transformations in Cambodia/Kampuchea – A Review Article", *Journal of Asian Studies*, vol. 41, nr 1, 1981

Etcheson, Craig, *After the Killing Fields. Lessons from the Cambodian Genocide*, Lubbock: Texas Tech University Press 2005

Etcheson, Craig, *The Rise and Demise of Democratic Kampuchea*, Boulder: Westview Press 1984

Fawthrop, Tom & Helen Jarvis, *Getting Away with Genocide? Elusive Justice and the Khmer Rouge Tribunal*, London & Ann Arbor 2004

Fein, Helen, "Revolutionary and Antirevolutionary Genocides: A Comparison of State Murders in Democratic Kampuchea, 1975 to 1979, and in Indonesia, 1965 to 1966", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 35, nr 4, 1993

Frieson, Kate, "Revolution and Rural Response in Cambodia: 1970–1975", i Ben Kiernan (ed.), *Genocide and Democracy in Cambodia: the Khmer Rouge, the United Nations and the International Community*, New Haven: Yale University Southeast Asia Studies 1993

Fröberg Idling, Peter, *Pol Pots leende. Om en svensk resa genom röda khmerernas Kambodja*, Stockholm: Bokförlaget Atlas 2006

Heder Stephen & Judy Ledgerwood, "Politics of Violence: An Introduction", i desamma (eds), *Propaganda, Politics, and Violence in Cambodia. Democratic Transition under United Nations Peace-keeping*, Armonk & London: M.E. Sharpe 1996

Heder, Stephen & Brian Tittmore, *Seven Candidates for Presecution: Accountability for the Crimes of the Khmer Rouge*, London: American University 2001

Heuveline, Patrick, "'Between One and Three Million': Towards the Demographic Reconstruction of a Decade of Cambodian History (1970–1979)", *Population Studies*, vol. 52, nr 1, 1998

Heuveline, Patrick & Bunnak Poch, "The Phoenix Population: Demographic Crisis and Rebound in Cambodia", *Demography*, vol. 44, nr 2, 2007

Hinton, Alexander Laban, "A Head for an Eye: Revenge in the Cambodian Genocide", *American Anthropologist*, vol. 25, nr 3, 1998

- Hinton, Alexander Laban, *Why Did They Kill? Cambodia in the Shadow of Genocide*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press 2005
- Hughes, Rachel, "Memory and Sovereignty in Post-1979 Cambodia: Choeung Ek and Local Genocide Memorials", i Susan Cook (ed.), *Genocide in Cambodia and Rwanda: New Perspectives*, New Brunswick: Transaction Publishers 2005
- Huor, Jesper, *Sista resan till Phnom Penh*, Stockholm: Ordfront 2006
- Jackson, Karl, "Cambodia 1978: War, Pillage, and Purge in Democratic Kampuchea", *Asian Survey*, vol. 19, nr 1, 1979
- Kiernan, Ben, *Blood and Soil. A World History of Genocide and Extremism from Sparta to Darfur*, New Haven & London: Yale University Press 2007
- Kiernan, Ben, "The Cambodian Genocide – 1975–1979", i Samuel Totten, William Parsons & Israel Charny (eds), *Century of Genocide.: Eyewitness Accounts and Critical Views*, New York: Garland Publishers 1997
- Kiernan, Ben, *Genocide and Resistance in Southeast Asia: Documentation, Denial and Justice in Cambodia and East Timor*, New Brunswick: Transaction Publishers 2008
- Kiernan, Ben, *How Pol Pot Came to Power. Colonialism, Nationalism, and Communism in Cambodia, 1930–1975*, New Haven & London: Yale University Press 2004 (1985)
- Kiernan, Ben, *The Pol Pot Regime. Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–79*, New Haven & London: Yale University Press 2002 (1996)
- Kissi, Edward, "Genocide in Cambodia and Ethiopia", i Robert Gellately & Ben Kiernan, *The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press 2003
- Ledgerwood, Judy, "The Cambodian Tuol Sleng Museum of Genocidal Crimes. National Narrative", i David Lorey & William Beezley (eds), *Genocide, Collective Violence, and Popular Memory. The Politics of Remembrance in the Twentieth Century*, Wilmington: Scholarly Resources 2002
- Lemarchand, René, "Comparing the Killing Fields: Rwanda, Cambodia, and Bosnia", i Steven Jensen (ed.), *Genocide: Cases, Comparisons and Contemporary Debates*, Köpenhamn: The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies 2003
- Marcher, Annette & Peter Frederiksen, *De Røde Khmerer. Folkemord og forsoning i Cambodja*, Köpenhamn: Frydenlund 2002
- Margolin, Jean-Louis, "Kambodja: i den förvirrade brottslighetens land", i Courtois m.fl., *Kommunistens svarta bok* 1999
- Mosyakov, Dmitry, "The Khmer Rouge and the Vietnamese Communists: A History of their Relations as Old in the Soviet Archives", i Susan Cook (ed.), *Genocide in Cambodia and Rwanda: New Perspectives*, New Brunswick: Transaction Publishers 2006
- Nath, Vann, *A Cambodian Prison Portrait: One Year in the Khmer Rouge's S-21*, Bangkok: White Lotus 1998
- Ponchaud, François, *Cambodia Year Zero*, Harmondsworth: Penguin 1978
- Porter, Gareth, "Vietnamese Communist Policy towards Kampuchea 1930–1970", i David Chandler & Ben Kiernan (eds), *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea. Eight Essays*, New Haven: Yale University Southeast Asia Studies 1983
- Pran, Dith (ed.), *Children of Cambodia's Killing Fields*, New Haven & London: Yale University Press 1997
- Raszelenberg, Patrick, "The Khmer Rouges and the Final Solution", *History & Memory*, vol. 11, nr 2, 1999
- Raszlenberg, Patrick, *Die Roten Khmer und der Dritte Indochinakrieg*, Hamburg: Institut für Asienkunde 2002
- Rungswasdisab, Puangthong, "Thailand's Response to the Cambodian Genocide", i Susan Cook (ed.), *Genocide in Cambodia and Rwanda: New Perspectives*, New Brunswick: Transaction Publishers 2006
- Samphan, Khieu, *L'histoire récente du Cambodge et mes prises de position*, Paris: l'Harmattan 2004
- Shawcross, William, *Sideshow: Kissinger, Nixon and the Destruction of Cambodia*, New York: Simon and Schuster 1979
- Short, Philip, *Pol Pot: The History of a Nightmare*, London: John Murray 2005
- Slocomb, Margaret, "Chikreng Rebellion: Coup and Its Aftermath in Democratic Kampuchea", *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 16, nr 1, 2006
- Thion, Serge, "The Cambodian Idea of Revolution", i David Chandler & Ben Kiernan (eds), *Revolution*

and *Its Aftermath in Kampuchea. Eight Essays*, New Haven: Yale University Southeast Asia Studies 1983

Thion, Serge, *Watching Cambodia: Ten Paths to Enter the Cambodian Tangle*, Bangkok: White Lotus 1993

Um, Khatharya, "Specificities: The Broken Chain: Genocide in the Reconstruction and Destruction of Cambodian Society", *Social Identities*, vol. 4, nr 1, februari 1998

Ung, Loung, *First They Killed My Father. A Daughter of Cambodia Remembers*, New York: Harper-Collins Publishers 2000

Vickery, Michael, *Cambodia: 1975–1982*, Boston: South End Press 1985

Vickery, Michael, "Democratic Kampuchea – Themes and Variations" i David Chandler & Ben Kiernan (eds), *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea. Eight Essays*, New Haven: Yale University Southeast Asia Studies 1983

Williams, Paul, "Witnessing Genocide: Vigilance and Remembrance at Tuol Sleng and Choeung Ek", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 18, nr 2, 2004

Avslutning

Afanasev. Jurij (red.), *Sovetskaja istoriografija*, Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet 1996

Bauman, Zygmunt, *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg: Daidalos 1994.

Bring, Ove, *International Criminal Law in Historical Perspective. Comments and Materials*, Stockholm: Juridiska fakulteten vid Stockholms universitet 2002

Karlsson, Klas-Göran, "Motives, Mechanisms and Memories of Soviet Communist Terror", i Steven L.B. Jensen (ed.), *Genocide: Cases, Comparisons and Contemporary Cases*, Köpenhamn: The Danish Center for Holocaust and Genocide Studies 2003

Kim, Maksim Pavlovitj, *Istorija SSSR. Epocha sotsializma (1917–1963). Utjebnoe posobie dlja X–XI klassov srednej sjkoly*, Moskva: Prosvesjtjenie 1964

Robertson, Geoffrey, *Crimes against Humanity. The Struggle for Global Justice*, London: Penguin 2006

Samuelson, Lennart, *Bönder och bolsjevik. Den ryska landsbygdens historia 1902–1939*, Stock-

holm: Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm 2007

Schoenhals, Michael, "'Why Don't We Arm the Left?' Mao's Culpability for the Cultural Revolution's 'Great Chaos' of 1967", *The China Quarterly*, 182, juni 2005

Sovjetunionens kommunistiska partis (bolsjevikerna) historia: kortfattad kurs, Stockholm: Arbetarkultur 1939

Vickery, Michael, *Cambodia: 1975–1982*, Boston: South End Press 1985

Watson, Rubie, *Memory, History, and Opposition under State Socialism*, Santa Fe: School of American Research Press 1994

Forskningsöversikten kan beställas eller laddas hem från
www.levandehistoria.se/kommunistiskaregimer

ISBN: 978-91-977117-8-4

Forum för levande historia
Box 2123, 103 13 Stockholm

e-post: info@levandehistoria.se
webb: www.levandehistoria.se

ISBN 978-91-977117-8-4

9 789197 711784